

CSAK HELYBEN
HASZNALATRA !

715

8488

HETVEN ÉV

EMLÉKKÖNYV

DR. SCHWEITZER JÓZSEF SZÜLETÉSNAPJÁRA

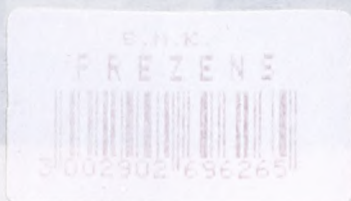
7n
8488

HETVEN ÉV

Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára

Szerkesztették tanítványai, barátai és tisztelői nevében

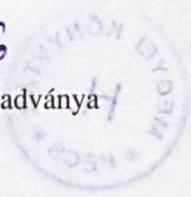
LANDESZMAN GYÖRGY és DEUTSCH RÓBERT

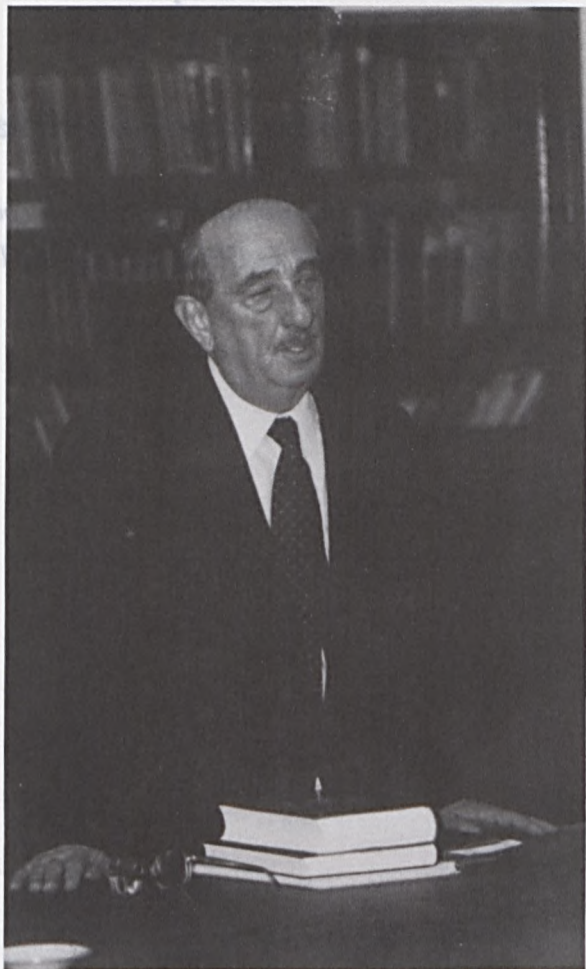

265626

A Budapesti Zsidó Hitközség kiadványa

Budapest, 1992

אשרי אדם מצא חכמה ואדם יפיק תבונה

*„Boldog az ember, aki bölcsességet talált
és az ember ki értelemre tett szert”*

(Példabeszéd 3, 13:)

KÖSZÖNTŐ

Nagy szeretettel köszöntöm dr. Schweitzer József főrabbi urat, az Országos Rabbiképző Intézet főigazgatóját abból az alkalomból, hogy baruch hasém most ünnepli *ád mea* *vöeszrim* 70. életévét.

Köszöntöm a magam és az egész magyarországi zsidóság nevében a jó barátot, a bölcs tanítót, a kiváló tudóst, a rendkívüli lelkipásztort.

Ismert előttem kimagasló eredményekben gazdag életútja, a Rabbiszeminárium kiváló abszolválásától a doktori cím elnyeréséig, első állomáshelyétől, Pécestől Budapestig, majd itt az igazgatói, illetve már az Országos Rabbiképző Intézet főigazgatói posztjának betöltéséig. Meg vagyok győződve arról, hogy dr. Scheiber Sándor z.l. halála után nem kerülhetett volna jobb, gondosabb kezekbe e több mint 115 éves, magának világhírt kivívott Intézet vezetése, irányítása. A neves elődök nyomdokain haladva napjainkban is öregbíti az Intézet hírnevét.

Ő az a kiváló egyéniség, aki mindig egyesíteni tudta magában az egyszerű funkcionáló rabbit a katedra magaslatain álló professzorral, a közéleti embert, és egyedülálló a családapá szerepében is.

Tudományos munkássága mellett időt szakít magának, hogy a zsidó közéletbe is aktívan bekapcsolódjék.

Ügyvezető igazgatóvá történt megválasztásom óta igen szoros munkakapcsolat alakult ki közöttünk. Mindenkor igen nagy figyelemmel és érdeklődéssel hallgattam meg bölcs tanácsait, javaslatait, amelyekkel mindenkor arra törekedtem, hogy a magyarországi zsidóság, a hitélet felemelkedését és felvirágzását szolgálja.

Adjon neki a Mindenható *ád méá vöeszrim sáná* hosszú, boldog életet, hogy szolgálni tudja Öt és a zsidóságot.

Zoltai Gusztáv

A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége
és Budapesti Zsidó Hitközség ügyvezető igazgatója

SZABÁLYTALANUL SZEMÉLYES EMLÉKEK, ÁLMOK, KÉPEK A RABBIRÓL, A VÁROSRÓL

Intrauterin emlék 1947 végén, talán 1948 elején.

Egy modernnek számító, talán a II. világháború előtti utolsó békeévekben elkészült bérház második emeletén. A parkettázott nagyszoba közepén orosz katonák tűzrakásának megfeketedett nyomai. A fiatal lány – még alig asszony – Auschwitzot élte túl, talán vitalitásának, határtalan életszeretetének is köszönhetően, a halálmenetből megmentve nővérét. Már alijázásra is készülve mégis itt tartotta valami, talán a férfi, 13 évvel idősebb, feleségét, kisfiát elvesztve, munkaszolgálatot megjárta, készen az újrakezdésre. Ennek gyümölcseként lehetek részese én is a készülő eseménynek azon a helyen, ahol a legjobb dolga van az embernek az életben, anyám hasában. Fölállítják a chüpet, biztos ott van néhány barát is – Géza és Lajos, Ellike és Lócsi –, ott vannak, ott lehetnek, mert Van Rabbink. Az enyém is!? – de hogy köze van hozzám, és közöm lesz Hozzá, az biztos. Hiszen azért van ott – mi másért! Hogy pár hónap múlva személyesen is megismerkedhessek az ünnepi aktus résztvevőivel, a nyolcadik napon felvehessenek „Ábrahám szövetségébe”. Hogy neve legyen a gyerekek, „Mojse ben Avrohom”. Talán az egyik első esketése ez a fiatal Rabbinak, aki alig pár hónapja mondta el a rabbiavatáson, társai nevében is: Szolgák lettünk ma... Így hát 47 októberén lett Rabbink, nekem, szüleimnek, az alig kétszáz hazatértnek, a városnak, Pécsnek.

Egy tört fénykép az ötvenes évek közepéről, Purimkor.

Goldmark-terem, háttérben a Tóra-szekrénnel. És mennyi gyerek! Legalább harminc, jelmezekben, Purim-spiel után. Eszter, a Királynő Ábrahám Zsuzsi – milyen szép kislány! Nem véletlen, hogy tetszett nekem is. A Királyra már nem emlékszem. Mellette a Rabbi bácsi áll, magas homlokkal, vékony kis bajusszal. A Királynő mellett pedig Ági néni, az ifjú Rabbi-feleség. Itt igazából ők a fejedelmi pár. A Rabbi bácsi arcán öntudatos büszkeség, a lelkipásztor öröme, hogy a közösség újraéledt, fennmarad és folytatódik. Mibennünk. Csak a kamera látja a sok kedves-mafla fiúarcot, a merengő-mosolygóra beállított lánykatekintetet. Ági néni arcán méltóság, s talán a pillanat ünnepélyessége és komolysága mögül elbukkanó finom mosoly.

A fényképet készítő és megőrző fotográfus, Violáné. Talán Ő, vagy a Szeretotthonba költözése törte meg a képet – hol másutt, mint ahol én állok, matróruhában.

Emlék – mozgó fénykép 1956 őszéről.

Alef, bész, vész... Talán így ismétlem magamban, hogy el ne felejtsem az ábécé frissen tanult, mondókává ferdített betűit, miközben az OTI épületének homlokzatáról verik le a csillagot. Alef, bész, vész... tanuljuk az ábécét, hátha hamarosan szükség lesz rá, hátha mennünk kell. A Goldmark-terem konyhája melletti szobában bújunk össze mi, gyerekek, s a Rabbi bácsi beavat minket e legősibb szimbólumok, csodajelek világába. Az iskolában szénzünet, svájci tejpor és csokoládé, benne egy gyerek neve és címe. Az utcán furcsa szorongás, fenyegetettség, otthon a kandalló mellett szüleim suttogó tanakodása, menjünk? Még egyszer kezdeni mindent előről, teremteni újra egzisztenciát... Egy varázslatos nyelv, titokzatos világ. Izrael... Egyetlen unokatestvérem egy év múlva már ott él. A purimi fénykép sorai megritkulnak...

Köszöntő fénykép a Rabbi bácsi tízéves jubileumán.

Szegfűt szorongató szemüveges kislány okosan beszél, Faludi Zsóka, kedves játszótárs, mellette szorongó-szomorúan én, mint aki tudja, hogy Zsóka fiatalon fog meghalni, pedig béke van már; mert hogy elpusztították Endrikét, apám fiát, kinek képe nap mint nap ott áll előttem mint mementó, hogy folytassam sorsát, meg nem élt életét, tudattalanul ezt várhatja tőlem apám, s büszke, hogy én köszönhetem a sok gyerek közül a Rabbi bácsit, a sokszor kikérdezett-felmondott beszéd, a felsülés drukkjá, a koravénység szomorúsága – még mindig matrózuha –, a kezemben szorongatott ajándék – a Rabbi bácsi Pécsét és én szinte egyidősek vagyunk...

Gyermeki csintalanságok, rosszkodások, figyelmetlenségek közben – hogy, hogy nem, mint egy mese, izgalmas kalandok sora – miénk lesz egy nép múltja, történelme, a Teremtés, az én népem története. A hitközségi iroda, tanulásunk színtere, a zöld-posztós asztalok, szakállas rabbik fényképe a falon, az Auschwitzból csontsoványan hazatért ikerpár. Mennyi türelem kellett hozzá, és tapintat, de legfőképp tolerancia, hogy az iskola ideológiája – e fogalmakat és értelmüket akkor persze még nem tudom –, de a hatását érzem, és a „hittan” tudása ne keltsen zűrzavart fejünkben – mikor úgyis volt benne elég.

Ekkor születhetett meg bennünk – én legalábbis kitörölhetetlenül emlékszem – a felismerés, hogy a Rabbi bácsi tudja mozgatni a fülét! Mikor lendületesen magyaráz, fölvonja szemöldökét, hátracsapja füleit, ráút az asztalra, ujjai visszacsapódva továbbítják a lendületet gondolatai szárnyalásához – és mi isszuk a szavait. Percekig elfeledkezünk meghúzni szomszédunk copfját, fülét, elcsenni tollát, füzetét. Egy életre belénk ivódik a tudás, hogy az Örökkévaló egyetlenegy, hogy kik voltak őseink, hogy honnan erednek gyökereink, hogy zsidók vagyunk.

Bár-micvó – gyermekkorom talán legboldogabb napja.

Igen, bizonyosan a legboldogabb, hiszen annyi ajándékot soha nem kaptam, mint akkor. Feledtette a sok fáradságot, tanulást, gyakorlást, amit a háftóra megtanulásával, az imaszíjak használatának gyakorlásával járó küzdelem jelentett. Az, hogy milyen terhet, fáradságot jelenthetett egy ilyen amhorec megtanítása mindeme tudásra, persze akkor engem mitse érdekelt – ma már sejtem, s hálát érzek érte.

Hálát, hogy a Rabbi bácsi hozzásegített, hogy felejtethetlenné vált számomra az a nap, amikor a Tóra elé járultam, hogy sikerrel felolvastam a háftórát, és mennyien gratuláltak! És micsoda uzsonna otthon, ennyi vendéget, ennyi gyereket még soha nem hívtak – engedtek – hozzám. És ahány gyerek, annyi ajándék, könyvek, csomagok mindenfelé – és megkaptam első, saját táliszomat és az ajándék imakönyvet. Akkor még gyűrűt nem kaptunk ám, mint manapság!

Pubertás, identitás.

Ha egy kamasz, aki előtt kinyílik a világ, és megfogalmazódnak a lét és nemlét végső kérdései, és úgy érzi, fogékony mindenre, ami betű, kép és hang, és érteni véli a szokatlant, a megbotránkoztatót, hogy ő „avantgard”, és ha nem kaphat kérdéseire választ, vitára kihegyezett szavaira érdembeli roposztot – hiszen apja „csak” egy köztisztelőnek örvendő kereskedő – szellemi társat, partnert találhatott ott a Rabbi-lakásban, aki komolyan vette és ami a legfőbb csoda! – akivel egyenrangúnak érezhette magát. Amikor 18 évesen az ember rátalál a kérdésre és verset kínálódik belőle – „magyar va-

gyok vagy zsidó”, „hisz anyámnak apját, apám fiát és annak anyját égették el, és füst-jük e földre száll” és felfoghatatlan, hogy hagyhatták, engedték, hogy tegyék és tették ezt velük – értő figyelemre, bölcs meghallgatásra, tűnődésre készített válaszokra lelt a Fürdő utca 1. szám alatt.

Akkor és ott kezdtem rátalálni saját válaszaimra, hogy a zsidó sors a létezés kihívása, folytonos kérdés, hermeneutikus rejtvény, a másság örök szimbóluma, vállalható énazonosság, „judentitás”.

Persze, eltelik majd több mint két évtized, mire leírhatóvá és kimondhatóvá érik bennem, mindaz, amire akkor és Tőle kaptam indíttatást. Már sokan vagyunk körülötte, egy öntudatra akkor ébredt nemzedék, a Holocaust után születettek, „mi 48-asok” egyetemisták, jogászok, bölcsészek, leendő orvosok. Már nem „bácsi” nekünk, ezt érezteti is velünk, segítségével egymásra és önmagunkra találhatunk. Ekkor még szigorú az „anticionista” köntösű represszió, minden „gyülekezés” szigorúan a vallási összejövetel látszatára kényszerült. Ő megtalálta a módját, hogy összehozzon minket, megfizeltetve velünk a közösség, az együvértartozás örömét. Amikor először mód nyílt a jugoszláv tengerpartra, Zaton Maliba, a zsidó fiatalok nemzetközi táborába utazni, hozzásegített minket. Ezek meghatározó, életre szóló élmények, sok új barát, néhány elvesztett illúzió. Ma már történelem.

Néhány fénykép – avagy újra a Chüpe alatt.

Ezek után szinte természetes, hogy az ember társat is a Goldmarkban, purimi szórakozás, tánc közben talál. A Zsinagóga, – melynek udvarában egykor kisgyerekként

Jajm Kippurkor kergetőztünk, szedtünk és dobáltunk gesztenyét –, ahol fülünkbe vésődtek a jól ismert dallamok, most csendes, bensőséges esküvő helye. Rabbink arcán a régi életvidám mosoly, s talán csöppnyi büszkeség, hogy „no lám, ezt is megértük” és ott mind a négy szülő, Őt nézi meghatódva, s mi is (Vera a kendő fátyolán át), kezében serleg és ajkán az áldás szavai. Huszonkét év telt el, mióta először „hallhattam” őt, s azóta velem volt minden sorsfordulón. S velünk van a Menóra, amit Tőle és Ágitól kaptunk akkor.

A Főrabbin a városé – Pillanatkép egy csésze feketével.

1966-ban megjelenik „A könyv”. Több éves kutatómunka gyümölcse, „A pécsi izraelita hitközség története”. („A Könyv” azóta is féltve őrzött kincsem. Már csak azért is, mivel első felindulásomban teleírtam széljegyzetekkel, aztán közösen végigvitattuk – s ő türelemmel fogadta okvetetlen-naiv-kíváncsi kérdéseim rohamát. A dedikálás dátuma: 1972. április 20.)

Írója a pécsi közélet, kultúra, tudomány meghatározó személyisége. Professzorok, képzőművészek, színészek érzik megtiszteltetésnek barátságát, a társasági összefüggéseken élvezik sziporkázó szellemességét, mély műveltségét, finom iróniáját, mely azonnal reagál a legrafináltabb, rejtettebb antiszemita célzásra is. Személyében a Rabb hagyományos tekintélye, súlya volt jelen a városban, s sugárzott a zsidó közösség valamennyi tagjára az őt körülvevő tisztelet, megbecsülés.

A többi vallási felekezet vezető lelkészeivel ápolta-építette a kapcsolatot. Jelen volt a város életében.

Kedvenc kávézóhelye a Király utcai Csemege. Hétköznapi délelőttönként itt fogadta széles kalaplengetéssel a város még megmaradt polgárainak üdvözlését, hiszen aki ide betért, szinte mindenki ismerte őt – tudakolva foglalatát, kérdezve véleményét a világ dolgairól.

Egy ízben épp itt várta a részére megkülönböztetett figyelemmel főzött kávé – ez idő tájt épp a második személyautót nyerte a betétkönyv-sorsoláson. Az ajtóban megjelent Sásdi ügyvéd úr, s megpillantva őt, már mesziről szólt feléje:

– Főrabbi úr, van Isten!

Mire ő csendesen, huncut mosolyával – Én tudom, bárcsak a híveim is tudnák...!

Családi fénykép Ágival és a gyerekekkel.

Bárhogy próbálók emléket felidézni, nem sikerül, képeket arról az időről, mikor megszületett Judit és pár évre rá „a Rabb fia”, Gabi. Talán a féltékenység tehetne, hogy mi most már kiesünk a cukorpiksziszből ezentúl?...

De mindenekelőtt „Ági néni”. Ő egy intézmény, aki megteremtette azt a hátteret, ami Jóska számára – Ő nevezte mindig így – a szellemi szabadság légkörét, hétköznapi gondoktól való lehetőség szerint legteljesebb mentesítését biztosította – talán még

azt sem kellett tudnia, mennyibe kerül egy kiló kenyér. Szervezte a társadalmi kapcsolatokat, ápolta a barátságokat, finoman simítva el a közösségekben szükségszerűen születő intrikákat, sűrűlódásokat. Olyan természetes könnyedséggel, eleganciával temetett otthon, nyugalmat, békét, ahogy csak egy küldetéses Rabbi-feleség képes rá. Posztkamaszkorunk zavarából Ágiva változva segített ki, tapintattal, szinte észrevétlenül, bevezetve minket a tegeződés kölcsönösségébe, megajándékozva a barátság egyenrangúságával.

És megint Judit, a kinyíló csipájú kamaszlány, mindenre kíváncsi-kotnyeles, mindenre nyitott és fogékony – „tisza anyja” –, Barbra Streisand-i szempár... Iszaak Babel elbeszélését olvasva „A Rabbi fiá”-ban mindig Gabit láttam, a csendes, visszahúzó, félénk, későn érő fiút, aki maga a megtestesült szerénység, mely lényé mélyéből fakad, miként a másik ember felé sugárzó feltétlen tisztelet. Úgy érzem, kötődése a városhoz erős, talán ide fűződő rokoni-nagyszülői szálaknál is erősebb. Mintha megérintette volna az a szeretet, amely őket, a családot, az Apát körülvette a közösség, no meg a főtéri gimnázium, a társak, tanárok.

Péntek esti emlék-ajándék Vidor Gyuri bácsitól

Nem oly rég kaptam a bennem már elmerült, de földidézhető, 7–8 éves kori emléket Tőle: ahogy meglátom a péntek esti Istentiszteletre bevonuló Rabbi bácsit, felderül az arcom, s mondom is, „ma rövid lesz a templom!” – kifigyelhettem ugyanis, ha a Főtisztelelendő bácsi talisz nélkül jön be, azt jelenti, azon az estén nem lesz beszéd. Jó tíz évvel később kezdtem rájönni a péntek esti és nagyünnepi prédikációk ízére, várva, hiányolva azokat. Úgy éreztem, hogy e beszédek hozzám szólnak, tele utalásokkal korábbi beszélgetéseinkre, közös aktuális olvasmányainkra, a körülöttünk zajló eseményekre. Meg voltam győződve, hogy csak én értem és veszem észre e rejtett üzeneteket, s fel sem fogják az „öregek”. Olyan szellemi gazdagság, a természetes emberi szó hitelessége, bölcsessége áradt felénk, hogy attól kezdtem egyre inkább félni – már a hetvenes évek vége felé –, hogy túl jó Ő nekünk, nem is tudjuk eléggé megbecsülni, hogy előbb-utóbb elviszik a Fővárosba, elveszik tőlünk. Beszéltünk is erről Ővele, sokszor mehetett volna már, de az itt töltött három évtized... fájó elszakadás, az élete részévé vált hívek, a közösség, a jóban-rosszban kitartás, a város, az emberek... Addig nem is ment, míg utódot nem talált.

Mint a rokonokat, akik már csak esküvőn, vagy temetésen találkozhatnak néha, így hozott évekkel később össze minket a sors apám halálakor. El sem tudtam volna képzelni, hogy ne Ő búcsúztassa, aki szemtanúja volt az ifjú házasember néhány boldog évének, az újrakezdések idején. Majd később előljáróként, alelnökként ügyködtek együtt és osztottak a közösség gondján-baján. Ki tudta volna nála avatottabban elbeszélni sorsát, életét, a rőfösét, kinek neve és boltja a városban fogalommmá vált. A temető rég látott annyi embert. Talán akkor ért el hozzám, szívemhez is, 84 őszén a késői veszteség-tudat, a gyász, hogy két apát vesztettem el.

Évekig hordoztam feldolgozatlanul, hogy Pestre költözött. Pedig vissza-visszajárt, húzta a családdal, az itthagytott hívekkel való találkozás-igény.

S azóta is időről időre közös ismerősök hozzák eleven barátságunk üzenetét, vagy ha találkozunk, és ölel magához, mintha csak tegnap váltunk volna el, s bemutat másoknak: „a Tanítványom volt”, s úgy érzem, büszke rám és órákig smúzolunk – felmelegszik bennem valami ott belül, kívánom, vágyom, kérem, hogy gyakrabban, többet, jó egészségben, még nagyon sokáig legyen közöttünk, ve-lünk.

ZSOLTÁROLVASÓ Az Ómerszámlálás napjaiban

(MEIR WEISZ professzor előadása nyomán) Tehillim 39.

(Felirat)

„A karmesternek Jeditun hangszerére írta Dávid ez Éneket.

Énekelte, s fohászzkodott – ahogy lelkesülni lehet szavakba’ s hangzatokban s vigasztalódni a Hurokon

Hogy majd Mi lelkesüljünk általa – s így Segítsen rajtunk utódokon!”

(Ének)

Szóltam még az imént: a véteknek hátat fordítok.

– Nem nézem, ahogy a gonosz jár botolva...

Nyelvemre L A K A T O T teszek – Számra Z Á R A T –

Sem jót, sem rosszat előtte ki nem ejtek.

– Arcom a hallgatás sötét köpenyébe bújatom.

Ám ettől, lám, csak tetőz a kínom. –

Szívem körülöleli forró gőz –

Bensőmben a lehellet éget –(s mindent lángra lobbant...)–

– Ne kímélj, Ó, Uram, Örökké élő Valóm!

– Ki véges-végtelen számomra létezel –

✓ Véges tudtommal Léted, mi végtelen – fel nem érhetem –:

Végem, mikor ér el, tudasd velem – s napjaim fogytát szemem láttára mérd ki mérlegen!

Hadd tudjam meg teljes terhével, milyen sikamló kicsiny valóm!

Imhol araszban mérted éltem, s Előtted, mint a semmi törpednek napjaim –

Dehát az ember hiába áll mégoly sudáran – lehelletével

e g y ü t t o s z l i k v é g ü l e l .

Kezed világokat S Z E L Át – min lelkünk-énünk túl nem léphet.

Árnypépként suhanunk e földi téreken

S lehelletünknek legfeljebb visszhangja bűg az

utódok fülébe fel...

–Ki gyűjt, az nem tudhatja, kinek kezére rakja – s

Le azt majd ki aratja – s ki éli végül fel.

Reád függesztem csüggedt reményem Ivét,
s tekintetemben tükröződik – s Óhajom
Hozzád suhan: Óvj meg a vétek gyalázatától –
Hogy ne öltsem magamra a hitványság szégyenbélyegét!
Lábamat kegyetlen csapdájától véd –

Már hallgatok: ajkam összezárom: – A rámvetett
csapdából – mi halandókra lesekszik – kérlek,
bocsásd el a lábom!
Lásd, kezed súlyának terhétől máris roskadok!
Vétkéért fenyíted meg az embert – s élte
akár a pille lobban szét a lángon.

Hogy vágyott földi hüvelyét – s az őt – feledje!
Marad utána hült lehellet...
Mi szerteroppan, mint S Z E L I Ó lehellet
virágszÁron. –

Ó, hallgasd meg imám, s vedd kézhez fohászom!
Könnyeim előtt ne menj szótlánul tovább:
Mert futó vándor vagyok világodon –
hontalan utas, mint Atyáim/mind e földeken
csak ideiglenes lakód.
Légy elnéző, hát, hogy ettől erőre kapjak:–
S szánj meg, mielőtt Sorsom –, mit kimértél
mindannyiunkra:
Beteljesülne Rajtam!

–SZELÁ(H)–

יראת ה' ראשית דעת

VÁZSONYI VILMOS – AZ „ISTENFÉLELEM A TUDÁS KEZDETE.”

(Példabeszédek 1, 7;)

Vázaonyi (Weissfeld) Vilmos szomszagos jövedel.

Az élet, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után.

Ön abban a korban lett politikai, amikor az ország a nemzetiségű a demokrácia felé fordult. Amikor a magyar nemzetiség, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után.

Mert megfogta az ország, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után.

A liberalizmusnak és a politikai demokráciának, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után.

Szerint Magyarország, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után.

Szerint az az ország, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után.

Szerint az az ország, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után.

Ön megfogta az ország, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után.

Szerint az az ország, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után. Az ország, a nemzetiségű, politikai szerep, halála után élet, szerep, halála után.

VÁZSONYI VILMOS – AZ IGAZI DEMOKRATA

Vázsonyi (Weiszfeld) Vilmos számomra jelkép.

Az élete, politikai szerepe, halála utáni élete, azaz elfeledtetése.

Ő abban a korban lett politikus, amikor az ország a rendiségből a demokrácia felé elindult. Amikor a magyar értelmiség, polgárság európai minták szerint, de a hely, az ország, a tiszteletre méltó múlt hagyományait ötvözve munkálkodott a nemzeti felemelkedésért, az egyes ember szabadságának kiteljesedéséért. Szeretnék tenni valamit az ő szellemi-eszmei feltámasztásáért.

Mert megölte Őt az elmúlt 70 év: Horthyéknak nem kellett a Vázsonyi-féle demokrácia, mert objektív volt, és Vázsonyi egyben büszke zsidó is. Rákosiéknak pedig egyszerűen „burzsoá antibolsevik” volt.

A liberalizmusnak és a polgári demokráciának, amelyek Vázsonyi Vilmos hitelvei voltak, e század egymást váltó diktatúráiban nem volt helyük. Az ilyenfajta szemlélet semmilyen diktatúránál nem találhat még toleranciát sem, mert nem személyekhez és nem csoportokhoz kötődik, hanem az emberhez tartozó személyi szabadsághoz.

Szerette Magyarországot, zsidóságát, Budapestjét, melynek fejlődése, fővárossá válása, szépsége és gazdagsága viseli keze nyomát. De semmilyen irányba nem volt réstrehajló.

Szerette azt az otthont, ahonnan elindult. A kispolgár dicsérete azért nem volt közhely az ő szájából, mert a családjának a szeretete az egész közösség szeretetévé, becsülésévé sugárzott szét.

Saját szavai szóljanak róla:

„... én március szülöttem vagyok. Ehhez hozzátehetem, hogy abban az esztendőben születtem, amely követte a magyar alkotmányosságnak felébredését: 1868-ban. Talán ez a két szimbólum okozta azt, hogy én kezdettől fogva nem tudtam elválni két eszmétől. Az egyik: a törhetetlen ragaszkodás a magyar alkotmányossághoz, tehát a nemzeti irányhoz, amely 1867-ben, egy esztendővel a születésem előtt, újjászületett; a másik: törhetetlen ragaszkodásom ahhoz a márciusi szellemhez, amely 1848-ban bontakozott ki Magyarországon, de amely része volt a nagy európai demokratikus szabadságmozgalomnak, s képviselte azt a nemzeti irányt, amely mindig fenntartotta a kapcsolatot az európai kultúrával, az európai szabadsággal és demokráciával, a szabadságszerető kultúrnépnek nagy szolidaritásával és összetartásával.

Születésem esztendeje és hónapja valóban mintegy predesztinál arra, hogy ezeknek az eszméknek szolgálatában álljak. És áldom a sorsot azért is, hogy én mint kispolgári család sarja születtem meg; áldom a sorsot, hogy közelről és közvetlenül tapaszt-

talhattam azoknak a küzdelmét és munkálkodását, akik tisztességes szegénységben élnek, becsületesen küszködnek családjukért, azért az ideálért, hogy családjuknak szebb jövőt biztosítsanak, mint amilyen életet biztosítottak ők önmaguknak.”¹

És néhány sorral lejjebb:

„.... ha nem is nábobí családból származom, de oly családi körben nőttem fel, ahol gyermekkoromtól fogva belém vészték a becsülethez, a jellemhez, az erkölcsi javakhoz való törhetetlen ragaszkodást, ahol súlyosan nehezedett rám apám, a néptanító lelkéből áradó túlbecsélése minden szellemi és erkölcsi értékeknek, úgyhogy szinte évtizedeknek kellett eltelténie, hogy anyagi kérdések iránt valami érzék támadjon bennem. Én sokat örököltém azáltal, hogy nem örököltém anyagi javakat.”²

Vagy másutt egy tanítójáról megemlékező nekrológból:

„A Síp utcai iskola nem volt gazdag fiúk iskolája. Szegény és szerény sorsúak voltak legtöbbször iskolatársaim közül. Fiai annak a kispolgári osztálynak, mely tisztességes szegénységben, tiszta családi tűzhely mellett nevel fel gyermekeket, amely sokat nélkülöz, de kettőt sohasem: önértetet és fogékonyságot a nagy ideálok iránt. Mert a szegény ember gazdagsága: az álom. Az álom, hogy eljön majd egy jobb korszak, ha nem is az ő számára, de gyermekeinek, akik külön sorban lesznek, mint ő. És kik tudnának olyan ideális megnyugvással várni, amint azok, akik nemcsak szegények, de zsidók is, a messiásvárók, akik egyre várnak, örökké remélnék!”³

Ez az otthon formálta karakterét. Ő valóban megalkuvás nélküli ember volt. Szuggesztivitása és őszintesége ötvözve az alapos tárgyi tudással és retorikai készséggel markáns stílusa az újságok hasábjain, csodák csodájára nem egy igaz ügyet parlamenti úton is diadalra vitt. Ilyen volt a recepció kérdése.

„Egyenlőség! Ez az összes kívánalmunk. Egyenlő jogok a többi felekezetekkel és békés nyugalom e jogok élvezetére!” De Magyarországon még ez a kívánságuk sem teljesült egészen. Hogy ez így van, abban egyaránt hibás a magyar társadalom előítélete, a magát szabadelvűnek nevező kormány féltékenysége és – a zsidóság tétlensége.

Az 1867. évi XVII. törvénycikk polgárjoggal ruházta fel a zsidókat; kimondta, hogy a zsidók az ország keresztény polgáraival minden tekintetben egyenlő polgári és politikai jogokban részesülnek. De úgy látszik, az egyenlőség elvét teljesen keresztülvinni az akkori kormány még nem tartotta időszerűnek. Az 1868. évi LIII. törvénycikk a bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságát szabályozza, megoldva a vegyes házasságok és az áttérés nehéz kérdéseit – de egy szóval sem emlékszik meg a zsidó felekezetről; tehát – hallgatólagosan – kizárja a zsidó felekezetet a bevett vallásfelekezetek sorából.

Húsz esztendőnél több idő telt el azóta, és a törvény, melyet méltán lehet a zsidóság írott gyalázatának nevezni, még mindig fennáll teljes épségében. Nem vádoljuk az 1868-as kormányt szűkkeblűséggel; eleget tett, midőn egy csapásra megadta a zsidóknak a polgárjogot.

Magában az 1868. évi LIII. törvénycikkben meg volt adva az irány, melyet a vallásügy terén a következő okmányoknak követni kellett volna: e törvénycikkben benne van az, hogy a szükség vezetett alkotására és csak ideiglenes érvényre van szánva,

„addig is, míg a vallásfelekezetek egyenjogúsága általános törvény által szabályoztatnék.” – írta a fiatal Vázsonyi az Egyenlőség című felekezeti lapban 1889 elején.

Az „általános törvény” megalkotása elmaradt, de jött helyette egy másik, mely nagyon is különös. Az 1885. VII. törvénycikk, mely a főrendiház reformálásáról intézkedik, újra törvénybe iktatta a zsidóság szegényét. Ott ülnek a főrendek között az összes felekezetek képviselői, csak egy nincsen képviselve: – a zsidó.”⁴

Így fogalmaz ugyanabban a cikkében:

„Emlékezzünk csak vissza a főrendiház reformálása alkalmával kijelölt vitára, amikor a zsidó felekezet képviselét azzal az ürüggyel ejtették el, hogy a zsidóság szervezetlen és nincsen senki feljogosítva képviselétével.”⁵

Három év múlva országos értekezlet kérte fel, hogy a recepció érdekében az ország zsidóságának nevében kérvényt terjesszen az országgyűlés elé. Minden demagóg „nemzeti színű” támadást ironiában edzett, humorral csillogó, de keményen szókimondó szellemi fegyverével vert vissza.

Álljon itt pl. szintén az Egyenlőségben 1893-ban megjelent cikkéből néhány sor.

„Az alkotmány sáncaiba befogadott magyar zsidók mozgalmat indítottak, hogy vallásuk is fogadtassék be az alkotmányba és így polgári és vallási téren egyaránt teljes magyarok lehessenek.”

„... van olyan vakmerő politikai lantos is, aki a nemzeti szempontból zeng a recepció ellen. Ezek vagy rövidlátók, akik nem veszik észre, hogy gyűlöletük őket a nemzeti politika ellenségeivel állította egy sorba, vagy szédelgők, akiknek a nemzeti szín csak arra való, hogy klerikális vagy arisztokratikus céljaikat hathatósabban szolgálhassák. Politikai életüknek egyik legnagyobb fogyatkozása, hogy a politikai alakoskodás, az alatomosság, a bujkálás idegen színek alatt évek óta kedélyesen folyik, anélkül, hogy az őszinte és egyenes lelkű politikusok ennek ellensúlyozására valamit tenni mertek volna.

Azt mondják a nemzeti színű szédelgők, hogy nem vagyunk eléggé magyarok. A nemzet józanságában kellene kétkednünk, ha nem adná azt meg a magyar kultúra harcosainak, amit ellenségeinek is megadott.”⁶

Végül 1895. október 1-én győzött a recepció. Ezt a győzelmet segítette újságírói és szervező tehetségével.

Nem tudom e szűk esszében szó szerint idézni a párbajról, a halálbüntetésről, az alkoholizmusról stb. megjelent sorait.

Következetesen küzdött az általános és titkos választójogért. 1894-ben megalakította a magyar demokrata pártot. E párt színeiben terézvárosi képviselőként bejutott a Városházára, és öt évvel később a parlamentbe.

Harcolt a hagyományos arisztokrata és dzsentrí hegemonia ellen. Azt gondolván, az újvilág a korábbi jognélküliek összefogásával épül majd föl.

„Azok, akik magukkal szemben soha zsebkérdésekben nem voltak szigorúak, hanem rendkívül elnézők és kegyesek másokkal szemben, ne hirdessék azt, hogy nem szép dolog, ha a zsebkérdést tolják előtérbe.

Ezek a tisztelt urak nagyon egyoldalúak akkor, amikor a zsebkérdések dolgában gúnyolódnak és a zsebkérdésnek háttérbe szorítását követelik. Ok a lelkekben még

mindig fennállónak tekintik a derest és a sárga foltot; ők banketteken felemelkednek és beszélnek egy artikulátlan demokráciáról – hogy azalatt mit értenek, azt igazán nem, tudom –, de ha azt látják, hogy az a polgárság, amely új és felszabadult elemekből áll, a sárga foltot viselők és a deresen feküdtek ivadékai merészkednek megfeledezni a maguk származásáról, merészkednek politikai tényezőként szerepelni, holott önekik alázatoskodni és süvegelni kell, amikor látják, hogy a polgárság sárga foltot és derest le akarja vetni, hogy végre mer akarni és meri az akarát dacosan az ő akaratukkal szembehelyezni: akkor hörögve, böszülten tör ki ezekből a régi, sárga foltot hátunkra tevő, deresre fektető megyei urakból – elkecseregetten és gondolat nélkül a tomboló, őrzöngő düh, hogy: paraszt, zsidó... egyebet nem tudnak beszélni a buta őrzöngésnek, a megcsúfolt és letiport gögösségnek hiú dühöngésében.” (1912. december 28.)⁷

Szomorú, megélte még, hogy a dzsenti és a deres népe kezét fogott, kiszorítani kívánván a zsidó értelmiséget, polgárságot a magyar nemzet testéből.

Légiónyi gondolata, mint minden bölcsesség időtlen és üzenet mégis a mai kornak, mielőtt még tovább gördíténém a történetet, álljon itt egy megszívlelendő mondat.

„Alkotmány minden betűje frott, becikkelyezett gyanú a hatalom kezelői iránt.” (Pesti Hírlap 1894. július 5.)⁸

Mikor kitört a háború, ellenzéki politikus volt, 1917 közepétől igazságügyi miniszter lett.

Vázsonyi egész minisztersége alatt kettős cél felé haladt: egyfelől minden erejével törekedett a választójogi reform megalkotására, hogy a néptömegek biztos vállaira helyezze az alkotmányt és az ország egységét, másfelől pedig látván a bolsevik veszedelmet, minden erővel és erőszakkal igyekezett gátat vetni a kommunizmus fenyegető rémének.

Közeledett a háború vége. Lenin és a bolsevik-kommunista párt megkezdte ideológiai offenzíváját.

Az arra nyitott értelmiség, munkásság csatlakozott az ügryhöz, és nemegyszer szálláscsinálója, majd később mondhatnám nem is olyan régen, kiszolgálója lett a diktatúrának.

Az akkori idők magyarországi leninista élcsapatáról így nyilatkozik:

„A szalonok lionjai elméletileg vérrel isszák teájukat. A zsúr-bolsevik, a szalon bolsevik, a perverzus idegek szadistái, meg akarják korbácsolni a polgári társadalmat, mert az ő petyhüdt idegeiknek már csak egy kis forradalom volna izgató, mert mindent láttak már, de forradalmat még nem láttak, s ezt szeretnék hölgyeiknek bemutatni.” (1918. február 3.)⁹

Olvasák hát Kasszandra jóslatát és az igazság igazi miniszterét (azaz szolgáját):

„Az a felfogásom, hogy amikor azt látjuk, hogy milyen szívtelenek és könyörtelenek azok, akik a bolsevizmust győzelemre vitték Oroszországban és, amint nem szállongó hírekről, hanem kiküldött miniszteri megbízottainak jelentéséből tudjuk, hogyan rendeznek ott az utcán ártatlan emberekre hajtóvadászatot, hogyan tartanak felöttük rögtönítélő bíróságot, mint rendeznek olyan mulatságokat, hogy a befagyott Néván lékeket vágnak és a népfenség által halálraítélteket beledobják a kivágot léken és

ha a szerencsétlen kikapaszkodik és elmenekülni igyekszik, akkor „ártatlan rajongók” – ifjak és leányok és öregek üldözöbe veszik és nem nyugosznak addig, amíg le nem ütik.”

Sajnos ezekkel a képekkel a világot megismertették a bolsik, a nácik. Néva vagy Duna, mindegy, az ábra ugyanaz, minthogy majd olvashatjuk, ő is ezt érezte a fenyegető valóságnak.

„Mikor saját hivatalos közegeink jelentéseiből tudjuk, hogy Oroszországot gyilkos- és rablóbandák járkás keresztül-kasul, hogy nem irgalmaznak senkinek, akit más felfogásúnak tartanak: akkor, nem mondom, hogy ezzel a szívtelenséggel és ezzel a kegyetlenséggel, de mindenesetre kötelességtudással és céltudatossággal meg kell akadályozni azt, hogy a bolsevizmusnak csírái Magyarországon valaha is tenyészheszenek.” (1918. február 6.)¹⁰

De az orosz szabadság névtelen hőseiről, mártírjairól tisztelettel emlékezett meg.

„Aki nem tudja azt, hogy az orosz forradalomnak nagy előzményei voltak, akik nem tudják azt, hogy míg Oroszországban az önkényt forradalom szüntette meg, addig generációk haltak meg a szabadságért, generációk szenvedtek vértanú halált, generációk pusztultak el a börtönben vagy Szibériában. Nemzedékről nemzedékre mint egy szent fogadalom szállott át, hogy a cárizmust meg fogják dönteni. De nálunk mi-féle cárizmust kell megdönteni? Nálunk önkényuralom van? Nálunk cárizmus van? Hol vannak nálunk azok a generációk, amelyek ezekért az eszmékért elszenvédtek a halált, hol vannak azok a generációk, amelyek börtönben vagy számkivetésben haltak meg? Ok és előzmény nélkül csupán szellemi kacérkodásból, minden cél nélkül, divathajszolásból vagy könnyelműségből ezekkel az eszmékkel flörtölni nem lehet és én, ahol a sajtóban ezt az irányzatot észrevettem vagy észreveszem, igenis teljes tudatában felelősségemnek, ezt az akár kriptogám, akár nyílt bolsevizmust nem engedem meg és eltaposom.” (1918. február 6.)¹¹

Még néhány szó a miniszter úrtól. A monarchia végnapjaiból a dualizmus utolsó előtti magyar kormányának igazságügyi miniszterének szavai gróf Károlyi Mihályhoz.

„Lehet, hogy a szociáldemokraták egyes frakciói a bolsevizmust követik, de ezt nem lehet mondani a szociáldemokrácia egészéről. Nem követi elsősorban a nyugat európai szociáldemokrácia, éppen az entente államokban. Az ottani szociáldemokraták semmiféle érintkezést sem kerestek a bolsevizmussal és semmiféle szolidaritást a bolsevikokkal nem vállaltak. Sajátszerűen csakis a centrális hatalmak államaiban akadtak kisebb frakciók, amelyek a bolsevikokkal szemben rokonszenvüket fejezték ki. Más a marxizmus és más a bolsevizmus. A marxizmus, tudományos alapon épült fel, békés és szerves fejlődés alapján kívánja a kollektív társadalmat megalapítani. Bolsevizmusnak azt az erőszakos irányt nevezem, amely nem áll a békés és szerves fejlődés alapján; még azt sem várja meg, hogy többségre kerüljön, hanem még akkor is, kisebbségben is, az erőszak, a terrorizmus és a politikai üldözés eszközeivel akarja a maga rendjét vagy rendtelenségét biztosítani és amely a kárpótlás nélkül való konfiskálás álláspontjára helyezkedik. Én a bolsevizmust a tudományos marxizmussal és a szociáldemokráciával soha nem azonosítottam. Ha valaha bolsevizmusról beszél-

tem, csakis ezen irány ellen támadtam, nem pedig a marxizmus alapján álló, békés és szerves fejlődést hirdető szociáldemokrata pártok ellen.” (1918. március 15.)¹²

Ilyen előzmények fényében érthető volt, hogy elmenekült a kommün elől.

Bár a kommünt magát, és a kommün utáni eseményeket messziről szemlélte, élesen látta a tényeket.

„Kun Béla arról ábrándozott, hogy az elszigetelt Magyarországból a bolsevizmus mintaállamát alkossa meg, a reakcionáriusok abban az édes álomban ringatják magukat, hogy a demokratikus Európában, új demokrata államok által körülvéve, Magyarország a reakció mintaállamává formáltassék.”

„Szegény nemzet, ahol a gyűlölet és uszítás idejében nem található egy Clemenceau, vagy egy Zola” fakad ki fájdalomában. „A felekezti üldözésnek indoka az a vezető szerep, melyet a zsidó faj intellektueljeinek egy része a forradalom előkészítésében és a szovjet-uralom alatt játszott. Azt a szót használom: „zsidó faj”, mert a képrombolók, vallástalanok és istenkáromlók.”

Íme az uszítóknak válaszul:

„De valójában vajon egyedül ezek a zsidók csinálták-e a forradalmat? Hogy sikerülhetett volna nekik egyedül összerombolni Szent István régi, tiszteletreméltó birodalmát, ha a nagy méltóságok, a vezető középosztály, az állami hivatalnokok és katonatisztek nem szegték volna meg esküjüket, nem segítettek volna a rombolásban és nem vetették volna magukat a porba hisztérikus félelmükben a forradalom bálványai előtt?

Milyen sok, úgynevezett »keresztény« uszítót láttunk ma a reakció táborában, akik akkor a forradalom hősei voltak, a forradalomtól hivatalt és méltóságot fogadtak el, engedelmesen letették az esküt azon szerény ifjak magántársaságának kezébe, melyet »nemzeti tanács«-nak neveztek. És hol volt a magyar társadalom ellentálló ereje a szovjetkormányzat kitérősekor? Egy arisztokrata házárójátékos árulása folytán a mi hazánk a proletárdiktatúra zsákmánya lett és ismét látjuk azt a színjátékot, amikor keves kivétellel a hivatalnoki és tisztikar meghajlik a terror előtt, szolgálja a szovjetet mindaddig, míg idegen segítség minket az erőszak uralmától meg nem szabadít.”

Majd így fűzi gondolatait tovább:

„Sokan vannak a gyengék és nagyon kevesen, akik jogot formálhatnak arra, hogy a bírói székbe ülhessenek. És természetes ennél fogva, hogy a legkeményebb bírák épp azok, akik kegyetlenségükkel saját bűneiket akarják eltakarni. Azok, akik az utolsó pillanatig szolgálták a szovjetet, most azáltal akarnak szabadulni, hogy arcukat fehérre festik és mint ártatlan pierottok játszájk játékaikat.”

Majd így folytatja:

„... a gyűlölet hullámai kizárólag és egyedül az úgynevezett vezető osztály egy részéből indulnak ki. Ezeknek az uszításoknak célja tisztán a gazdasági egoizmus. A magyar államban nehezebb lett a küzdelem a mindennapi kenyérért. Ennél fogva lehetőleg le akarják nyakukról rázni versenytársaikat. Így keletkeznek a modern keresztes lovagok, akik azonban nem kockáztatják csontjaikat a pogányok elleni küzdelemben, hanem keresztlevelükből óhajtának monopóliumot teremteni.

Jegyezzük meg jól, én nem beszélek itt az elkeseredésnek azon hirtelen kitöré-

séről, mely abból fakad, hogy a kommunisták vezetőinek többsége zsidó származású volt. A lincigazságszolgáltatás sohasem helytálló, de ha az természetes kitörése a népleleknek, meg lehet érteni. Itt azonban nem kitöréssel állunk szemben, hanem jól megalapozott földgáz-vezetékekkel, mely kívánságra és parancsra, tetszés szerinti helyeken bírható kitörésre. Gyalázkodó iratokat osztogatnak, a legrafináltabb politikai meséket találják ki, hogy a népnek fantáziája elmérgesíthetők, és sohasem álljon helyre a nyugalom és a béke. Ennek az agitációnak csak spanyolfala a kommunista előjáték, spanyolfal a politikai spekulációhoz és természetesen általánosítással dolgozik, melynek alapján a zsidóságot teljes egyetemében ki lehet alkoholítani a nemzet testéből, mint annak méltatlan tagjait.” (Neues Pester Journal, 1919. november 2.)¹³

Néhány sorral lejjebb:

„A zsidó származású intellektuelek számára antibolsevista kijelentésem miatt gyűlöletes ősrakionárius, a népszabadságoknak elkeseredett ellensége voltam.”

„A zsidó forradalmárok és bolsevisták halálra ítélték, valószínűleg zsidó szolidaritás alapján és ma ismét a rakionáriusok szerelme fenyeget, mert minden elfelejtődött, elfelejtették küzdelmeimet a bolsevizmus ellen, elfelejtették kemény ellentállást a forradalommal szemben.”

„De ezen urak számára ma itt ismét nem vagyok más, mint „zsidó”. És minden zsidó destruktív, még akkor is, ha a zsidó forradalmárok által a száműzetésbe üldözötték és a zsidó bolsevisták halálra ítélték.

De csak ez a két osztály képviseli a zsidóságot? Csak kapitalista zsidók és forradalmár zsidók vannak? A kettő között van a becsületesen dolgozó polgárok nagy tömege, akik nem akarnak semmi mást, csak élni mint egyszerű polgárok és jó családapák, mint tisztességes kereskedők, becsületes kézművesek és alkalmazottak. És ez a nagy tömeg szenvedjen azért, mert néhány száz megkerült zsidó forradalomban és bolsevizmusban dolgozik? Mi hasznuk volt vajon ezeknek a kapitalistáknak nagy nyereszkeidéseiben? És milyen javulást hozott helyzetükben a bolsevista uralom? Üzleteiket kifosztották, irodáikat bezárták, ingó vagyonukat elhurcolták és őket tönkretették.” (Neues Pester Journal, 1919. november 2.)¹⁴

S végül öntudatosan számonkér:

„Ha ma liberális múltú államférfiak – kifejezetten hangsúlyozom, hogy csak múltjukban liberálisak – zsidókérdésről beszélnek, akkor közelebb kell lépniük hozzájuk: »Hogy is gondolják ezt az urak?« A polgári jogegyenlőség alapján állnak-e, igen, vagy nem? Mint a jogegyenlőséget elismerjük – mert csak az örültek házában lakója hiheti, hogy manapság Európában lehetséges legyen a modern államok ez alaptételét Magyarország felrúgni...”¹⁵

Ezt írta 1919. november 2-án.

„... nem szolgálom a felforgatást sem lefelé, sem felfelé, nem szolgálom az osztályállamot sem vörös alakban, sem fehér alakban, hanem szolgálom a nemzeti demokráciát...”¹⁶

Hazatérte után folytatta az antiszemita demagógia elleni küzdelmet. A királykér-

désben is a becsülete a király oldalára állította, mert személyében tapasztalta IV. Károly tisztességét és emberi értékeit.

Viszont az új rend reprezentánsai az ellenkezőjéről tettek tanúbizonyságot. Egyéb-ként is a Habsburg-ház a parlamentáris demokrácia elfogadója, támogatója volt. Megbízhatóbb védelmezője az alkotmányosságnak, mint Horthy Miklós kormányzó és társai. Ez az új gyökertelen elit dzsentroid pókchendiséggel, de szinte minden hagyományos nemes, illetve nemesi tulajdonságot nélkülözve egyetlenegy arisztokratikus, azaz kiválasztott jellegű vonást fedezett fel magában, hogy nem zsidó.

1920 szeptemberében törvénybe iktatta a „numerus clausus”-t, ami az egyetemi felvétel ügyében intézkedett. Valójában a kurzus antiszemitizmusa fogalmazódott meg, zavaros formában.

„A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra az 1920–21. tanév kezdetétől csak olyan egyének iratkozhatnak be, akik nemzethűségi és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatóak és csak olyan számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható.

Az engedély megadásánál arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók között lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenc tizedrészét.”

Végül a végrehajtási utasítás:

„1920–21. tanévre felvehető hallgatók számát szabályozván »az izraelitákat külön nemzetiségnek« vette.” M.Zs.L. 655. oldal¹⁷

Mint ember, mint politikus, mint magyar, mint jogász Vázsonyi mélyen meg volt bántva. Reménytelenül csalódott a fejlődésben. (Pedig nem élte meg a nagyobb szörnyűségeket.)

„Az ember mindent meg tud szokni. Úgy látszik, ez rajtunk is bevált, mert minél tovább tart a numerus clausus, minél hangosabban hangzik fel a fajvédelem ríkoltozó kiáltása, annál jobban hozzászokunk ahhoz a gondolathoz, hogy ez így van, ez ellen küzdeni nehéz. Nemcsak arról feledkezünk meg, hogy mindaddig a magyar zsidóságnak nem szabad darabokra szakadnia, hanem lassanként megfeledkezünk azokról is, akik a külföldön a mi mártírjaink, akiket hazájukból száműztek, mert számukra itt bezárultak az egyetem kapui és bedugultak a tudás forrásai. A tudás forrásait még a középkorban sem sikerült elzárni a zsidóság elől, hiszen tudjuk, hogy a zsidó orvosok a középkorban is híresek voltak és a legnagyobb elnyomatás idején is fejlődtek tudósaink. Még kevésbé sikerülhet ez most, mikor láttuk, hogy új erkölcsi gettót akarnak felállítani, hogy minket el akarnak zárni a tudástól és azt akarják, hogy a zsidóság ne foglalkozzék semmi egyébbel, mint pénzcsinálással és imádkozással.” (1923. január 14.)¹⁸

Végyszóként:

„Azért, mert az utcán már nem pofoznak minket, még nem jött el a szabadulás. Amíg ez a szégyenfolt ég rajtunk, addig az egységes magyar zsidóság kell, hogy legyenk.”¹⁹

És a tisztelt házhoz 1925-ben.

Újra megtámadja a Bethlen-kormányt hazug és rosszindulatú, álhumanista vonala miatt. A kultuszminiszter numerus clausus melletti érvelését szigorúan utasítja vissza ezekkel a szavakkal (hozzá kell tennem, hogy aktuális gondolatok ezek ma is, mert majdnem akkora zavar van a fejekben, mint 1925-ben). Szóljon most Vázsonyi Vilmos az országgyűlés színe előtt:

„T. Nemzetgyűlés! Én nem tudom, minő jogen akarja még ma is a bolsevizmust a t. kultuszminiszter úr, aki mint a történelmi társulat tagja és elnöke, még ma is, tehát hivatalból történetíró, lehiggadva ítélné meg az eseményeket, a zsidó vallású magyar állampolgárok egyetemének nyakába varrni.

Nem akarok fzléstelen lenni, ha magamról szólok, mert hiszen akkor, amikor a Házban mint miniszter a bolsevizmus ellen beszéltem és amikor még futóbolondnak tartottak, hogy a bolsevizmus rémeit kifestettem, ezért nem viseltem nagy kockázatot. De beszélhetek másokról. Beszélhetek arról, hogy a hitközségi intézményeket a bolsevisták a legkevésbé sem tartották sehol tiszteletben, hogy ők felekezett és felekezett között nem tettek különbséget és hogy azok, akik közöttük zsidó származásúak voltak, előbb hagyták el hitüket, és előbb rugaszkodtak el hitüktől, mielőtt elváltak a nemzeti társadalomtól.

Gyöngyösön zsidókat is akasztottak fel a bolseviszták, Szolnokon az Oesterreicher-ek, a fiatal és az öreg Österreicher szembeszálltak bátran és vakmerően a bolsevisztákkal és ezért agyonlövették általuk. Ha Szamuelykról beszélünk, beszéljünk a gyöngyösi mártírokról is, ha beszélünk a többiekéről, akik zsidó származásúak, beszéljünk a szolnoki Österreicherekről is és beszéljünk arról, hogy amikor külföldről hazáérttem, láttam Budapesten a leszögezett üzleteket, láttam azt a rettenetes nyomorúságot, amelyben itt a lakosság van. Itt tehát nem tettek különbséget keresztény és zsidó között, mindenkinek vagyonát elvették pártkülönbség nélkül, faji különbség nélkül és valláskülönbség nélkül és elsősorban tönkretették itt a kereskedelmet és az ipart, mert a dolog természeténél fogva a falvakhoz nehezebben tudnak hozzáférni, a falvak jobban el tudtak zárkózni a bolsevizmus ragálya elől, mint a nagy városok.

A bolsevizmust tehát a zsidóság hibájául felróni és azt az egész zsidóság nyakába varrni nem szabad.” (1925. dec. 17.)²⁰

Tovább szöve a gondolatot:

„A kultuszminiszter úr beszédében azt mondta, hogy a numerus clausus eltörlése társadalmi explóziókra vezetne.”

„Ha a t. kultuszminiszter úr a maga meggyőződésére és a kormánynak és pártjának meggyőződésére hivatkozik, ezt, ha nem is az én meggyőződésem, elfogadom. De ha ő önmaga iránt részvényt akar ébreszteni azáltal, hogy ő társadalmi explóziók hatásától félve, követ csak meggyőződéseket, ezt nem értem meg. Mert ez annak bevallását jelentené, hogy ez nem az ő meggyőződése, és e társadalmi explóziók kilátásba helyezése nélkül ő más úton járna. Nem tudom tehát megérteni, miért kellett a kormány tekintélyét ez által ilyen súlyos mértékben megrongálni? Hiszen ez erős kormány, a helyzet magaslatán áll. Itt társadalmi explóziók lehetetlenek úgy jobbról, mint balról, itt már nem lehetnek kilengések, a legöregebb ingák is kénytelenek további kilengéseiket beszüntetni! Ez az erős, ez a hatalmas kormány fél társadalmi explózióktól? Én

azt mondom: egy ilyen erős, konszolidált kormány mellett nem lehetségesek társadalmi explóziók!” (1925. december 17.)²¹

A parlamentben lévő fajvédőkkel való szópárbaj után így folytatja:

„T. Nemzetgyűlés! A numerus claususról szóló törvény különben is nélkülöz minden őszinteséget. A numerus claususról szóló törvényben az van: ügyelni kell arra, hogy az országban lakó népfajok és nemzetiségek aránya megfelelő legyen az egyetemeken. A numerus clausus szerint tehát a zsidó vallású állampolgárok népfajt vagy nemzetiséget képeznek! Mert a vallásfelekezetről a törvény nem beszél! Én azonban nem vettem észre azt, hogy az egyetemeken más népfajjal szemben a numerus clausus valaha is érvényesült volna; például nem vettem észre, hogy a németiséget mint népfajt kezelték volna, hogy azután a név alapján esetleg egyesek bekerülhettek volna a numerus claususba. Nem tudom, lehet-e egy népfajból kilépni, mert törvényeink csak a felekezetekből való kilépést szabályozzák és kötik formalitásokba, ellenben a népfajból való kilépést nem ismerik.”

„... a zsidó vallású magyar polgárok a magyarsághoz tartoznak és mikor a trianoni szerződés kérdését tárgyaltuk, akkor annak idején Teleki Pál gróf, Bethlen István gróf és társai a magyarság létszámának megállapításánál nagyon hivatkoztak arra, hogy a zsidók évszázadok óta itt élnek Magyarországon és érzésben teljesen egybeolvadtak a magyarsággal. Ez a törvény tehát valótlanságon alapul. Mert valótlanság az, hogy a zsidóság népfaj, valótlanság, hogy népfajjal és nemzetiséggel szemben a numerus clausust valaha is érvényesítették volna.

A t. kultuszminiszter úr felhossa azt az érvet is, hogy a zsidók gazdagabbak. Nem tudom, honnan vette ezt az érvet, mert fel tudnám sorolni a gazdag zsidók egész sorozatát, akik már a népfajhoz tartoznak és nem a vallásfelekezethez – nem tudom, hogy ezek még oda számítanak-e vagy sem. Egész csomó bankvezért, aki már végigment ezen az úton, fel tudnék sorolni, egymás után: nem tudom tehát, hogy honnan veszi azt, hogy a zsidók gazdagabbak? Onnan, hogy nem ismeri őket? Talán a Heine-féle mondás teljeseedik be rajta, hogy: »azt hiszitek, ismeritek a zsidóságot azért, mert ismeritek a zsidók szakállát?« Ez még a gettó idejében járhatta, mert igazán mentsége lehet valakinek, hogy csak a zsidó szakállát ismeri; de ma arról beszélni, hogy vagyonosabbak, gazdagabbak a zsidók, amikor annyi szegény munkás, szegény zsidó kispáros és kereskedő van, s annyi zsidó napszámos is?

A miniszter úr a numerus clausus arányszámának megállapításánál mindig elfelejti, hogy a zsidó vallású magyarságnak legnagyobb része a városban lakik. Budapesten lakik Csonka-Magyarország összes zsidó lakosságának közel a fele.”

„T. Nemzetgyűlés! Meghoztuk ezt a határozatot, mert jogtalansággal szemben és jogaink csorbulásával szemben sem fordulunk a külföldre. Az üldözöttek nem keresnek nemzetközi szervezkedést, ezt átengedjük az üldözőknek. Az üldözők leülhetnek tárgyalni Hitler úrral, Cuzának küldötteivel, mi nem ülünk le a mi egyenlő jogunk védelmére sem külföldi tényezőkkel tárgyalni és nem kérünk azoktól védelmet.”

Továbbá néhány szó a politikai és kormányzati területről:

„A politikát nyilvánosan kell csinálni és nem lehet az egyik a liberálisizmus belső titkos tanácsosa és a másik a fajvédelem belső titkos tanácsosa. Végre meg kell egyezni-

ők abban, hogy milyen az irányzat. Menjen a kormány a maga irányában egyenesen. Végre meg kell tudnunk, hogy a kormány milyen irányba halad. Bármilyen irányba haladjon is a kormány és bármilyen erőre kapjon is a kurzus, ez a mi magatartásunk dolgában rajtunk nem változtat, mert mi sohasem tévesztjük össze a kormányt az országgal, a pillanatot az örökkévalósággal.”

Végül összefoglalja tömören az igazságot:

„Csak egy egységes magyar nemzeti társadalomnak van feszítő ereje, csak ennek van vonzóereje. Ezért a numerus clausus kérdése nem zsidó ügy. Ügye a demokráciának, és ügye a nemzeti integritásunknak, a nemzeti társadalomnak.” (1925. december 17.)²²

Íme egy rövid diagnózis a húszas évek Magyarországról Klebesberg Kuno kultuszminiszter úrnak címezve: „A fajvédelem exterritoriális helyzetet élvez Magyarországon, és ha a kultuszminiszter úr magatartását taglalom, azt a sajtószerű helyzetet, kell látnom, hogy egy maroknyi csoport diktálja az iramot Magyarországon, vétőjogot gyakorol, bejelent tiltakozásokat, kijelentéseket tesz arról, hogy mi lesz akkor, ha bemegyünk a városházára, mi lesz akkor, ha a kormánynak az volna a szándéka, hogy eltörölje a numerus clausust, hogy egy maroknyi csoport nyíltan és a háttérben hirdeti, hogy diktatúrát kíván, tehát megtámadja magát a parlamentnek, az alkotmánynak létét. Mindezt pedig szabadon, bántatlanul, megtorlás nélkül teheti. Ez a nyitja annak, hogy miért teszi a kultuszminiszter úr ezeket a nyilatkozatokat, amelyekkel önmagát a jobboldali erők centrumává akarja megtenni, és már előre jelentkezik a jobboldali erők elhatalmasodása esetén, hogy őbenne meg lehet bízni.” (1925. december 17.)²³

Az akkori idők jogállapota nemcsak egy numerus clausus gyakorlatilag országon belülmaradó jogsértését termelte ki, hanem az ún. frankhamisítási ügyet. Ez az egész nevetséges, és ügyetlen, de a legfelsőbb politikai és rendőri körökhöz vezető pitiáner gengszterkedés, méltán vívta ki Vázsonyi Vilmos a jogtudós, a politikus, a tisztességes ember haragját. A hamisítókat támogató hatalom kézhez kapja a vádbeszédet.

„Újév napján arról beszéltem, hogy végre gyökerében kell kiirtani a hazafiaskodó morál insanityt, mert gyáván számít a bűnbocsánatra, amikor a legszentebb eszmét: a hazaszeretetet tartja maga elé védőpajzsul. Emberéletet olt ki hazafias felbuzdulásból, hamis pénzt gyárt a haza nevében és – ha kell – természetesen hamisan tanúskodik is szent felhevülésében.

Ez a moral insanity, vesztére, külföldi körútra indult. Portyázásában eljutott Hágáig és rajtavesztett. A dupla koffer és a dupla lelkiismeret nemzetközi vonatkozásban csúfosan kudarcot vallott. A három előkelő fajvédő ott ül a hágai fogházban, és az érzéketlen külföldi nem fogékony aziránt, hogy hazafias felbuzdulásból akartak tízmillió hamis frankot Hollandiában és a skandináv államokban elhelyezni. Az újesztendő napján idehaza még csak egy urasági inas képviselte a bankhamisító társaságot. A bankóprésnek nem volt még nyoma, bár már akkor is suttogták, rebesgették, hogy az állami térképészeti intézetben készítették a hamisítványokat. Döcögve indult meg a nyomozás, amíg végre kiderült a szörnyű ti-

tok, hogy az országos főkapitány, a rend legfőbb őre, egyik főrésze volt a hamis frankot készítő szövetségnek.”²⁴

Előbb ironiával, később kétségbeesetten ír a fajvédelem táboráról, melynek többször leplezett támogatója a kormány és ezen belül Klebelsberg Kunó gróf kultusz-miniszter.

„Az őrzöngésnek, a dühöngésnek jól megszervezett kara munkába lépett. A fajvédő sajtó nyíltan magasztalta a frankhamisítókat, mint »íz-ig-vérig gavallér férfiakat«, mint igazi nagy hazafiakat és vértanúkat. Kiállottak a piacra, és vakmerően követelték, hogy legyen elég immár a hazafiak üldözéséből és többé ne merjenek egy frankhamisító hazafit se tartóztatni, hanem inkább üssük agyon a zsidókat és akasszuk fel a liberális lapok szerkesztőit. Ez az igazi hazafias munka!”²⁵

És a kormányról így ír tovább:

„És a fajvédő sajtó mellett egyszerre csak kivonult az a másik, kormánypárti kurzussajtó is, amely Klebelsberg Kunót vallja protektorául. A fajvédő őrzöngés mellett, amely nyíltan fenyegetőzik az atrocitások megismétlődésével, nyíltan emlegeti a diktatúrát és legazemberezi azokat, akik a bűnösök kinyomozását követelik. Klebelsberg Kunó gróf kormányt támogató sajtója paralell akciót indított és egyszerre csak szidni kezdte a szabadelvű lapokat, a szabadelvű sajtó megfélemezését követelte, mert ezek a lapok a külföld előtt ártanak Magyarországnak azáltal, hogy kitergetik a frankhamisítás ügyét és a bűnösök teljes lajstromának kinyomozását követelik. Az embernek megáll az esze! Ahol az országos főkapitány bankhamisítók cimborája, ahol az állami térképészeti hivatal a bankóhamisítás színhelye: ott a liberális sajtót merik szidalmazni és üldözni ahelyett, hogy bűnbánóan hamut hintenének a maguk fejére, hogy eltűrték azt a moral insanityt...”²⁶

A bűnpártolás szintén bűn. Ezzel vádolja Vázsonyi már a miniszterelnököket:

„Bethlen István gróf sokáig tudta játszani azt a kettős szerepet, hogy a reakció benne látta legbiztosabb támaszát, s egyúttal el tudta hitetni rövidlátó emberekkel, hogy a liberálizmus kibontakozásának ő az egyetlen reménye. Az egyik oldalon azt a legendát terjesztette, hogy ő az egyetlen bástya a forradalom veszélye ellen, a másik oldalon, hogy ő az egyetlen lehetőség az ellenforradalom likvidálására. Az egyik tényezőt kijátszani a másik ellen, az egyiket ijesztgetni a másikkal, politikailag mindenkit félrevezetni és mindezt az őszinteség tüntető allűrjeivel: ez volt az ő játéka!”

„De Bethlen István gróf, aki a politikai őszinteség teljes hiányával rendelkezik, a fajvédők öröme, gyönyörűsége és szerelme.”

„Legyen hát vége ennek az ugratásnak, hogy mi hatalomra törekszünk. Mi nem hatalmat: igazságot és világosságot akarunk. Már az első perctől fogva képtelenség volt, hogy az a kormány vezesse a nyomozást, amelynek kormányzata alatt az országos főkapitány vezetésével állami hivatalban történt a frankhamisítás.” (A Polgár, 1926. január 30.)²⁷

Ez az engesztelhetetlenség végül arra készítette a terrorlegényekkel kollaboráló kormányt, hogy megpróbál a revolverrel elnémítani, akkor már majd' hatvanéves politikust.

„A nyílt és titkos izgatások eredménye volt az a gyalázatos utcai merénylet, amelyet két elvetemült »fiatalember« Vázsonyi Vilmos ellen 1926. február 16-án, Teréz körúti irodájában háza előtt elkövetett, amikor éppen aznap reggelén elhunyt legkedvesebb nővérének a ravatalához akart menni.

Vázsonyi férfián szívesen szállott szembe az elvetemült utcai merénylőkkel, és azóta híressé vált meggyfabotjával verte vissza a revolverrel reá támadó merénylőket, majd emberfölköti önuralommal kísértette személyesen a rendőrkapitányságra a nyomban lefogott útonállókat.” (1926. február 16.)²⁸

Ez az eset és a sok előbbi megingatták egészségét. 1926. május 29-én egy bádeni szanatóriumban meghalt.

Álljon itt végzőként tisztánlátásának és jövősejtésének dokumentumaként ez a néhány sor:

„A fasizmus ugyanazon gondolkörből származik, mint a bolsevizmus. Paradoxonnal azt mondhatnám: a bolsevizmus nem egyéb, mint proletár-fasizmus és a fasizmus nem egyéb, mint polgári szovjet. A kettő között különbséget nem látok. Mindkettőnek alapja a gyűlölet az igazi demokráciával szemben, amely nem tűr zsarnokokat és diktátorokat és amelynek alapja nem a hatalmak szétválasztása, hanem a hatalmak korlátozása is. Mindkettőnek közös vonása, hogy torz, törpe helyi szervezetekkel és fegyveres csoportokkal akarja helyettesíteni a nép nagy és igazi alkotmányosságának megnyilvánulását, a szellemi és erkölcsi erők szabad kibontakozását, a reprezentatív alkotmányt.”

„A diktatúra vagy fasizmus szomorú győzelem, amit egy új cézár a maga fegyvertelen népén arat. És ha a római cészárok diadalmenetét ábrázoló festményeken és szobrokon ott látom az oroszlanokat, melyek a cézár diadalszekerét húzzák: az ilyen új cészárok diadalszekerét csak aláztos és hízelkedő kutyák vonszolhatják. Nekünk erőre van szükségünk, amely kifelé is hat, tehát nem diktatúra, amely kifelé félénkké és erőtlenné tesz. Feszítő ereje, egyesítő ereje, támadó ereje csak egynek van: az egyenlő jognak, a demokráciának és a szeretetnek, minden más csak álmítás!”²⁹

JEGYZETEK

^{1, 2, 3} Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai II. kötet 499. old.

^{4, 5} Egyenlőség 1889. február 17.

⁶ Egyenlőség 1893. július 28.

⁷ Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai 1912. december 28.

⁸ Pesti Hírlap 1894. július 5.

⁹ Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai 1918. február 3.

^{10, 11} Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai 1918. március 15.

^{13, 14, 15} Neues Pester Journal 1919. november 12.

¹⁶ Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai II. kötet 270. old.

¹⁷ Mar Zsidó Lexikon 655. old.

¹⁸ Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai II. kötet 436. old.

¹⁹ Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai II. kötet 438. old.

- ²⁰ Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai II. kötet 447. old.
- ²¹ Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai II. kötet 448. old.
- ²² Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai II. kötet 450–451. old.
- ²³ Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai II. kötet 452. old.
- ²⁴, ²⁵, ²⁶ A Polgár 1926. január 9.
- ²⁷ A Polgár 1926. január 30.
- ²⁸ Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai II. kötet 484. old.
- ²⁹ Vázsonyi Vilmos Beszédei és írásai II. kötet 475–476. old.

SZEPESI JAKAB ORSZÁGBÍRÓ,
NAGY LAJOS KIRÁLY ZSIDÓINAK A BÍRÁJA

A középkor embere ritkán, s inkább csak egyes időszakokban gyakorolt a másként gondolkodókkal szemben türelmet. Különösen áll ez a vallási téren más tanokat vallókra. A különböző „eretnekek” (bogumilok, kathárok, valdensek stb.) mellett főként a zsidóság volt az a közösség, amely ellen nemegyszer kitört a vakbuzgó, vagy felelőtlen elemek által felszított népharag. Különösen akkor volt ez gyakori, ha pusztító járványról, egyéb fenyegető veszélyről érkeztek hírek.

A XIV. század derekán két olyan rendkívüli eseményre is sor került Európában, amely felkorbácsolta a kedélyeket, s zsidóellenes pogromokat váltott ki a felheccelt lakosságból, ill. ürügyként volt felhasználható az adósságaiktól szabadulni kívánó fejedelmek, uralkodó körök számára, hogy a nekik hitelező zsidókat kiűzzék. 1347-ben genovai hajósok keletről behurcolták a pestist, amely azután – Európa középső területein 1349-ben tetőzve – végigpusztította az egész kontinenst; 1354-ben pedig új hódító hatalom vetette meg lábát a Gallipoli-félszigeten, majd tört előre bámulatos gyorsasággal a Balkánon, a török.

A pestis hatására csakhamar magasra lobbantak az indulatok a hazánkkal szomszédos Német-Római Birodalomban. Már korábban is olvashatunk szörványos zsidóüldözésekről; 1349-ben, a pestisjárvány tetőzésének az évében azonban több helyütt került sor olyan pogromokra, amelyek százával követeltek áldozatokat, Baselen pedig 2000 zsidót máglyán égettek el. E városból csak néhányan tudtak elmenekülni. Rajtuk kívül mindössze azok a nők és gyermekek maradtak életben, akik hajlandók voltak megkeresztelkedni. Érdekes, hogy a vészterhes 1349-es év után mintha csökkent volna a pogromhangulat német földön. 1350-ben a boroszlói tanács védelelet állított ki a zsidók számára, bár 1351-ben, egy tűzvész után ismét a kiűzésükről hallunk.

A zsidóság IV. Károly császár korabeli történetének a kutatója a közelmúltban megfigyelte, hogy e nagy tekintélyű uralkodó – ahol tudta, főleg a saját közvetlen hatalma alatt álló tartományokban, jelesen Csehországban, Sziléziában és Luxemburgban – védelmet igyekezett nyújtani a zsidóknak üldözésük idején is.¹

Hazánkban viszonylag szelídebb volt a pestis pusztítása. Természetesen mindez nem jelenti azonban, hogy nálunk nem szedett áldozatokat a „fekete halál”. Még a királyi udvarban is pusztított: maga Nagy Lajos király (1342–1382) is megbetegedett, de kigyógyult, első felesége, IV. Károly német-római császár leánya, Margit királyné pedig bele is halt a betegségbe. Anélkül, hogy állást mernénk foglalni abban a kérdésben, valóban a pestissel szemben ellenállóbbnak vélt 0-ás vércsoporthoz tartozott-e hazánk lakosságának a többsége, s ezért, vagy esetleg más szerencsés körülmények

miatt, mindenesetre a lakosság számarányához mérve hazánkban jóval kevesebben haltak meg a pestisben, mint Európa más országaiban.² Így a járvány Nagy Lajos király uralkodásának az első szakaszában nem vonta maga után a zsidók olyan általános üldözését, mint másutt; a magyar király – nemzetközi mércével mérve – toleráns politikát folytatott velük szemben, s mint az uralkodótól személyes függőségben, „kamaraszolgaságban” élőknek,³ általában ugyanazokat a terheket kellett viselniük, mint az ország ekkoriban kialakuló, ugyancsak a király védelmét élvező polgárságának. Ez annál érdekesebb, mert a balkáni hadjáratok során és azokat követően ugyanez a Nagy Lajos király szemet hunyt afelett – sőt, jó néven vette –, hogy az ortodox lakosságot akár erőszakos eszközökkel is a Lajos által egyedül üdvöztetőnek tartott katolikus (nyugai keresztény) vallás felvételére bírják.⁴

Természetesen nem várhatjuk el egy buzgón vallásos középkori uralkodótól, hogy – modern szóval kifejezve – a vallási türelem politikáját folytassa a XIV. században. Nyilván a török előretörése és a nyomában Európa-szerte fellángolt pánikhangulat és antiszemita hullám is befolyásolhatta elhatározásában. Mindenesetre tény, hogy Lajos – amint életírója, Tótsolymosi Apród János, külföldi főesperes tollából értesülünk – miután nem sikerült áttéríteni a zsidókat, elrendelte teljes kiűzésüket Magyarországról. Kohn Sámuelnek – e tárgykörben számunkra ma is méltakadónak tekinthető – megállapítása szerint erre 1360 körül kerülhetett sor. Minthogy a középkori felfogás a zsidóknak személy szerint a királyhoz kötött jogi státust tulajdonított, a kiűzésre feltételezhetően magánjogi aktusként kerülhetett sor a (királyi) kamaraszolgaságtól való felszabadítással párhuzamosan. Ha a zsidóknak ekkor el is kellett hagyniuk Magyarországot, a külföldi negatív példákkal szemben a magyar király megengedte, hogy ingóságaikat magukkal vigyék, sőt, még kiűzésük után is elismerte másokkal szemben fennálló követeléseik jogosságát, s egyes esetekben a magyar bíróságok segítséget is nyújtottak az ilyen követelések behajtásához. Azokat a zsidó ingatlanokat azonban, amelyeket a kiűzötteknek távozásukig nem sikerült értékesíteniük, a saját javára foglalta le a király.⁵

Nagy Lajos viszonylag hamar felülbírálta a zsidókat sújtó döntését. A kiűzöttek néhány év múlva már visszatérhettek. Az udvari politikának szüksége volt gazdasági erejükre. Hogy az elszenvedett megrázkódtatás után a király védelmét intézményesült formában is biztosítsák a számukra, nemcsak ismét az uralkodótól közvetlenül függő viszonyba vonták őket, hanem külön országos zsidóbírói is neveztek ki föléjük. E királyi politika nem csupán szigorú követelményeket támasztott velük szemben, hanem bizonyos védelmet is jelentett számukra. 1371-ben Simon mester volt az országos zsidóbíró. Őt csakhamar a királyi udvar legérdekesebb személyisége, Szepesi Jakab követte e tisztségben. (Kettejükön kívül még másnak is viselnie kellett a tisztséget, mert Szepesi Jakab az alábbiakban még bemutatandó oklevelében más zsidóbírák, mint az ő elődjéi jelenlétén – in praesentia praedecessorum nostrorum iudicum iudeorum – lefolyt bírói eljárásról emlékezik meg.)

Szepesi Jakab egyik első, „értelmisségi karriert” befutott alakja hazai kormányzat-történetünknek. A szepességi Steffkfalváról származó ifjú országbírói jegyzőből előbb ítélmester lesz, majd 1372-ben a nádor után a második királyi udvari méltó-

ságba, az országbírói tisztségbe emelkedik. Innen rövid időre távoznia kell ugyan, de már 1373-ban visszatér. Ő az országbíró az 1370-es évek kúriai reformjai idején, sőt, amint ezt más helyen már részletesebben tárgyaltuk, egyik sugalmazója, irányítója az 1370-es évek királyi kúriai reformjainak. Jó kapcsolatok fűzik Nagy Lajos édesanyjához, a királyi udvarban kulcsfontosságú szerepet betöltő idősebb Erzsébet királynéhoz, s egyebek mellett nyilván ezeknek is köszönheti, hogy 1375 és 1378 közt a már amúgy is nagy hatalmat és széles körű befolyást biztosító országbírói méltóság mellé a királyi városok bírói címét is megkapja, ami a városi polgárok feletti felsőbíráskodás kialakulásának az időszakában csaknem a későbbi nagy hatalmú királyi tárnokmesteréhez hasonló jogokat fűz az országbírósághoz.⁶

S most kapcsolódik össze a magyar–zsidó történet Szepesi Jakabnak már eddig is mozgalmas életpályájával. 1376. február 8-án Szepesi Jakab „Lajos úrnak, Isten kegyelméből Magyarország királyának az országbírája, s ugyanazon király összes városainak és zsidóinak a bírja” írásba foglal és saját neve alatt kelt oklevélben kiad egy peregyezséget, amelyet egyrésztől Bazini Sebes fia, János; másrésztől Izsák pozsonyi zsidó és felesége, Lybka egy zálogügyben, hosszú perlekedés után zsidó és keresztény fogott bírák közbenjöttével kötöttek. A felek (ill. jogelődjeik) a per korábbi fázisában már álltak Szepesi Jakab és elődjei, más zsidóbírák előtt, s a peregyezés kiadását megelőzően maga Szepesi Jakab közbenszóló ítélettel a rodaléra leteendő esküt is megítélt már a korábbi perfázisban a zsidó félnek („nos eidem Isak super rodale iuramentum deponere adiudicassimus”). Ezt követte a fogott bírák előtti peregyezés, amely részletesen előírja, milyen feltételek mellett fizessen Izsák 80 arany forintot Sebes fia, János mesternek.⁷

Szepesi Jakab oklevele két szempontból is érdekes számunkra. Az egyik a zsidó fél javára megítélt, s a rodaléra leteendő eskü, a másik az oklevelet kiállító és az esküt elrendelő zsidóbíró személye. A zsidó eskü történetének komoly szakirodalma van. Nem e tanulmány feladata, hogy részletesen végigvizsgálja azokat, az Európa különböző országaiban gyakran alkalmazott, sokszor megalázó esküformákat, amelyeket az ezredfordulótól kezdve az esküre kényszerült zsidók számára előírtak a szűklátókörű, nemegyszer erősen antiszemita felfogású törvényalkotók. Még ha tudjuk is, hogy a keresztény vallásúak számára szolgáló jogi formulák sem voltak mentesek a szerződés-, vagy aláírásszegő fél számára kilátásba helyezett, fenyegető, nemegyszer a bibliai Dáthán és Abiron sorsában való osztozással fenyegető kitételektől, még ha a földre letett eskü (iuramentum super terram) külsőségei (mezítláb, gödörben állva, földgöngyöt a fej fölé tartva kellett esküdni abban a hiszemben, hogy a hamisan esküvőt elnyeli a föld...) is háborzongatóak a modern kor embere számára,⁸ mindezek eltérpülnek az ezredforduló tájától Bizáncban elrendelt zsidóeskü arcpirító volta, vagy akár az ennél enyhébb egyes későbbi zsidó esküszövegek és esküvési körülmények mellett.⁹

Szepesi Jakab oklevelében és az általa zsidóbíróként hozott korábbi esküt elrendelő közbenszóló ítéletben nincs szó az esküt tevő zsidó fél számára más helyeken oly gyakran előírt disznóbőrön állásról, mezítláb, háromlábú széken, süvegben esküvőről, mindössze a rodalét említi, mint amelyre a zsidó félnek esküdni kellett. A kora-

beli források és a zsidóesküt tágyaló szakirodalom áttanulmányozása nyomán rodalén egyértelműen Mózes öt könyvének a zsinagógában használt, tekercs formájában őrzött példányát kell a XIV. században is értenünk, azaz itt is a tóratekercsre esküvést írt elő az országbíró és egy személyben országos zsidóbíró. Minthogy Pozsony város akkoriban készült zsidó jogkönyve a zsidó és keresztény közti jogügyletnél hasonló esetekben 10 font érték felett a Tórára, annál kisebb összegnél a zsinagóga kapuján lévő fogantyús gyűrűre írta elő a zsidó félnek az eskü letételét, az eskü megítélésekor a Szepesi Jakab előtti jogvita minden bizonnyal nagyobb perérték körül folyt.¹⁰ Ez az országbíró és országos zsidóbíró által által írásba foglalt peregyezségből is valószínű, hiszen az ügyben a zsidó félnek két részletben 80 arany forintot kellett – megszabott hatánapokra – fizetnie, ebből azonban nem dönthető el egyértelműen, hogy az eskü megítélésekor az egész összeg körül folyt-e a jogvita, vagy csak annak egy része körül. A kor szokása szerint a keresztény felek, tanúk a bírói eljárás során a keresztfát megérintve („tacto vivificae crucis ligno”) esküdtek, nyilván ennek megfelelőjeként írta elő a pozsonyi zsidó jogkönyv, illetve az ennek az előírását az adott helyen alkalmazó Szepesi Jakab a zsidó fél számára a saját vallása parancsai szerint hasonló megbecsüléssel övezett tóratekercsre leteendő esküt. Az országbíró és országos zsidóbíró azzal, hogy figyelembe vette a zsidó fél vallási szokásait, nem alázta meg az esküre kötelezett felet, a pozsonyi városi zsidó jogkönyvbe is belefoglalt jog előírásait követte. Valószínűsíthető, hogy a rodaléra letett eskü a keresztény felet is megnyugtatta, hiszen joggal várhatta el, hogy Izsák nem fog a tóratekercsre hamisan esküdni. Emellett azt is látnia kellett, hogy a peres eljárás során Szepesi Jakab az országos jog előírásait is érvényesíti.

S itt térjünk rá az érdekes oklevélből meríthető további tanulságokra. Az, aki 1376-ban ítélezett, a király és az anyakirályné bizalmasa, politikájuk egyik hűséges végrehajtója volt. Azaz itt feltétlenül arra kell gondolnunk, hogy Nagy Lajos uralkodása utolsó évtizedében a zsidókban országának azokat a lakóit látta, akikre a gazdasági és a hitelélet fenntartásához feltétlenül szüksége van, s akiknek érdekeire bizalmuk visszaszerzése céljából a korábbi kiűzetés megrázkódtatásai után a királyi politikának feltétlenül fokozottan kell ügyelnie. Úgy látszik, az 1370-es évek közepén Szepesi Jakab képviselte ezt a fokozott figyelmet, mert az ő neve szerepel abban az 1376 márciusában kelt rendelkezésben is, amely engedélyezi a pozsonyi zsidók számára az élő marhák vásárlását, leölését, sőt, azt is lehetővé teszi, hogy az általuk fel nem használt húst saját házaikban, vagy az előtt kimérjék, s egyedül azt tilalmazza, hogy a húst a mészárosoknak eladják.¹¹

Az 1370-es évek derekán megfigyelhető, a zsidók érdekeire figyelmet fordító királyi politika összhangban lehetett Nagy Lajos királlyal, általunk másutt már tárgyalt városbarát intézkedéseivel is. Lajos tehát – jóllehet mindhaláláig buzgón vallásos katolikus maradt – a zsidók kiűzetése, majd visszatérése után kész volt messzemenően figyelembe venni zsidó alattvalói szempontjait, ide értve vallási szokásaik gyakorlásának az engedélyezését, sőt, azok bevonását az ügyekben folytatott bíraskodásba is.

Szepesi Jakabot rövid zsidóbírói méltóságában Szentgyörgyi Tamás (Temlin) követte, aki egyben örökölte elődjének a királyi városok és polgáraik fölött gyakorolt bí-

rói hatáskörét is – de már királyi tárnokmesteri minőségben. (Megjegyezzük, hogy esetenként Szepesi Jakabot is nevezik királyi tárnokmesternek.) Hasonlóképpen tárnokmesteri tisztséget viselt a zsidók ügyeiben őutána illetékes Zámbo Miklós is. Edigi ismereteink szerint tehát Szepesi Jakab indította el azt a gyakorlatot, amely azután jó ideig ahhoz az országos főméltósághoz kötötte a zsidók feletti országos bíráskodást, aki egyben a királyi városok feletti felügyeletet és a polgárai feletti felsőbbbíráskodást ellátta. Ez arra enged következtetni, hogy a királyi politika az Anjou-kor végén a városfejlődésben is előremozdító szerepkört szánhatott a hazai zsidóságnak. Ennek a kérdésnek a vizsgálata azonban már túllép jelen tanulmány keretein.

JEGYZETEK

¹ Willehad Paul Eckert: Die Juden im Zeitalter Karls IV. – in: Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen. Herausgegeben von Ferdinand Seibt aus Anlass der Ausstellungen Nürnberg und Köln 1978/79. in Zusammenarbeit mit dem Bayerischen Nationalmuseum und Adalbert Stifter-Verein. München, 1978. 123–130.p.

² Robert Fossier: Le moyen âge, 3. Le temps des crises. Paris, 1983. 58.p.

³ Balog Szidónia: Magyarországi zsidók kamaraszolgasága és igazságszolgáltatása a középkorban. Budapest, 1907. passim.

⁴ Bertényi Iván: Magyarország az Anjouk korában. Budapest, 1987. (a továbbiakban: Bertényi: Anjouk), 203–204.p.

⁵ Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon a legrégibb időktől a mohácsi vészig. Budapest, 1884. 128–156.p. V.ö. H[araszti] G[yörgy]: Zsidók. – in: Magyarok a Kárpát-medencében. Összeállította és szerkesztette: Glatz Ferenc. (História könyvek) Budapest, 1989.² 53.p.

⁶ Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Budapest, 1976. 137–174.p.

⁷ Friss Ármin (szerk.): Magyar–zsidó oklevéltár, Budapest, I. 1903. (a továbbiakban: MZsO.I.) 58.sz., 89–90.p.

⁸ Mindezekre v.ö. Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Budapest, 1899., passim.

⁹ V.ö. ezekről részletesebben: Lőw Lipót: A zsidó eskü múltja, jelene és jövője. Pest, 1868., 6., 14–16., 22–23. és 30–32.p. Winkler Ernő: Adalékok a zsidóeskü (juramentum more Judaico) középkori történetéhez. Budapest, 1917. 34–35. és 50–74.p.

¹⁰ Seezt ein kristen einem juden ein pfont für alss vilgelcz, gicht der krysten mynner und der jude mer, so soll der jud dass besteten auf dem pfonde mit seinem ayde, is ess *uber zheen pfunt pfennige, so muss der jude swern auf dem redal*, ist es aber hinter zehen pfunten, so soll der jude swern einen ayd auf dem ryng, als ess vor gewenlich ist, gewesen. – MZsO. I. 52. szám, 83.p.

¹¹ Von des juden fleischwegen

Anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo sexto, proxima quarta post dominicam letare in quadragesima.

Dass dass erfunden und gemacht ist nach herrn Jakobs unsers herrn des königs lantricht und auch tarnykmeister N. den unser herre der könig an sein statt durch der statnöt und auch durch andere sachen willen gesant hat gen Pressburg, und der auch ze der zeit aller juden richter, wass in dem ganzen lande ze Ungarn, und auch mit willen und gunst armer und reicher kristen

und juden und der stat gerechtigkeit willen. Also was die judenfleisch bedürfen, desselb vich sullen sie lebentig kaufen, dass sullen sie selbe slachen oder lassen slachen, wen sie wulln, also was sie bedürfen und selbe nützen vellent, dass sollen sie nützen nach iren willen, aber das ander fleisch, dass sie nicht essend und nuczent, dass sullen sie selb verkaufen in iren haewsern oder vor iren haewsern und sullen dass keinem fleischhacker verkauffen. – MZsO. I. 59. sz., 91.p.

¹² Bertényi: Anjouk, 219–222.p.

SZÓLÁSSZABADSÁG ÉS CENZÚRA A ZSIDÓ NÉP KÖRÉBEN*

Arisztotelész „Politicon” című művében úgy véli, hogy az ember kifejező erejével rá tud mutatni az igazságra avagy a hazugságra. Valóban nélküle nagy némaság terpeszkedne rá a világra. A beszéd, a szólás hatalmas ereje teszi az embert emberré. Azáltal, hogy ki tudja magát fejezni élő szóval vagy írásban, és hangjával még színezni is tudja azt, az emberi élet nagy művésztévé vált. Milyen fájdalom számunkra a hangtalanságra, némaságra ítélt ember erőfeszítése a szó után. Ugyanakkor micsoda igazság a héber közmondásban **מֹת וְחַיִּים בִּיד לִשׁוֹן** hogy élet és halál függ nyelvünk használatától.¹ Alkotunk-e vele, avagy rombolunk. A természet törvénye megengedi és lehetővé teszi számunkra, hogy gyönyörködjünk – minden korlátozás nélkül – a virágok színeiben, formáiban, hogy erdők illatát magunkba szívjuk, hogy érzékeink használatával figyeljük a körülöttünk zajló élet minden fázisát. Tanulunk, gazdagodunk általuk. Logikus tehát, hogy beszédképességünk, szólásszabadságunk is a természet Istenadta törvényei közé tartozik. Azt senki és semmi el nem veheti tőlünk, csupán szem előtt kell tartanunk a fent említett héber mondást. Szólásunk, tanításunk építő erő kell legyen. Az emberiség történetében igen gyakran megesett, hogy vallási és politikai vezetők béklyót vertek az ember nyelvére, mert érezték gyengeségüket és félték az igazságtól. A szólásszabadságnak hosszú és küzdelmes története van. Hogy állt a zsidó nép vele? Milyen volt magatartása iránta? Volt-e jogunk véleményt nyilvánítani vallási, politikai, kulturális, szociális, az élet mindmegannyi kérdéseiben? Válaszunkat két fejezetre, két korszakra kell osztanunk: az egyik felöleli a bibliai és a talmudi kort, a másik pedig a zsidó nép galuti korszakára esik.

A *bibliai korban* a szólásszabadság korlátlan ereje mutatkozott meg. A Szentíráshősei közül például Ábrahám, Mózes, Korách éltek eme emberi joggal Isten és ember előtt. A nőknek sem kellett várniok a 19. századig, hogy jogot szerezzenek maguknak, hogy hallassák hangjukat, hogy szavazhassanak. Celofchad leányai, akiket a Biblia nevükön is nevez: Machlah, Noah, Choglah, Milkah és Tircah, Mózes elé álltak, a gyülekező-ház bejáratánál, mindenki előtt, „Coram publico” és követelték jogukat. Nem maradt fiú, aki különben jogosan örökölte volna a család vagyonát, apjuk halálával, így hát övük a juss.” **כֵּן בָנוּת צִלְפַּחַד דּוֹבְרוֹת**” Igazat beszélnek Celofchad leányai”, volt a döntés.² A szólásszabadságnak nem voltak nagyobb harcosai, mint a próféták; Nathan próféta, aki David királynak a szemébe dörögte csalárd tettét

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Judaisztikai Kutatócsoportja megnyitásán (1988. dec. 13-án) az Országos Rabbiképző Intézetben.

Bath Seba elorozásával; Jesajahu és Jirmijahu próféták, akik nem fáradtak bele bírálni fejedelmeket és bátran szembeszálltak velük magaviseletük, államvezetésük, politikájuk miatt. Jirmijahu börtönt is szenvedett merész szólásszabadsága miatt, de onnan is hadakozott, irányított Baruch ben Nerijah nevű íródeákja közvetítésével. A próféták életükkel játszottak, amikor szólásra emelkedtek. Amos prófétánál alig volt harcosabb szószólója a szociális igazságoknak. A tanítók, vezetők, bírálók, az igazságnak, jognak, emberiségnek félelem nélküli bajnokai voltak. A próféták nemcsak Istenért, hanem az emberért is harcoltak. A szólásszabadság megtestesítői ők.

Jób könyve pedig hatalmas feljajdulás egy vélt igazságtalanság ellen. Perbe száll Istennel, kétségbe vonja a theodiceat, Isten igazságosságát. **הן יקטלני לו איחל אך** „Ha megölsz is Istenem, hiszek ugyan Benned, de életutamat, magatartásomat védelmezni fogom Előtted!”³ Egy ember magasodik ki előttünk, aki szörnyű testi, de annál is nagyobb lelki szenvedések ellenére, sőt éppen miattuk, vitába száll magával Istennel. Barátjairól nem is szólva. Jób e merész kiállásával nem hívta ki a kanonizálók ellenszenvét és beillesztették a Biblia szent könyvei közé. Nem találtak benne blasphemiát. A szólásszabadságot értékelték benne, az igazság jogos keresését e földi téreken. Jób könyve a félelem nélküli szókimondás örök dokumentuma. A főpap olvasmánya volt Jom Kippur előestéjén, amely ébren tartotta, nehogy elszunnyadjon, mert nagy bajt jelentett volna. Drámaiassága, egy emberi lélek küzdelme, vergődése ébren tart mindenkit, aki csak e könyvet kezébe veszi. Nem csoda, hogy hatással volt a világirodalomra. Talán Goethe Faustja sem íródott volna meg nélküle.

A Biblia után a zsidó nép nagy alkotása a Talmud szintén bizonyítéka a korlátlan szabad véleménynyilvánításnak. Létrehozása kb. 5–600 évig tartott (a II. századtól i.s.z.e. a IV. századig i.s.z.u.). A tannaiták és amorák szavai nyíltan, minden korlátozás nélkül vitatták meg és hozták létre a Biblia törvényeinek mindennapi alkalmazását a zsidóság életében. A damaszkuszi pengénél élesebb logikával, gondolkodással érveltek és próbálták meglátásaikat, alapvető döntéseiket érvényre juttatni. Rabbi Sámuel ben Chofri (960–1034) a Surában élő, gáoni tekintély szerint: „a talmud bölcsei nem fogadtak el semmilyen tanítást, ideát, amely ellenkezett volna a logikával”.⁴ Talmudi döntések, bizonyítékokkal alátámasztott, logikus párbeszédnek voltak az eredményei. Igen gyakran demokratikus úton fogadták el a többség véleményét.

(אחרי רבים להטות)

Amikor azután a zsidó nép először találta magát szembe egy európai néppel, a göröggel és annak kultúrájával, akkor veszélyes vetélytársra ébredt. Két egymással ellentétes világnézet, a monotheizmus csapott össze a politeizmussal. A görög a szemével, a látás segítségével próbálta megérteni a világot, a természet törvényeit. Kereste az anyagban, a materiában működő erőket: övek az „atom” elnevezés. Szemével felfigyelt a formára. Nemhiába nevezte el őket Burckhardt Jakab, a XIX. században élt, neves, svájci történész „a világ szemének”. Ők lettek a művészet és a filozófia nagy mesterei. De ez a filozófia kezdetben cosmogonia volt, amelyet a mithológia költői köntösébe öltöztettek. A természet törvényein, változásain (phanta rhei) akadt

fenn a szemük. Keresték, kutatták a mozgások okát, amely végül is elindította őket egy „World God” felismerése felé, akinek tulajdonságait térben, spherikusan írták körül (Xenophanes).⁵ A természet keretébe foglalták be Isten fogalmát, mintha Spinoza definícióját hallanánk „Deus sive Natura” („Isten egyenlő a természettel”).

A zsidó azonban nem elégszik meg csupán a „látással”, ő a világot intellektuálisan is meg akarja érteni. שמע ישראל „Halljad Izrael az Örökkévaló, a mi Istenünk, az Örökkévaló Egyetlen Egy!” Azaz *értsd* meg, hogy az Örökkévaló a mi Istenünk, az Örökkévaló Egyetlen Egy.⁶ Ezért szabad, megengedett ezt a hitvallást bármely nyelven elmondani, mert a lényeg, hogy „megértse” e tétel mély értelmét. A „látás” nem elegendő. Fel kell figyelni, észre kell venni igen, de a „hangot is”. Érdekes, elgondolkodtató a tíz parancsolat kihirdetése után lerögzített mondat: וכל העם רואים את הקולות. Szó szerinti fordítása: „És az egész nép látta a hangokat.”⁷ A „látás” ige értelme itt persze „megértés”. Az egész nép megértette a tíz parancsolat hangjait.

Tehát a „látás” és a „hallás” népei ütköztek össze és nem tudták egymást megérteni. De nemcsak „megértésről” volt itt szó, hanem fenyegető veszélyről. A görögök is hirdették a maguk „kiválasztottságát”. Ők Zeusz kiválasztott népe. Platon meg Arisztotelész mindmegannyian hirdették a görög nép felsőbbrendűségét. Arisztotelész (384–322 i.sz.e.) szerint csak a görögök szabad emberek és ezért erkölcsi joguk a „barbárokat”, minden más népet elnyomni. Nem lehet jobb sors számukra, mint a „Mester” uralmát elviselni.⁸ Mintha hallottuk volna nemrég e tanítást, amelyért milliók fizettek életükkel. Zsidó nem fogadhatta el ezt a fennhéjázó, erkölcstelen tételt. A zsidó csak Isten szolgálja עבד ד', de nem emberé. A Biblia megszüntette a rabszolgaságot.

Nem csoda tehát, hogy a talmud bölcsei harcoltak minden erejükkel a görög szellemiség, kultúra ellen. Féltették saját tanításaikat, könyveiket. Hozzáfogtak tehát a kanonizáláshoz. „Megmérték” (kanon = mérőzsinór), kiértékelték minden könyvét és kereszték benne a ד' רוח, az „isteni sugallatot”. E szerint osztályozták őket. Megalapították a Bibliába felveendő, kanonizált, „szent könyveket” és amelyek nem ütöttek meg a mértéket, azok „kívül maradtak”. Ezek az apokryphak (ספרים חיצוניים). Dr. Blau Lajos, Intézetünk nagynevű igazgatója értekezett e kérdésről „A Héber bibliakánon” (Magyar Zsidó Szemle, 1902. XIX. p. 3/2 3Y); Zur Einleitung in die heilige Schrift Budapest (Strassburg, 1894).

Voltak olyan könyvek, amelyek vitát idéztek elő, mert kétségek merültek fel az „isteni sugallatot” illetően. שיר השירים az Énekek Énekében az erotikus költészet elemeit fedezték fel; קהלת könyve pedig gnoszticizmust tartalmaz: אמר ר' בנימין בקשו חכמים לגנוז ספר קהלת מפני שמצאו בו דברים מטין לדבר מיונות Ezekiel könyvének sorsa is hajszálon függött, mert egy állítása mintha ellentétben állna a Tóra tanításával. אמר ר' יהודה אמר רב ברם זכור אותו האיש לטוב וחנניה בן חזקיהו שמו שאלמלא הוא גנוז ספר יחזקאל שהיו דבריו סותרין דברי תורה (שבת יג,ב) Védelmezők is akadtak, mint Rabbi Akiba és Chananjah ben Chizkijahu, akiknek sikerült e könyveket megmenteni bizonytalan sorsuktól. „Elrejtették”, „mostohán” kezelték őket. „Nincs a túlvilági életben jussa azoknak – hirdette

is asszimilációhoz vezetett volna. A görög uralom, amely Palesztínában 150 évig (33–167 i.sz.e.) tartott, rányomta bélyegét a zsidó nép életére. Az erőszakos hellenizációból, amely végighömpölygött, Egyiptom kivételével, egész Ázsián, a zsidóság sem maradhatott ki. „Sötét nap volt” az, amelyiken – állították bölcseink – Ptolomaeus Philadelphus II (285–247 i.sz.e.) rendelkezésére lefordították görög nyelvre a Bibliát és létrejött a Septuaginta. Zsinagógába be nem vitték. Rejtekhelyen tartották, távol a nép szeme elől. Egyes történészek szerint cherem alá helyezték. A görög kultúra és nyelv hatalmas tényezővé vált a palesztinai zsidóság mindennapi életében.¹⁶ Ki tudja, mit lett volna sorsunk, ha a makkabeusok nem fogtak volna fegyvert és nem nyerték volna vissza a zsidó állam függetlenségét. Hiszen már voltak zsidók, akik görögül recitálták a שמע-t, mert azt jobban értették. A talmud fóliánsai tele vannak görög és latin szavakkal. Találunk bennük görög szólás-mondásokat, sőt idézeteket Homérosz könyvéből.¹⁷ „Az ország népe, Izrael országának lakosai a héber nyelv mellett használták a görögöt”, szól a talmud. Rabbi Ishmael testvéröccse, Ben Dimah az iránt érdeklődik, hogy szabad e neki a görög kultúrában elmélyülnie, hiszen ő már az egész tórárt végigtanulmányozta.¹⁸

Minden nép egészséges életének két előfeltétele van: a) független haza és b) a nemzet sajátosságos, egyéni kultúrája. Ha e két feltétel közül bármelyik is hiányzik, annak a népnek jövője veszélyben van. Nemde természetes állapot az, ha francia ember hazájában, Franciaországban él és az „L'Esprit de France”, a francia kultúra genuin, egyedülálló szellemét szívja magába. Ugyanez vonatkozik minden népre, az olaszra, németre, vagy a magyarra. Ha egy nép azonban lemondana specifikus, egyéni kultúrájáról, nyelvéről, és behódolna más nép szellemének, élete meggyengülne, mégha saját hazájában is élne. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy milyen nehéz helyzetbe kerül egy nép, ha száműzetésbe kerül és életének egyetlen pillére csupán kulturális kincse, amelyet magával vitt. Ez lesz jövője egyetlen oszlopa. Nehéz megbirkózni az élet nehézségeivel, mégha mindkét előfeltétellel is bírna, hát még ha csak egyetleneggyel rendelkezik.

A zsidó nép története eme igazság bizonyítéka. A szólásszabadság történetének tanulmányozásánál pedig ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Kérdésünk tehát az: hogyan és miként viszonyult a zsidó nép a szólásszabadsághoz *galuti életében*?

A második templom lerombolása után, 70-ben, az asszimiláció veszélye reánehezedt Izrael népére. Idegen országokba és kultúrába került el. Ezenkívül magában a zsidóságon belül is, a talmud lezárásától a gaoni korszakig terjedő hatszáz esztendő alatt (V–XI. század) három szellemi irányzat tört magának utat: a kabbala, a karaiták mozgalma és a racionalizmus. Az utóbbi kettő forradalmi volt. Az Anan ben David által beindított karaita szekta (VIII. század) elvetette a szóbeli tant, a talmudot és csak a Bibliát fogadta el, azt is annak szó szerinti értelmezésében. Például a szombattal kapcsolatosan a Biblia előírja, hogy Izrael népe a mannából kétszeres adagot szedjen a szombat előtti napon, hogy jusson belőle két napra. Szombaton „maradjon mindenki a maga helyén és ne menjen ki senki helyéről a hetedik napon”¹⁹ mannát gyűjteni. Ezt a bibliai előírást a karaiták szó szerint értelmezték, és szombaton nem mozdultak ki lakásaikból. A rabbinikus döntés szerint eltávolodhattak volna lakóhelyüktől és sétál-

hattak volna 2000 rőfnyire, amely a **תחום שבת**, a szombati határvonalat jelenti. A karaiták azonban nem fogadták el e talmudi magyarázatot és vesztég maradtak.²⁰ Szerintük nincs meghatározott számú parancsolat. Más a naptáruk is. Chanukkát nem ünneplik, hisz nem szerepel a Bibliában. Eszter bőjtjét sem tartják meg, de purim vígságán nem mondanak le. Annyira eltávolodtak alapvető törvényeinktől, hogy Solomon ben Jeruhim (Jerocham, (885–960), aki maga is karaita volt, megtámadta Ibn al Dauendit és Iban Saudot, a karaiták szellemi vezetőit. De védte a karaizmust Saadiagárn támadása ellen. Harc indult meg ellenük Egyiptomban, Babyloniában, Európában. Surában és Pumbeditában, e híres iskolák székhelyein a karaiták kiközösítését indítványozták. Könyveiket több helyen megsemmisítették. Eme ellenséges magatartásnak a visszhangját halljuk még a XIX. században is, amikor Krochmal Nachmant, a More Nevuche Haz'man neves szerzőjét támadták meg, mert levelezett és találkozott egy Kuzikow városában élő karaitával.²¹

A karaita tanítások talajra találtak a középkori antitrinitárius mozgalomban, amelyek főleg Solomon ben Jerucham műveire épültek. Troky Itzhak (1533–1597) „Chizuk Emunah” című könyve pedig hatással volt az Erdélyben működött antitrinitáriusok szellemi vezetőire Dávid Ferencre és Enyedi Györgyre (I. Dán Róbert, Humanizmus és reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon; Budapest, 1973. pp. 115).^{21a}

A karaiták legnagyobb ellenfele azonban Saadia gáon (892–42) volt, aki több, arab nyelven írt könyvében támadja a karaita tanokat pl.: Kitab al-Radd ala Anan (Anan megcáfolása) és Kitab al-Radd ala Hiwi Al-Balchi (Chiwi Al-Balchi megcáfolása). Ez utóbbi képviselte a racionalista felfogást. Talán benne ismerhetjük fel az első Biblia-kritikust, aki kétségebe vonja a Biblia isteni eredetét, nem hisz a csodákban, a világ sem teremtdött meg „ex nihilo” és természetesen nem ismerte el a szóbeli hagyományt. A karaiták és Zoroaszter tanításai voltak reá hatással. Saadia gáon visszautasította Chiwi Al-Balchi (akinek nevét megfontolt szándékkal Saadia meg mások „Alkalbi”-ra cserélték fel: „Al-Kalbi lanna Allah”, „A kutya legyen átkozott Allahtól”), kétszáz kritikai megállapításait. Ennek a harcnak voltak pozitív eredményei is. Saadia gáon lefordította Bibliát és a Misnát arab nyelvre, a héber nyelv grammatikája meggazdagodott, ugyanakkor azonban Chiwi Al-Balchi meg Saadia gáon e harccal összefüggő könyvei megsemmisültek. Az ellenfelek egymás könyveit pusztították el olyanmire, hogy csak a genizában feltalált részletekből ismeretesek.²² A Palesztinán kívüli zsidóság tehát veszélyeztettnek látta a támadásokat egyetlen pillére ellen; szellemi kincseit támadták, így hát ellentámadásba ment át. A szólásszabadság törvényét nem tisztelhetette, hiszen védekeznie kellett; önvédelemből ellenfelének alaptalannak tartott állításait kellett visszautasítania.

Ennek az önvédelemnek az idők folyamán többféle fokozata volt. Először felhívták a zsidó közösség tagjainak figyelmét azokra a könyvekre vagy kéziratokra, amelyek nem voltak elfogadhatók és nem ajánlották olvasását. Figyelmeztetés volt tehát az első lépés. Ha ennek nem volt hatása, úgy következett a tilalom (**אסור**). Klasszikus példa erre Immanuel Haromi (cca. 1265–1328/30) „Sefer Hamachbarot”-ja, amelyet a Sulchan Aruch, mint a tiltott könyvek egyikét említ.^{22a} Erotikus költeményeket tar-

talmaz. Boccaccio hatása bennük. E tilalom miatt 290 évig hevert kézírata, és csak 1491-ben adták ki nyomtatásban, Bresciában. Voltak, akik védelmükbe vették, mint például Delmedigo József, aki nagyon ajánlotta olvasását. A harmadik lépés (חרם) már a kiközösítés volt. Súlyos büntetés. Kiátkozták a könyv szerzőjét, vagy csak magát a könyvet tiltották el a cherem (anathema) alkalmazásával. Tilos volt kiközösített ember által írt könyvet kézbe venni, még ha az nem is tartalmazott kifogásolható anyagot. Rabbi, aki nem tisztelte, nem vette komolyan más rabbik exkommunikációs döntését, nem kapott engedélyt saját könyvének publikálására. Végül is, főleg a XIX. században, amikor a cherem, a kiközösítés elvesztette erejét, az el nem fogadott könyv megsemmisítéséhez folyamodtak.

Az önálló zsidó állam elvesztésével megszűnt a „synhedrion” is. Nem rendeltünk többé központi autoritással, amelynek döntése kötelező lett volna Izrael népére. Így rabbinikus, helyi bíróságok (בתי דין), vagy rabbik, önállóan vették a hatalmat a kezükbe és döntöttek a szólásszabadságot érintő kérdésekben is. A „mara d'athra”, a helyben működő rabbitekintély volt a döntő tényező. Ezek a döntések azonban nem voltak általános jellegűek, csak abban az esetben bírtak kötelező erővel másutt is, ha ama gyülekezetek rabbijai is csatlakoztak, elismerték eme „mara d'athra” döntésének a helyességét. Ha egy rabbi megpróbálta döntését más rabbikhoz tartozó gyülekezetre is kiterjeszteni úgy megesett, hogy e gyülekezetek rabbijai alkalmazták a חרם אדרבה, az „ellen-kiközösítést”. A szólásszabadságnak az egyik igen érdekes változata. Mindeki felemelhette szavát és nyilváníthatta véleményét.

A szólásszabadság nagy harcosai között hadd említsük meg Maimonidest, Nachmanidest, R. Mose Isserlest (Rema). Maimonides (1135–1204), aki igazán megszenvedte a támadások pergőtüzét a Misne Tora és a More Nevuchim c. műveiért, levelében, amelyet egyik tanítványához, R. Jozsef bar Jehudahhoz intézett, írja: „sohsem dicsekedtem azzal, hogy nem tévedtem. Ha kiderülne, hogy frásaimban tévedtem, vagy másokat félreértettem, kijavítom”.²³ Egy másik levelében pedig, amelyet R. Jonathan Hakohenhez írt, olvashatjuk: „Nagy jótéteményt cselekedtetek velem Ti tudósok és mások, akik felhívtátok figyelmemet dolgokra, amelyek Isten őriz, hogy (írásban) maradjanak. Hiszen frásaimmal az volt a célom, hogy tanítványaimat helyes irányba tereljem nem pedig, hogy megboltonjak bennük”.²⁴ Maimonides hálás a kritikáért, nem bújít el elismert tekintélye mögé. Nachmanides, Rabbi Mose ben Nachman (1195–1270) pedig Franciaország rabbijait arra kérte, hogy vitatkozzanak, de folytassák azt szeretettel és megértéssel, amint egykoron Sammai és Hillel tanházaiban tették. Rabbi Mose Isserles (Rema, 1525–1572) Rabbi Slomo bar Jechiel Luriával (Maharsal, 1510–1572) folytatott vitájában a filozófia tanulmányozhatásának kérdésében, hangsúlyozta a szólásszabadság jogát, mondván: „Én megmondom a rabbiknak is a véleményemet és nem restellem fennen hirdetni, hogy a filozófia tanulmányozása megengedett dolog”.²⁵

Ha végigtekintünk a szólásszabadság történetén a zsidó nép keretén belül, akkor megállapíthatjuk, hogy a korlátozások, viták az alábbi problémák körül folytak:

Ideológiai kérdésekben:

- a) harcoltak a filozófia tanulmányozása ellen, mert úgy vélték, hogy zavart okozna az emberek gondolkodásában; nem mindenki képes megbirkózni a benne felmerült kérdésekkel;
- b) elleneztek a kabbalát, mert megértését szövevényesnek, nehéznek találták;
- c) a Sabbatai Zvi ál-messiaszi mozgalomban pedig nagy veszélyt láttak, mert aláás-
ta a zsidóság tradicionális alapjait;
- d) a haszidizmus megjelenése pedig forradalmat jelentett a hagyományos rabbik
által vezetett életben. Elhanyagolták a talmud tanulását és tanítását;
- e) a felvilágosodás (Haskalah) és reform mozgalom feltöretét jelentett a szellemi és
vallásos élet várfalán;

Halachikus szempontokból elleneztek:

- a) halachikus kérdésekkel foglalkozó könyveket, ha döntések bennük nem volt
összeegyeztethető az általános elfogadott állásponttal;
- b) kitért zsidók által publikált könyveket;
- c) műveket, ha kinyomásukkal megszegték a sabbath és ünnepnapok törvényeit;
- d) imakönyveket, ha szövegükben változások történtek;
- e) erotikus tartalmú könyveket.

Gazdasági okok:

Szerzők, könyvkiadók jogi és kereskedelmi érdekeiket, copyright-jukat cheremmel, vagy a könyvhöz írt „Haskamah”-val (Rabbi-tekintélyek által írt vélelem, ajánlás) védték.

Politikai szempontok:

- a) az emancipáció és a cionizmus körül folyt vitákban írt könyvek közül nem egy
cherem alá került.

Apologetika:

keresztény vallást érintő műveket szenzibilitásuk miatt eltiltottak.

Az elmúlt századokban kb. 250–300 könyv esett áldozatul a szólásszabadság körül folytatott harcban. Itt nem esett szó a keresztény egyházak, vagy politikai hatóságok által cenzúrázott, vagy elkobzott írásokról. Számukat ki tudná megszámolni. Átnéztük többek között a Vatikán által legutóbb, 1948-ban kiadott Index Librorum Prohibitorumot, a tiltott könyvek jegyzékét (az első IV. Pál pápa adta ki 1559-ben), amely kb. 5000 könyv címét tartalmazza. Ez azonban nem foglalja

magában az összeset, mert évszázadok folyamán a keresztény egyházak fejei (325–1746 között) külön utasítások, levelek által is tiltottak el könyveket az olvasástól. Az 1948-ban kiadott Index Librorum Prohibitorumban talált héber könyvekkel foglalkoztunk William Popper, *The Censorship of Hebrew Books* c. könyvének második kiadásához írt Előszóban.²⁶

Hogy ki volt a szólásszabadság legnagyobb ellensége, könnyen megállapítható, ha összevetjük a zsidók és a nem zsidók által indexre tett, cenzúrázott könyvek számát, az eltelt évszázadok alatt. A legérdekesebb azonban az, hogy a formális, belső cenzúrának is a keresztény egyház volt a szülőapja. *Nem mi találtuk fel.* A talmud ellen háromszáz éven át (XIII–XVI. század) Európa nem egy országában folytatott üldözés és elégetés után, IV. Pius és XIII. Gergely pápák megengedték a talmud nyomtatását expurgációval, ama részletek kihagyásával, amelyeket az egyház kifogásolt. Rabbikból álló bizottságot neveztek ki, amelyeknek feladata volt előzetesen felülvizsgálni a kiadásra, nyomásra kerülő héber könyveket.²⁷

1595-ben III. Gyula pápa vezette be az Index Expurgatoriust (ספר הויקעק), amelybe bejegyezték az előzetes cenzúrán túlesett, héber könyvek címeit.²⁸

Az olaszországi zsidó hitközségek vezetői 1554. június 21-én a pápák által kiadott rendelet értelmében, Ferrarában tartott gyűlésükön határozatot hoztak, amely szerint zsidók csakis három rabbi és egy parnaszból álló bizottság előzetes hozzájárulásával folyamodhattak az állami hatóságokhoz a könyv kinyomásához szükséges, hivatalos engedélyért. E „belső cenzúrának” feladata volt ellenőrizni, nehogy a kereszténységet bántó, legkisebb támadás is bekerüljön a kinyomandó könyvbe. A ferrarai döntést 1585-ben újból jóváhagyták az olaszországi zsidó vezetők Páduában. Valószínűnek tartjuk, hogy a ferrarai, ill. páduai döntést az 1594–1764-es években a Lengyelországban működő Vaad Arba Aracot (Zsidó parlament), 1603-ban a frankfurti és 1639-ben pedig az amszterdami–spanyol hitközségek vezetői követték. Ezek azonban nem a kereszténység által elrendelt „előzetes cenzúrát” alkalmazták. Nem ez volt a szerepük. A Vaad Arba Aracot e „belső cenzúrával” szeretne volna a cherem-büntetés alkalmazását kiküszöbölni, ami persze nem sikerült. Védekezni akart az ál-messiási tanok terjesztése ellen. Megakadályozni, nehogy belőlük bármi is nyomtatásban napvilágot lásson. Gazdasági okok is közrejátszottak. Védeni akarták a lengyelországi héber, zsidó könyvipart, ezért megtiltották a Lengyelországon kívül kinyomott héber könyvek behozatalát.

A XV. században a Jacob Landau, Agur c. könyvében használt „Haskamah” (Approbatio) az idők folyamán copyrighttá vált. Írók, szerzők rabbi-tekintélyekhez fordultak egy-egy haskamaért, amely nemcsak védte az író jogát, hanem egyúttal be is ajánlotta. Sok rabbi megtagadta ily haskamak megadását, minthogy nincs idejük elolvasni a kéziratot, láthatatlanban pedig nem voltak hajlandók ilyesmit kibocsátani.²⁹

Végül is, hadd hozunk példákat a fentebb megemlítt kategóriák támadásának kitett és áldozatul esett könyvek közül egynéhányat:

Filozófia:

Maimonides Misneh Torah és More Nevuhcim c. alkotásai; Spinoza művei; R. Levi ben Gershon, Sefer Milhamoth Adonai c. könyve.

Kabbala:

A Zohar; Jacob Emden, Zvi Ashkenazi és R. Móse Chajim Luzzatto művei;

Chaszdizmus:

Toldoth Jacob Josef c. alkotás;

Ál-Messiási mozgalom:

R. Jakob Sasportas, Kicur Cicath Novel Cvi c. műve; Nechemiah Chijjah Chajjon könyvei;

Haskalah és Reform világnézet:

Mendelssohn Mózes német nyelvű Biblia-fordítása; Wessely Hartwig, Divre Salom V'emeth c. könyve; Chorin Aron, Davar Beirto-ja;

Halachikus szempontokból:

R. Akiba Josef Schlesinger, Beth Josef Chadasa; Chorin Aron, Imre Noam-ja; Aron Samuel Hergershausen, Liebliche Tefilah c. imakönyve; R. Judah J. Teitelbaum, Jetav Lev-je; a kitért Helitz család nyomdájából kikerült héber könyvek;

Gazdasági okokból:

Proops (Amsterdam) és R. Mesulam Zalman b. Aron (Sulzbach) nyomdák között folyt versengés miatt a Sulzbach nyomdát eltiltották 25 évre a talmud kinyomásától;

Politikai szempontokból:

Natonek Josef (Abir Amiéli), Messiása; R. Nathan Friedland, Solu, Solu Hemessilah és R. Zvi Hirsch Kalischer, D'risath Cijon című művei;

Apologetika:

R. Yom-Tov Lipman Muelhausen, Sepher Nitzachonja, Toldoth Jesu (Maaseh Jesu); mose Gideon Abudiente, Fin de Los Dias Publica... c. műve,

Erotika:

Emanuel Ha-Romi, Machbarath-ja; Daniel di Barrios, Flor de Apollo-ja.

Részletesen foglalkoztunk mindezekkel és a többi 250–300 problematikus művel héber és angol nyelvű könyveinkben, dolgozatainkban.³⁰

John Milton (1608–1674) a kiváló, puritán angol író és költő a szólásszabadság nagy harcosa volt. 1643. nov. 24-én elküldte az angol parlamenthez híres művét: Areopagitica: A Speech of Mr. John Milton for the Liberty of Unlicensed Printing, to the Parliament of England. (Areopagitica: John Milton beszéde az engedély nélküli könyvnyomtatás szabadságáért, az angol parlamenthez.)

Hadd idézzünk belőle egy mondatot:

„Aki embert öl, gondolkozó teremtményt, Isten képmását öli meg és aki egy jó könyvet semmisít meg, az a gondolkodást magát, Isten képmását öli meg.”³¹

Jó, vagy rossz ideákat nem lehet elnyomni könyv megsemmisítésével, cheremmel. Csupán párbeszéddel, egymás közt lefolytatott vitával lehet őket megvédeni, megcáfolni, vagy elutasítani.

A zsidó nép hosszú, tövisekkel beszórt vándorlásában rájött arra, hogy nincs nagyobb erő a világon, mint a szólásszabadság.

JEGYZETEK

¹ Proverb XVIII, 21.

² Numeri XXVII. 1–7.

³ Hiob XIII, 15.

⁴ 1. Sam. XXVIII, 25. (R. David Kimchi magyarázatában)

⁵ Wilhelm Windelband, A History of Philosophy, (New York: Harper and Brothers, 1958.) p. 27–35. Thorleif Boman, Hebrew Thought Compared with Greek (Philadelphia, 1960) pp. 85, 113, 170, 196, 202, 205.

⁶ Deut. VI, 4.

⁷ Exodus XX, 15

⁸ Politicon. Transl. B. Jowett (Oxford: Clarendon Press, 1885.) Vol. 1, 1252b.

⁹ Koheleth Rabbah I, 9; Saul Lieberman, Notes on Chapter one of Midrash Koheleth Rabbah in Studies in Mysticism and Religion presented to Gershom S. Sholem on his Seventieth Birthday (Jerusalem: Magnes Press, 1967.) p. 163–179. (héberül).

¹⁰ Sanhedrin 90a; 100b; Jer. Sanhedrin 50a.

¹¹ M.C. Segal, Sepher ben Sirah Hashalem (Jerusalem, 1953.) p. 29–31.; Abraham Geiger, „Wa-

rum gehoert das Buch Sirach zu den Apokryphen", Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft (Leipzig, 1858.) p. 536; Middentorp T. Die Stellung Jesu ben Sirah Zwischen Judentum und Hellenismus (Leiden: Brill, 1973.).

¹² A.S. Van der Woude, Das Hiobtargum aus der Qumran Höhle XI. Supplements to Vetus Testamentum, Vol. IX, 1962; J. Van der Ploeg et A.S. Van der Woude avec la collaboration de B. Jongeling, Le Targum de Job de la Grotte XI de Qumran, Leiden, 1971; M. Carmilly-Weinberger, Censorship and Freedom of Expression in Jewish History (New York: Sepher-Hermon Press, 1977.) p. 18, 223 (Note: 22).

¹³ Sabbath 115a.

¹⁴ Jadajjim 4, 6.

¹⁵ Jer. Sanhedrin 50b.

¹⁶ Saul Liebermann, Hellenism in Jewish Palestine (New York, 1950.); Greek in Jewish Palestine (New York, 1942.).

¹⁷ Samuel Krauss, Griechische und lateinische Lehnwoerter in Talmud, Midrasch und Targum (Berlin, 1898–99.) Vol. I–II.

¹⁸ Sotah 49b, Menachot 99b; Jer. Peah 3a.

¹⁹ Exodus XVI, 29.

²⁰ 16, 408 רמב"ם, יד החזקה, הלכות 6,1. שולחן ערוך אורח חיים

²¹ Sulamith V. Jahrgang, Heft 3. היהדות הקראית במצרים אלגמיל, יוסף בן עובדיה. תשמה-1985) בעת החדשה (רמלה, תשמה-1985)

^{21a} Robert Dán, Isaac Troky and his „Antitrinitarian” Sources. *Occident and Orient*. A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber. Edited by Robert Dán (Budapest: Akadémiai Kiadó–Leiden: E. J. Brill, 1988.) pp. 69–82.

²² I. Davidson, Saadia's Polemic against Hivi Al-Balkhi (New York, 1915.); REJ, XVIII, p. 312

^{22a} Orach Chajjim, Hilchoth Sabbath 307. par. 16.

²³ Sepher Igereth T'suvath Rambam z.l. (Königsberg, 1859.) 17b.

²⁴ U.o. 45b.

²⁵ U.o. 41b. Rema Responsa (Varsó, 1883.) 9a, par. 7 vegen.

²⁶ Censorship and Jewish Writers p. V–XXVII.

²⁷ M. Carmilly-Weinberger, External and Internal Censorship of Hebrew Books (Jewish Book Annual by Jewish Book Council of America (New York 5731–1971.) Vol. XXVIII, p. 9–16.

²⁸ Censorship and Jewish Writers p. IX; N. Porges, Der Hebraeische Index Expurgatorius Sepher Hazikkuk. Festschrift zum siebzigsten Geburtstage A. Berliners (Frankfurt am Main, 1903.) p. 273–295; G. Sacerdote, Deux Index Expurgatoires des Livres Hebreux, REJ, 1895. Vol. XXX, p. 257.

²⁹ M. Carmilly-Weinberger, Haskamah, Encyclopaedia Judaica Vol. VII, p. 1451–1434. N. Rakoner Copyright (Jerusalem; 1991. Héberül)

³⁰ ספר וסייף; חופש הבטוי והמחשבה אצל עם ישראל (ירושלים-ניו יורק: מכון סורא ע"י הישיבה אוניברסיטה, תשכ"ז-1966);

Censorship and Freedom of Expression in Jewish History (New York: Sepher-Hermon Press, 1977.) p. 223 (Note: 3) alatt felsorolt dolgozatokat.

³¹ Will and Ariel Durant, The Story of Civilization. The Age of Louis XIV (New York, 1963.) Vol. VIII, p. 225.

KÉT BESZÉD

A Vallás- és Közoktatásügyi minisztertől, a Magyar Közlöny 1950. I. 15-i 10. számában közlemény jelenik meg az Izraelita Országos Gyűlés összehívásáról.

Vallás- és közoktatásügyi minisztertől.

Közlemény

az izraelita országos gyűlés összehívásáról.

A magyarországi izraelita hitfelekezet kongresszusi szervezetét és a status-quo-ante izraelita hitközségeket képviselő Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának Intézőbizottsága és a Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitfelekezet képviselőletében eljárni jogosult Orthodox Központi Iroda együttes megállapodással a változott viszonyoknak megfelelő egységes országos szervezetbe való tömörülésüket és evégből országos gyűlés összehívását határozták el. Ezt az elhatározásukat a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, mint legfőbb állami felügyeleti hatóságnak előterjesztvén, a vallás- és közoktatásügyi miniszter az előterjesztést az 1950. évi január hó 6-án tartott minisztertanácsnak bejelentette azzal, hogy az izraelita vallásfelekezet különböző szervezeteinek az egyesülését és e célból az országos gyűlés összehívását helyesli, az ellen alkotmányjogi szempontból kifogás nem tehető, ennél fogva az országos gyűlés összehívására vonatkozó választási szabályzatot jóváhagyni szándékozik. A minisztertanács a vallás- és közoktatásügyi miniszter bejelentését tudomásul vette és egyben felhatalmazta, hogy a Magyarországi Izraeliták Országos Irodáját a választási szabályzat rendelkezéseinek haladéktalan végrehajtására hívja fel.

A fentiek alapján Stöckler Lajos a MIOI elnöke 1950. február hó 20-ára összehívja az Izraelita Országos Gyűlést.¹ Dr. Schweitzer József professzor úr tiszteletére a gyűlésen elhangzott 34 felszólalásból – melyek között 9 rabbi, 6 a Rabbi-képző végzettje –, két korán elhunyt pályatárs dr. Katona József és dr. Schindler József² beszédét tesszük közzé.³

Tisztelt Hittestvérem!

A Magyar Vállás- és Közoktatásügyi Miniszter úr által 1162-14/1949 V. K. M. sz. alatt jóváhagyott Választási Szabályzat alapján az

Izraelita Országos Gyűlés

ezen Választási Szabályzat 3. §-a értelmében reám ruházott hatáskörben

1950. évi február hó 20-án, (hétfőn) délelőtt 10 óra 45 percre

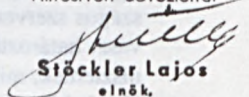
Budapest VII, Síp-utca 12. II. emelet 33. számú terembe egybeírom.

Erre az Országos Gyűlésre Önt, mint ezen Országos Gyűlés tagját ezennel meghívom.

Szíveskedjék mandátumát (megbízólevelét) a Gyűlésre magával hozni.

Budapest, 1950 február hó 3.

Hittestvéri üdvözléssel

Stöckler Lajos
elnök.

Mellékelve:

1. Az Országos Gyűlés időbeosztását tartalmazó program.
2. Az előterjesztendő Szervezeti Szabályzat javaslatának szövege.
3. A társasvacsorára szóló részvételi jegy.

Kérem, hogy a mellékelt javaslatot áttanulmányozni és a mellékelt program szerinti istentiszteleten, üléseken és rendezvényeken **pontosan** megjelenni szíveskedjék.

Vasuti költségeit (gyorsvonat II. o.) és a budapesti tartózkodás minden napjára 80.— forint ellátási költségeit az Országos Iroda pénztára (II. em. 37. sz.) ki fogja egyenlíteni.

AJÁNLOTT!

¹ Dr. Schweitzer József jegyzőként részt vett az üléseken.

² Dr. Katona József (Zalaegerszeg 1909–Budapest, 1959) beszéd ideje alatt budapesti főrabbi. Dr. Schindler József (Budapest, 1918–Szeged, 1962) a beszéd elhangzása idején kecskeméti, majd később szegedi főrabbi.

³ A Magyar Izraeliták Országos Irodájának, illetve a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának levéltára szinte teljesen eltűnt. Lásd Bárdi Dezsőnek a MIOK volt alelnökének 1989. okt. 2-án dr. Schweitzer József az Országos Rabbiképző Intézet igazgatójához és Landeszman Györgyhoz, a Magyar Zsidó Levéltár vezetőjéhez írott levelét. (ORI irattár). A kötet szerkesztése közben került elő 9 bekötött jegyzőkönyv (1946–1953), melyek ma a Budapesti Rabbiság irattárában találhatók.

Dr. Katona József:

Tisztelt Országos Gyűlés!

Csábító lenne most a szószoki koturnust felöltöni és tükröt tartani mindaz elé, ami itt másfél napja történik és elhangzik. Csábító lenne elmondani, hogy érezzük, látjuk, tudjuk, milyen vívódások, milyen tusakodások mennek végbe itt a lelkek mélyén, hogy itt küzdelem folyik az emberek között az Istenért, de én szeretném azt a reményemet kifejezésre juttatni, hogy mindazok, akik őszintén, becsülettel, zsidó helytállással az Istenért, az igazi zsidósáért, a hitért, a vallásért, a hagyományért, a tanért küzdenek itt, azok győzni is fognak. *(Taps)*

Amikor ezt kifejezésre juttatom, szigorúan ragaszkodni fogok egyrészt feladatom teljesítéséhez, mert a rabbikar részéről kötött marsrutát kaptam, s egy számkra igen fontos kérdéssel kell foglalkoznom, másrészt ragaszkodni akarok, kötni akarom magamat ahhoz az enunciacióhoz, amely éppen az én beszédemet megelőzően hangzott el.

Éppen ezért szíves engedelmelemmel fel fogom olvasni azt az állásfoglalást, amely rabbitarasaim állásfoglalása is. Mindenekelőtt kijelentem, hogy az előttünk fekvő javaslatot általánosságban örömmel elfogadom. Ugyanakkor engedjék meg nekem, hogy szóljak a Szabályzat negyedik részének második fejezetéről, amely a Rabbitanácsokkal foglalkozik. A Rabbitanácsok nagy horderejű jelentőségét, értelmét és célját akkor tudjuk kellően értékelni, ha azoknak történelmi múltjára, illetőleg ez intézmények hagyományos eredetére rá tudunk világítani.

Már a Tórában találunk egy megjegyzést, amely a hagyomány szerint minden rabbinikus hatóságnak irányító és ítélkező szervnek, minden javasolt Rabbitanácsokhoz hasonló fórumnak gyökere lehet. Mózes IV. könyvének 11-ik fejezete 16-ik versében ez áll: „Gyűjts össze nékem hetven férfit Izrael vénei közül.” Ezek a vének ott állottak Mózes mellett minden munkájában és részt vettek a nép irányításában, kormányzati tevékenységben, bíraskodásnál, vallásos kérdések eldöntésénél a mi mesterünk segítségére voltak. Ők hetvenegyen – Mózes és a hetven

vén – együtt alkották a zsidó állami élet legfőbb politikai hatóságát és legmagasabb bíróságát. A hetvenegy vének szerepével a történelem során évezredek távlatában ismételten találkozunk. A Szentírás nemegyszer beszél róluk. A Biblia utáni időkben először a perzsa korszakban találkozunk velük, mint hatósággal. Ezra korában, amikor a nagy pusztulás után, a babilóni fogságból visszatérve az állami és vallási élet megújítására került sor, a vének tanácsa már szervezett hatóság, s mint „Ansé könesz hágdaul” – a nagy zsinat férfiai – látja el funkcióit. Ezra idejében 85–120 tag működött a nagy zsinatban. Később, a makkabeusi korban ezt a szervet hosszú ideig görög hatás alatt, Geruziának – vének tanácsának nevezték. E névvel még 200 évvel a mai időszámítás előtt is találkozunk. A pompejuszi háború után (63-ban a mai időszámítás előtt), amelyben a rómaiak leverték a zsidókat, ismét sor került a „zekénim” tanácsának újjászervezésére. Ettől az időtől kezdve a hetvenegy tagú tanácsnak Szánhedrin lett a neve, amely elnevezés a görög Synhedrionból ered. A jeruzsálemi Szánhedrint Nagy Szánhedrinnek nevezi a Talmud is meg a történetíró Josephus is. A különböző közösségekben voltak kis Szánhedrinok, amelyek bírói funkciókat láttak el. Inkább politikai ügyekkel foglalkozott a korábbi Szánhedrin, a későbbi azonban főleg vallási ügyeket intézett és sokkal jelentékenyebb lett a korábinál. Nagy Bész-Dinneke nevezték, és eredetileg alkalmi szinódus volt és nem reguláris intézmény. E vallási bíróság túlélte Jeruzsálem pusztulását is és különösen 70 után, amikor Rabbi Jauchónon ben Zakkáj állott a zsidó szellemi és vallási élet átmentő és restauráló munkája élére, jutott nagy történelmi feladatokhoz. A Szánhedrin döntött mindenféle vitás jogesetekben, kijelölte a papság feladatait és felügyelt munkájára, rendezte a naptár kérdését, újra meg újra gondoskodott a Tóra lemásolásáról, őrködött a Tan fenntartása és a vallási élet folytonossága felett. Egész működése szorosan a templomhoz kapcsolódott, gyűléseit is a Nagy Templom e célra berendezett helyiségében tartotta, a lideász hágoziszban. Döntései kötelező érvényűek voltak, ítélkezései megfellebbezhetetlenek, tekintélye rendíthetetlen volt, bár semmiféle olyan külső erőre nem támaszkodhatott (például katonaság), amelyekkel érvényt szerezhetett volna álláspontjának, szankciókat alkalmazhatott volna – álláspontja mégis érvényesült.

Ezt az erkölcsi erőt, a történelmi múltnak ezt a hagyományosságát szeretnők átvenni azoknak a Rabbitanácsoknak munkájába, amelyeket az Országos Gyűlés által most tárgyalt Szabályzat statuál. És ennek most, amidőn a pusztulás mélyéről emelkedik fel a mi zsidóságunk, különösen nagy jelentősége van. Amiképpen a történelmi múltú vének, meg a Nagy Zsinat Férfiai és a Szánhedrinok mindig a vallási élet megalapozása, újjászervezése, a lelki, szellemi restaurációk idején és terén végeztek nagy munkát, szerepük a nagy történelmi csapások után vált sorsdöntővé, így a Rabbitanácsok is elsősorban azért lesznek nagy jelentőségűvé és hisszük, szerepük által fokozódik történelmivé, hogy az európai zsidóságot, benne a magyar zsidóságot ért szörnyű katasztrófa után létesülnek, tehát történelmi szükségszerűség hívja őket létre, hogy azokat a feladatokat elvégezzék, amelyek a magyar zsidóság fennmaradását, vallási és szellemi létét biztosíthatják.

Lássuk most részleteiben, mi lehet a feladatuk ezeknek a Rabbitanácsoknak.

Amiképpen megmaradt életünk, amelyen keresztülszárguldt a háború irtózatosa vihára és a gyűlölet pusztító orkánja, a nagy vérvesztés és a borzalmas szenvedések után eszmélve először eltakarította a pusztulás nyomait, azután gyógyította a sebeket és végül hozzáfogott az újjáépítéshez, úgy vallási téren is a romeltakarítás meg a sebek gyógyítása után meg kellett kezdenünk a vallási restaurációt. A Rabbitanácsok feladata elsősorban az lesz, hogy ebbe a munkába rendszert és tervszerűséget vigyenek, és tevékenységükkel oda hassanak, hogy a magyar zsidóság megváltozott viszonyainak megfelelően alakuljon ki vallási életünk, hogy a hagyományok rendszere újra álljon, és a múlt minden értékét megőrizve, az új időkben is szilárdan fennmaradjon. A Rabbitanácsok nem alkotnak új vallási rendszert számunkra, nem reformálnak, hanem az lesz a feladatuk, hogy a meglevőt, a régit, a jót megerősítsék és fejlesszék.

A Rabbitanácsok feladata lesz, hogy vallási életünk ősi intézményeit, amelyek a pusztítás következtében annyi kárt szenvedtek, kitarozzák, hogy azok működésükben megújulva, a lüktető életből friss tartalommal teljenek meg.

A Rabbitanácsoknak szembe kell nézniük a változással, amely bekövetkezett a mérhetetlen szenvedés és veszteség következtében a zsidó lélekben. Ezek és ezek járnak közöttünk, akiknek szívéből az elmúlt idők szörnyűségei kioltották a hit lángját és kipusztították a vallás szeretetét meg a zsidó hűséget. A Rabbitanácsoktól várjuk, hogy megtalálják a remédiót, amellyel meggyógyíthatjuk a vérző szívű, beteg lelkű testvéreinket, akik az elmúlt időknek tragikus csapásait még mindig keservesen magukban hordozzák.

Ugyancsak a Rabbitanácsok feladata lesz, hogy a fájdalmas múlt szomorú emlékeztetéseinek megőrzéséről a zsidóság szellemében és történelmi hagyományainak megfelelően gondoskodjék. Már a felszabadulást követő első évben foglalkozott az Országos Rabbi Egyesület emléknappal megállapításával és azoknak a liturgiai és kegyeleti szokásoknak kialakításával, amelyekkel megőrizhetjük mártírjaink emlékét. Még sincs még egységes döntésünk e téren, ahogy például Izráelben a rabbiságok Tévész 10-két állapították meg az egész ország egységes gyásznapijának örök időkre. Ádár 24-két, amely őrzi annak a napnak emlékeztetét, amikor a német hordák megszállották Magyarországot, az Országos Rabbiegyesület böjt- és gyásznappal mondotta ki. Ezt az álláspontot a magyar zsidóságnak nem minden rétege tette magáévá. Tudjuk azt is, hogy az irgalmatlan idők jóval 1944. március 19-ke előtt kezdődtek. Korábban is már ezrek és ezrek szenvedtek testvéreink közül vértanúságot: a legelső deportálás Budapestről még 1942-ben történt. A legtöbb sárga karszalagos munkaszolgálatos ifjú 1943 kegyetlen télén pusztult el. Emlékezünk arra is, hogy a különböző vidékek, hitközségek zsidóságának deportálása más-más időpontokban történt. Mindezeknek a szomorú szempontoknak a figyelembevételével az emlékezés, a gyász, a kegyelet intézményeinek rendelkezését is az új Rabbitanácsoktól várjuk.

Számolnunk kell azzal is, hogy a vallási élet buzgó hitfeleink között ellentétet támaszt, különösen akkor, ha intenzív a közösségi munka. A Rabbitanácsok feladata lesz, hogy a hozzáutalt ilyen kérdésekben, amelyek esetleg a rabbi és hitközség ellentéteiből származnak, döntsön. Elképzelhető, hogy vallási életünk to-

vábbi újjászervezése terén a most tárgyalás alatt lévő Szabályzat alapján sok probléma merül fel. Támadhatnak felfogásbeli ellentétek, ugyanazon hitközség tagjai között is, felvetődhetnek az ügykezelésben személyi és tárgyi differenciák, amelyek vallási életünk kereteit súrolják. Mindezekben a vallási kérdésekben a Rabbitanács lesz hivatott dönteni.

A Rabbitanácsok feladata, hivatása lesz őrködni azon, hogy kik tartják kezükben a zászlót és vigyáznak majd arra, hogy a zászló tiszta maradjon és magasan lobogjon a közösség előtt. Tisztelt Országos Gyűlés! Alig lehet felmérni, kellően értékelni mindennek horderejét. Nem kell hangsúlyoznunk annak jelentőségét, ami egyébként természetes is, hogy a jövőben minden vallási kérdésben a döntő szó a rabbié lesz; elvi, gyakorlati kérdésekben a vallási álláspont kialakításának joga a Rabbitanácsot illeti meg. A Rabbitanácsok nem lesznek sem adminisztrációs, sem kormányzati szervek, hiszen közvetlenül nem fognak érintkezni sem a hitközséggel, sem a rabbikkal, hanem csakis az Országos Iroda útján. Határozataikat is az Országos Irodának küldjük meg, amely azoknak érvényt szerez. Határozataikban, eljárásaikban, érdemi döntéseikben szigorúan ragaszkodnak a hagyományos vallási törvények, szabályok betartásához.

Noha ez utóbbit a Szabályzat külön is elrendeli, mégis e téren is tekintettel van a javaslat orthodox testvéreink külön szempontjaira. Ezért külön orthodox Rabbitanácsok létesülnek azoknak a kérdéseknek a tisztázására, amelyek speciálisan orthodox vonatkozásban jelentkeznek. Ahogy nem akart a Szabályzat a két rétegre vonatkozólag semmi olyan intézkedést tenni, amely bármilyen formában is behatolást jelentene egyik vagy másik árnyalat legbensőbb vallási területeire, úgy a Rabbitanácsok létesítésénél is gonddal vigyázott arra, hogy az eltérő vallási rítusú kérdésekkel különböző Rabbitanácsok foglalkozzanak és érvényesítsék a két réteg külön szempontjait.

Mindezeket összegezve tehát a Rabbitanácsok olyan fórumok lesznek, amelyeknek gyökerei a zsidó történelem legrégibb múltjába nyúlnak vissza, amelyeknek mindig történelmi szerepük volt és amelyek különösen nagy pusztulások után végeztek hatalmas feladatokat a vallási élet restaurációja terén. Soha vészesebb idők nem jártak el zsidóságunk felett, mint az elmúlt borzalmas évek – itt az ideje, hogy felemelkedésünket biztosítsuk. A legnagyobb pusztulást is átélte zsidóságunk, számunkra, akik megmaradtunk, szent feladat jutott; Izráel maradékát hitében, vallásosságában, hagyományai szeretetében és zsidó hűségben kell megerősítenünk. Ebben a munkában sokat várunk az élenjáró Rabbitanácsoktól és hisszük, hogy tevékenységünk az örök zsidó jövőndő javára áldásos lesz.

Tisztelt Országos Gyűlés! Ha még néhány perc rendelkezésemre áll, engedjék meg nekem, hogy most két érzésemnek adjak kifejezést Önök előtt, amelyek az eddig lezajlott viták nyomán támadtak bennem. Egy Midrást mondok el. A Midrásban szó van arról az ugródeszkáról, amely a fürdőházban van, s ahonnan mindenki a vízbe szokott ugrani, ahol mindenki sáros lábbal jár és azt megtapossa. A történet szerint – a király elküldte mellpajzsát abba a városba, ahol ez az ugródeszka emelkedett és elrendelte, készítsenek hozzá hasonlót, azért, hogy a király képe előtt tiszteletet adjanak. De nem találtak megfelelő, szilárd, rugalmas, faragható fát. Akkor hangzott a nép ka-

ra: – van egy szilárd, erős, faragható fa, nézzétek meg, ott van a fürdőházban. Elvitték az ugródeszkát, kifaragták, megvésték, befestették, felállították a város piacán. Jöttek a főnemesek, a főurak, a nép, a szolgák és mind leborultak előtte, tiszteletet adtak neki. Újra hangzott a nép hangja. Tegnap még megtapostátok ezt a fát, sáros lábbal jártatok rajta és most leborultok előtte? És hangzott a válasz: Mi nem azért borulunk le a fa előtt és nem azért adunk neki tiszteletet, mert az a fa van itt, amely ott volt a fürdőházban, nem a fa miatt, amelyből készült, hanem a király képe miatt, amely rá van vésvé, rá van festve.

Kedves Zsidó testvérek! Itt a lelkek mélyén azon vitatkozunk kimondottan és ki nem mondottan, ki hordja inkább a szívében az istenhitet és kinek a lelkében van inkább helye a vallásosságnak, annak a szent hűségnek, amellyel leborulunk a királyok királya elé. Engedjék meg, hogy azt mondjam, keljünk nemes versenyre és az egyesülési kongresszus után, majd bizonyítsuk be egymásnak, hogy mindegyikünk szívében ott van az a kép, amely előtt leborulunk és ezzel a versennyel igazoljuk azt, hogy ki a jobb zsidó, ki az igazabb zsidó, ki a hűségesebb zsidó közöttünk.

Amikor ezt a versenyt szeretettel meghirdetem, engedjék meg, hogy még egy gondolatot kifejezésre juttassak. Szintén a szívek mélyéről előtörő hangok alapján mondom. Néha úgy éreztem ebben a teremben, mintha heszped gyászbeszéd hangzott volna el, mintha itt temettünk volna valakit. Ezzel kapcsolatban meg azt mondom Önöknek (Héberül is) *Nehemjá* ott járt az üszkös romok között, a templom romjai között, lelkében élt a tépelődés és kétség. (Héberül) Vajon feltámadnak-e ezek az üszkös falak romjaikból? Amikor elment, egy oszlopfőn az Isten nevét látta felírva. Felemelte a követ, és behajította az üszkők közé. Abban a pillanatban a kő visszarepült, és a négybetűs Isten név helyett, a másik négy betű volt ráírva, ez a szó: *chájjim*. Mi gondoljunk arra, hogy az élet a mienk. Mi megnyertük az életet, megnyertük a jövődőt. Ha a múltban kevésbé szerettük egymást, a jövőben szeressük jobban egymást. Ebben is versenyezzünk, hogy a Cherubok tekintete mennyi szeretettel, odaadással és testvéri érzéssel tekint egymásra. Mi megnyertük az életet, mienk a jövődő, mienk a szeretet és mienk az Isten. Mienk az Isten és mi vagyunk az Istenéi. Mi életünkben szeretettel áldjuk az Istent, és akkor az Örökkévaló megáldja a mi munkánkat.

Dr. Schindler József:

Mélyen tisztelt Országos Gyűlés! ÁHÁRAUN, ÁHÁRAUN CHOVIV!

Úgy látszik, a sorrendben utolsónak kerültem sorra – vagy az utolsók között –, de a hagyományos mondás szerint az utolsó a legkedvesebb. Ha ezt nem is személyemre vonatkoztatom, akkor vonatkoztatom arra a tárgyra, amelyről felszólalni kívánok. Ugyanis én is kötött marsrutát kaptam és kijelölték nekem, hogy a vidéki szőrvány zsidóság problémáiról itt az Országos Gyűlés színe előtt néhány szót szóljak. Éppen ezért engedjék meg nekem, hogy az előírt 15 perces felszólalási időt betarthassam, amelynek végén azonban rövid meghosszabbításban – minthogy a házszabályok 15. §-a ér-

telmében, aki személyes megtámadtatásra óhajt válaszolni, az 5 perc időt kap, kérem tehát az Elnök urat, akitől ez függ, hogy személyes megtámadtatás címén időmet 5 perccel meghosszabbítani szíveskedjék.

Elnök: Előre megadjuk. (Derültség, Halljuk, halljuk!)

Dr. Schindler: Mélyen tisztelt Országos Gyűlés! A vidéki zsidóság tragédiájában, mely az egyetemes zsidóság veszteségi listáján külön helyet foglal el, találunk még egy szűkebb részletet, amelynek vesztesége, sorsa egészen különösen tragikus volt, ezért megérdemli, hogy ez a kongresszus időt szenteljen kérdéseinek megvilágítására. Valóban az előttünk fekvő javaslat is foglalkozik olyan intézkedésekkel, amelyeknek célja a szórványokban élő zsidóság vallásos igényeinek kielégítése. A szórványokon és kislétszámú hitközségekben él a vidéki zsidóság igen tekintélyes része. Felsőzárlásomban ennek a zsidóságnak létkérdéseivel szeretnék foglalkozni. E zsidóság problémáinak részletesebb megvilágítása azért is szükséges, mert a szórványokban és a kis hitközségekben élő zsidó egyén minőségi értéke el nem hanyagolható tényező általános minőségi nagy szegénységünkben. Másrészt azonban a további várható történeti és gazdasági átalakulás, amely a szórványoknak nevezett helyeken élő zsidóság számának csökkenését fogja ugyan eredményezni, azaz a falusi lakosság száma mindig csökkenni fog, és ezzel talán a falusi szórvány problémája felszámolódik, hiszen a tervek végrehajtása során az ipari gócpontokban koncentráció következik be, ugyanakkor azonban a nagyobb lélekszámú mezővárosok lakossága a szórvány szintjére fog süllyedni. Igazolom ezt azzal, hogy az én községemben, Kecskeméten 1946-ban 430-an éltünk és ma csak 170 lélek található. A szórvány probléma mint olyan így megmarad, sőt további szélesebb területek kérdésévé válik. Próbáljuk meg tehát néhány pillanatra a szórványkérdés történeti kialakulását szemügyre venni.

A XVIII. század nagy falusi hitközségeivel szemben a zsidóság a letelepedéstől eltiltott városokban e század végén megjelenik. Lovasberény, Csabrendek, Kisbér, Zsámbék, Apostag, Irsa, Abony minőségben és számban is értékes zsidóságból egyre többen kerültek a szomszédos gazdasági gócekban fekvő városokba. Ezek az első szórványok tehát a falvak városi szórványai. Ezzel szemben a városokban való letelepedés korlátainak fokozatos megszűnésével a régi nagy, tradíciókkal rendelkező falusi hitközségek válnak szórványokká. Ez a folyamat – a nagy városok feltöltése –, a XIX. század 60-as éveiben érte el tetőpontját. Az 1868-as kongresszus e fejlődés tetőpontjának ideje. A 68-as kongresszus éppen ezt az új kialakult helyzetet foglalta szervezetbe és egész szabályzata a városi zsidóság szükségleteinek kielégítéséből fakadt. Miután a hitközségek önmaguk is életképesek voltak, nem volt szükség a 68-as szabályzatban a községkerületre és a kerületi rendszer szorosabb kiépítésére. Ezért szünteti meg már az 1851-ben fogalmazott tervezet a megyei rabbiság intézményét, mert a gyorsan népesedő városok önállóan ellátják már vallási funkcióikat, fejlődésük csúcspontja felé közelednek.

Ettől az időtől kezdve a nagy hitközségekből megindul a vándorlás folyamata a főváros felé, különösen a Dunántúlról. A régi nagy falusi hitközségek pedig lassan-lassan teljesen elmorzsolódnak. Csak meg kell néznünk ama romokban heverő vagy megrokkant, meggyalázott, megrongált falusi templomok építési idejét. Ott járok

ezekben a templomokban, Apostagon, pl. ma kecskék legelnek benne, vagy csak a múzeumok falán láthatom a képeiket. Azt hiszem, az elmondottak után a mélyen t. Országos Gyűlés delegátusai előtt pasztikusán áll ez a kép.

Az első világháború után ez a folyamat tovább tartott. Az akkori zsidóság vezetésében – meg kell mondanom őszintén – kevesen voltak, akik e probléma lényegét valóban felismerték volna. A 30-as években a székesfehérvári községkerület 1944-ben mártírhálált halt elnöke, dr. Szegő volt az, aki a probléma összes kihatásait megértette és Fejér megyében a XI. községkerület területén az összes már-már szórványszámba menő hitközségekbe rabbit helyezett, és ezzel nagy területek hitéletét újra feltámasztotta.

Nem kell most már részletesen kifejtennem, hogy ebben a vonatkozásban a második világháború tragédiája mit jelentett, mert ezt önmagunkon érezzük. Ámde éppen ezért mindent el kell követnünk, hogy azokat a minőségi értékeket, amelyek éppen a szórványzsidóságban vannak, egész közösségünk javára megőrizzük.

Az előttünk fekvő javaslat 8. §-a így határozza meg a szórvány fogalmát: Oly település, amelyben izraelita vallású lakosság csekély száma miatt fiókhitközségi szervezet sem létesíthető. Előadásom további folyamán tisztán a gyakorlatra akarok építeni azért, hogy kongresszusunk ne csak törvényhozói, s ne csak visszatekintő történetírói munkásságot végezzen, hanem a jövőbe tekintve felrázza, s tevékenységre ösztönözze a zsidó emberek itt megjelent igazi képviselőit. A gyakorlati vallási életben ez azt jelenti, hogy ahol 10 felnőtt zsidó férfi nem lakik, rendszeres istentisztelet nem tartható és így szórványnak nevezhető. Ha azonban a fogalmat nem így határozzuk meg, hanem, úgy hogy szórványnak kell tekinteni minden olyan települést, amelynek lakói a vallási feladatokat egyedül ellátni nem képesek, akkor sajnos – és ez most a kevésbé törvényhű zsidóság részlegére vonatkozik –, ki kell terjesztenünk a szórvány fogalmát olyan 100, sőt 200 lélekszámú közösségekre is, amelyek vallásos életüket irányító, a tradíciókat értők nélkül, önmaguk megoldani nem tudják. (Úgy van!) Szervezetileg teljesen helytelen volna, ha a 100 vagy 200 lélekszámú hitközségek autonómiáját feladnánk, mert éppen a szélesebb autonómia erősíti mindenütt az egyének fenntartó akaratát és készségét. De a feladatok ellátásának szükségessége a kis autonóm pontok összefogását teszi szükségessé. A kerületnek, vagy ha ez sem elegendő, községkerületnek kell ellátni azokat a feladatokat, amelyeket az egyes hitközségek ellátni nem képesek. És itt térek ki arra, hogy a ma felépülő hitközségi kerületnek és községkerületeknek más tartalommal kell bírniuk, mint a 68-as szervezetben konstruáltaknak.

Míg a múltban a községkerület adminisztratív közvetítő szerv volt, amelynek néhány perpatvar elintézésén kívül a Raschekol és a Samesz között és a hitoktatás felügyeletén kívül szerepe valójában csak a községkerületi járulék beszedésére és nem mindenütt látható felhasználására szorítkozott, addig ma a községkerületből kell kiindulnia minden iniciatívának, hogy fenntartsa azt, amiért mi itt összejöttünk.

E kérdés valódi súlyát akkor látjuk, ha néhány összehasonlító statisztikai adatot szemünk elé állíthatunk. A Nagybudapesthez csatolt peremvárosok kivételével a vidéken összesen 6 város van, amelyben a zsidóság lélekszáma az 500 lelket meghaladja. 200 és 500 lélekszám között 23, 100 és 200 között 27 község. A többi 100-on alul

és ezek közül is több mint 800 olyan helység van az országban, ahol a felnőtt zsidó férfiak száma a 10-et nem haladja meg. Nézzünk egy másik számítást.

Ha Győr és Kaposvár között vonalat húzunk és ezzel a Dunántúlt 2 részre osztjuk, akkor e vonaltól nyugatra 171 helységben csupa szórványban 1500 zsidó lélek él. Hogyan lehet 171 helységben élő 1500 lelket, mely az intézményeken kívül esik, a zsidó szellemnek megtartani? Milyen megoldhatatlan probléma a szenvedésekben meg nem edzettek számára az egész vidéki zsidóság kérdése, amelynek száma, sajnos, nem több, mint amennyit a gyilkosok és cinkosaik 1944-ben Nagyváradról a halálba vittek.

Dr. Földes István 1946-ban e teremben tartott egyik összejövetelünkön foglalkozott ezzel a kérdéssel és a probléma megoldására jó utat ajánlott. Azonban meg kell mondanom, hogy a tervszerű felvilágosítással csak egy kis hányadánál lehetett elérni, hogy városokba költözzék. Amint azonban már említettem, az ipari gócpontokba való koncentrállás, amely bizonyos vidékeken az 5 éves terv folytán úgy is bekövetkezik, más városok elnéptelenedését fogja jelenteni, ami a szórványkérdést ha más szempontból is, de vallási értelemben újra felszínre hozza. Miután pedig nekünk mindig azzal kell foglalkoznunk, hogy az adott körülmények között hogyan tudjuk a hagyományaink szerint való életet megőrizni, hiszen ezért állított bennünket a Mindenható örhélyünkre, meg kell próbálnunk e kérdés megoldását is.

Hogy a helyzet nem olyan kétségbejítő, ezt egyrészt az 1951 előtti példák, egész megyék összefogásának régebbi példái, másrészt pedig az elmúlt 4 esztendő gyakorlata bizonyítja. E munka ugyanis nem ezzel a szabállyal fog megindulni, az élet már mindenütt kialakította ezt és több-kevesebb sikerrel folyik. Ez a munka és a szerzett tapasztalatok a jövőben hasznosíthatók lesznek, miután ennek meg lesz a szervezeti kerete is. Mielőtt azonban e munka szervezet adta lehetőségeire rátérnék, néhány mondattal szeretném még jellemezni ennek a szórványzsidónak a lelkivilágát, akiről most megállapítottam, hogy közösségünk számára komoly minőségi értéke van. Ez a zsidó mindenkinél többet veszített gyermekekben, rokonokban és anyagi vonatkozásban egyaránt. Az első időkben lelkivilága teljesen elvesztette az egyensúlyát, megzavarodott és olyan cselekedetekre, életének olyan berendezésére ragadtatta el magát, amely nem esik a mi zsidó felfogásunk szerint való életmódba. Az idők múlásával azonban az erősebb, még falusi konzervativizmusából fakadó érzésvilága felülkerekedett és legyűrte e kezdeti kilengéseket. Vesztesége is súlyosabb mint a nagyobb városokban élő testvéreinké, mert társadalmi izoláltsága miatt elmagányosodott emberre vált, de súlyosságánál fogva mélyebbre szállott lelkében ez a fájdalom és így a fájdalomra való emlékezés nála nem felszínes valami. Ezért kevésbé szentimentális, egészségesebb és keményebb. Ez az ember markánsabban áll az új élet előtt, munkájára építeni tudunk és fogunk akkor is, amikor városban rendezi be az életét. Mindez azután a gyakorlatban azt jelenti, hogy amikor feléje közeledünk, a zsidóság erősebb, szentimentalizmustól mentesebb formájával kell feléje közelednünk, ami azt jelenti, hogy ezt a zsidót nem fogják megadni az egyes ünnepek külső teatrális formái, de érzékenyen reagál a zsidóság ősi hangjaira és formáira. Nem kell hangsúlyoznom, hogy a gyakorlatban ez mit jelent.

Ezek után nézzük meg, hogy milyen feladatok és lehetőségek állnak rendelkezésünkre e munkában. Mindenekelőtt a szórványokon élők rendszeres felkeresése, a velük való beszélgetés, az egy faluban élőknek egy családnál való rendszeres összegyűjtése, Talmud Tóra-szerű oktatások és közöttük a zsidó hangulat teremtése. Mivel ezt úgy lehet megoldani, hogy az egymás mellett fekvő kisebb városokat és falvakat egy nap alatt bonyolítjuk le, elengedhetetlen feltétel, hogy mindenki részére álljon rendelkezésre ennek a technikai lehetősége. Olyan helyeken, ahol 6–7 felnőtt férfi található, a rabbi és a kántor vigyen magával 1–2 férfit, hogy Tóra-olvasás lehetséges legyen. Az újszülötteket fel kell venni Ábrahám Szövetségébe. Ehhez nem elég, hogy ehhez olyan mohélünk is van, aki ugyan véletlenül nem ül itt ma, de a kongresszus egyik delegátusa, aki pusztán micvéből elmegy mindenhova, hanem előre kell tudnunk, hogy hol fog gyerek születni, hogy eljuthassunk odáig, hogy a gyermek zsidó legyen. Éppen ezért minden hitközségi kerületnek, esetleg községkerületnek minden családról feljegyzéseket, kartotékokat kell nyitnia, amelyen hitéleti szempontból is fontos adatok szerepelnek. Erről lehet leolvasni, hogy mikor van valakinek járzeitje, születésnapja, házassági évfordulója, hogy azon a héten szombatra behívassuk a városba és a Tóra elé járulhasson.

De ugyanilyen probléma előtt állunk a halálesetek alkalmával is. Előfordul, hogy ott feküdt egy halott testvérünk, és szeretnék volna zsidó módra eltemettetni, de nem tudtak vele mit kezdeni. Szükséges tehát, hogy rendelkezésre álljanak a kerületi központban olyan emberek, akiket a szomorú esemény alkalmával oda lehet küldeni. Az összejövetelek alkalmával a falusi zsidónál, a hozzá nem értő zsidónál is beszélni kell erről, hogy a hozzá nem értő, de érdeklődő emberek is tudják azt, hogy mit kell tennie, legalább addig, amíg a szakértő odaérkezik.

Itt van a gyermekek oktatása. Higgyék el, ezt másképpen a vidéken, a szórványokban megoldani nem lehet, csak rendszeres kijárással és Talmud Tóra-szerű oktatással. Ezeket a felsorolt vagy fel nem említett óriási feladatokat csak úgy tudjuk megoldani, ha pontos statisztikai és egyéni lapok állnak rendelkezésre. Ezért örömmel üdvözlöm a javaslat 44. §-át, amely kimondja, hogy a községkerületnek statisztikát kell készítenie.

Itt hívom fel vidéki delegátustestvéreim figyelmét, hogy ez a pont se maradjon üres §, hanem a legsürgősebben végezzék el ott, ahol még nem tették. Ennek alapján válik teljessé a családvédő munka végzése. Ugyanakkor a megválasztandó országos vezetőség felé fordulok, hogy minden erejével hasson oda, hogy ott, ahol ez még nem történt meg, a legsürgősebben megadják azokat a technikai eszközöket, amelyek nélkül minden munka csak papirosmunka, nekünk pedig nem papirosra, hanem az élet fenntartására van szükségünk. (Taps)

Felszólalásomban abból indultam ki, mélyen t. delegátusok, hogy a szórványzsidóság minőségi értéke, a zsidósághoz való ragaszkodása, a tradicionális formáknak a szeretete nem elhanyagolható tényező általános nagy szegénységünkben. Ezt legyen szabad még egy példával alátámasztani. Például a fővárosban házasságot kötő párok között azok, akik ködász majse vejiszról házasságot kötnek, a vidékről származóknak, több mint 80%-a köt egyházi házasságot, míg a fővá-

rosban született párok közül az egyházi házasságot kötők száma a felét sem éri el. (Mozgás) A vidéki városokból és a szórványokból beköltözők a városban előljárnak a vallásos élet részvételében. Mindezek alapján meg memém kockáztatni azt az állítást, hogy a vallási életben való részvétel fordított arányban áll a hitközségek lélekszámával. Miután pedig a felvázolt gazdasági fejlődés következtében felszívódás, koncentráció, de ugyanakkor szórványosítás következik be, az országos szervezetnek és a nagyobb vidéki városoknak elsődrendű érdeke, hogy az ottmaradt zsidóságot erősítsék önmaguk és a zsidóság számára.

Ez a javaslat úgy intézkedik, hogy a hitközségi kerületek a fentebb vázolt munkának központjai kell hogy legyenek és nem kötelesek külön alapszabályzatot alkotni. Lehetségesnek tartom, hogy ez bizonyos hiányokat takar, azonban talán éppen ez a negatívum teszi lehetővé a munkát azzal, hogy tág teret enged az életnek, hogy saját alakulatait létrehozza. Éppen a mi kötelességünk, hogy az életet bevigyük e paragrafusok közé.

A világi zsidó vezetőknek segítségünkre kell sietniük, hogy a fenntartó akaratot a kisközségek és szórványzsidók lelkében erősíthessék. Erre minden eszközt igénybe kell venni. A szórványzsidót arányszámán felül kell behívunk a hitközségi kerület és községkerület munkájába. (Úgy van, úgy van! Taps) Ha találunk alkalmas embereket, és állítom, hogy vannak ilyenek, nem kevesen, akkor esetleg a városban lakó zsidóknak áldozatot kell hozniuk azért, hogy bizonyos posztokat átengedjenek. Erősíteniünk kell továbbá a kis, konzervatív, a hagyományokhoz hű pontokat, hogy intézményeinket fenntarthassák, hogy a Sajchet és a Mikve megmaradjon (taps), hogy a rituális életük kisugárzása a nem hagyományhű települések zsidóságát is erősítse.

Talán egyetlen pontban történt mulasztás, abban, hogy az elmúlt 4 év folyamán a legtöbb helyen, a szórványokban élő zsidók hitközségi adót nem fizettek, mert nem tartoztak sehova. Ennek oka az, hogy egyrészt áldoztak más zsidó célokra, másrészt a jogszabály hiánya. Miután utóbbira nézve a javaslat megfelelő pontokat tartalmaz, ezen a téren megnyílt bizonyos lehetőség, a kérdés helyes rendezésére.

Az egész kerületi szervezetnek alapja a rabbi lesz. Milyen érdekes játéka a történelemnek! 100 esztendővel ezelőtt az 1851. évi tervezet megszünteti a megyei rabbik intézményét, mert a gyorsan népesülő városok ellátják önállóan a vallási funkciókat, és mi 4 évi tapasztalat alapján újból feltámasztjuk ezt az állapotot. Lényeges különbség van azonban az akkori és a jelenlegi viszonyok között. Míg a megyei rabbiságok idején a rabbi egy-egy esküvő, vagy temetési szertartás elvégzésére kilátogatott székhelyéről, de rendszerint a székhelyen dolgozott, addig ma a központból kiindulva nekünk kell felkeresnünk a szórványokat és az egyéneket egyaránt. E tevékenység további folytatásának alapja ez lesz, mert éppen e szabályzat negatív meghatározásaiból elindulva életet lehelünk abba a keretbe, s vidéki, világi vezetőink remélhetőleg nagy energiával és lelkesedéssel ezt a problémát fel fogják karolni. (Nagy taps)

Ezzel befejeztem volna hozzászólásomat, és most személyes megtámadtatás címén kérek szót.

Mélyen t. Országos Gyűlés! Tegnap elhangzott itt egy nagyszerű és megrázó felszólalás, az orthodoxia egyik vezető papjának és tanítójának JUNGREISZ rabbinak a

szájából. Azt kell mondanom, hogy engem ezzel személyes megtámadtatás ért. A személyes megtámadtatás t. Országos Gyűlés, nemcsak az, ha valakit tevékenységében és becsületében megsértene, hanem zsidó szokás szerint megtámadás az is, ha valakinek fájdalmat okozunk. És meg kell mondanom, hogy nekem az a felszólalás nagy fájdalmat okozott, különösen a felszólalásnak az a része, amely a zárójelről érkezett.

Azt mondotta a főtisztelendő rabbi úr, hogy a zárójel ne legyen bilincs, hanem az a zárójel, amely a Szabályzatban az orthodox szót körülveszi, az a zárójel legyen két símogató kéz. Én úgy éreztem, hogy ebben benne van az, amit Katona főrabbi barátom említett, hogy úgy érzi, mintha itt valami temetés készülne. S mert nekik, a mi orthodox testvéreinknek fáj az, hogy temetés készül, s ezt ők a zárójelben látják, akkor ez nekem is fáj. Az az én személyes megtámadtatásom, hogy ez nekem is fáj! És amikor gondolkodtam rajta, akkor úgy éreztem, talán csak nem azt gondolják, hogy ez a zárójel két karom, ami belemarkol az ő lelkükbe? Mert miért kellett ezt a zárójelet ilyen mesteri módon, bennünket megalázva, a mi érzésvilágunkat felbolygatva, a mi zsidó öntudatunkat felkavarva és a mi zsidó becsületes kiállásunk érzését olyan mesterien megerősítve is, de mégis olyan fájoan előttünk felhozni?

Talán az ebben a Szabályzatban foglalt zárójel a zsidó hagyományban található zárójel. A matematikában is vannak zárójelek, az egyenletekben, amelyeket fel lehet oldani. A zsidó hagyományokban, sőt a Tórában is találunk zárójelet: vajhi binszajá hoórajn, amit mindnyájan ismerünk, amikor kinyitják a frigyszekrényt, a Tóra kivételnél nün háfűchó között áll, amint a masszora mondja két zárójel között van. Talán az a zárójel, amibe most az orthodoxia került a Szabályzatban a vajhi binszajá nün háfűchó zárójele. E bibliai zárójel előtt lévő bibliai vers így hangzik: Váánán hásem áléhem jajmom, benoszom min hámacháne az Isten felhőoszlopa volt felettük nappal, amikor kivonultak a táborból. Én érzem azt, hogy amikor az orthodoxia benoszom min hama-chane kivonult az Eötvös u. 19. alatti erős várából és táborából a felelős vezetők lelkében váánán hásem áléhem az Istenért való harc tengernyi gondjának felhője ott ül az ő lelkükben, ezért félnek, ezért vannak aggályaik. De nézzük meg, hogy mi van a zárójelen belül és akkor matematikai alapon talán a zárójelet fel lehet oldani. A zárójelen belül —. Megengedik, hogy tovább folytassam? (Halljuk, halljuk, nagy taps) A zárójelen belül áll vajhi binszajá hoórajn. Orajn, ez kétértelmű szó. Ne kelljen azt az értelmet használni, amikor Orajn jelenti a koporsót, de orajn egyszersmind orajn hákajdes jelenti az életet, a frigyszekrényt. Nem a Szabályzat zárójelével kerülnek az orthodoxia és a hagyományhű zsidóságunk őrizte templomi értékek a koporsóba, én vajhi előlsajin córó. Amikor visszajöttünk és ott jártunk a mi közsegeinkben, amikor láttuk a leomlott templomokat, a megbecstelenített kis otthonainkat, a zsidó család szentélyét, akkor azt mondtuk, Orajn, hogy ez a zsidóság koporsója. Azt mondja a hagyomány lühajsz vesivre lühajsz műnochim boorajn, hogy ép és törött kőtáblák egyaránt a frigyládában nyugodtak. Mi úgy értelmeztük, hogy sivre lühajsz. Az a zsidóság, amelyet Mózes az első kőtáblákkal adott, ami mentes volt minden formától, a tiszta tíz ige, a tiszta humanum volt, s ezt akarta a rosszul értelmezett korszellemtől befolyásolva a humanizmus szólamaitól megtevesztve, a liberális zsidóság megvalósítani. A másik zsidóság, amelyet Mózes a második kőtábla kivájásakor alkotott, ahogy Tho-

mas Mann feldolgozta, hogy lehetővé tegye annak alapján a Galuthban a zsidóság fennmaradását, a hálocho lemojse miszináj, amit magányosságában a hegyen megteremtett. Ez a tradicionális zsidóság.

Akkor mi úgy láttuk, hogy mindkét értékvilág ott fekszik ebben az óraunban, nem hittük azt, hogy ebből még lesz feltámadás!

De lehet a képet másként is alkalmazni, mégpedig úgy, hogy nem igaz – és ezzel próbálom megnyugtadni azokat, akik talán ebből a szempontból érzékenyebben látják az itt lefolyt tárgyalásokat – nem igaz, hogy a hazatérés után ilyen kategóriák szerint csoportosult volna a zsidóságunk. Hanem lühajsz.

Voltak olyanok, akik mindennek dacára hitükben erősek és épek tudtak maradni és voltak sivré lühajsz, akik összetörtek, mint az összekötött kőtáblák. De mi beláttuk, hogy csak lühajsz vesivre lühajsz münochim boórajn az új zsidóságot és ennek alapján érzem én és hiszem, hogy az én személyem megtámadtatásom – ami helyes volt, hogy ezzel vált, mert ezzel ennek a problémának egy másik lényeges fekélyét feltéptük – feloldozhatja ezt a zárójelet. Tóránk mondja: vájikro jákajv sem hámokajm máchánájim. Elnevezte Jákob ennek a helynek a nevét kettős tábornak, egy magasabbrendű szintézisben egyesülő összefogás táborának.

És miután remélem, hogy ezen szellemben és ilyen elvek alapján fog majd ez a Szabályzat, ez a paragrafus, ez a papiros életet nyerni, ezért fogadom el ezt a Szabályzatot.

IRÁNY AZ ÉLETHEZ*

Isten szeretetétől körülvéve

Rabbi Szimlai magyarázta: A Tóra kezdete bizonyítéka a jótéteményeknek és a vége bizonyítéka a jótéteményeknek. A kezdete bizonyítéka a jótéteményeknek, mert írva van:¹ *És készített az Örökkévaló Isten az embernek és feleségének állatbőr köntösöket és felöltöztette őket.* És a vége bizonyítéka a jótéteményeknek, mert írva van:² *És eltemette őt a völgyben.*

Szóta 14a

Követés

Mondta Rabbi Chama, Rabbi Chanina fia: Mit jelent, ami írva van:³ *Az Örökkévaló, a ti Istenetek után járjatok?* Dehát lehetséges az embernek Isten dicsőségét követnie? Hiszen régen írva van már:⁴ *Mert az Örökkévaló, a te Istened, emésztő tűz?* Nem, hanem a Szentnek áldva legyen a neve, a tulajdonságait kövessétek: Ahogy Ő a mezteleket öltözteti – ugyanis írva van:⁵ *És készített az Örökkévaló Isten az embernek és az ő feleségének állatbőr köntösöket, és felöltöztette őket* – úgy öltöztess te is ruhátlanokat! A Szent, áldott legyen Ő, meglátogatott betegeket, ahogy írva van:⁶ *És megjelent neki az Örökkévaló Mámré terebintusainál* – te is látogass betegeket! A Szent, dicsértessék, vigasztalt gyászolókat, ahogy írva áll:⁷ *És történt Ábrahám halála után, hogy Isten megáldotta fiát, Izsákot* – te is vigasztalj gyászolókat. A Szent, dicsértessék, eltemetett halottakat, ahogy írva van:⁸ *És eltemette őt a völgyben* – te is temess el halottakat.

Szóta 14a

Tanulás és tevékenység

Egykor Rabbi Tarfon és az Öregek Ludban Mitsza házának felső emeletén ültek, és felmerült ez a kérdés köztük: A tanulás nagyobb, vagy a tett nagyobb? Rabbi Tarfon válaszolt és mondta: a tett nagyobb; Rabbi Akiva válaszolt és mondta: a tanulás nagyobb. Választak mind és mondták: a tanulás nagyobb, mert a tanulás tethoz vezet.

Kiddusin 40b

* Válogatás és fordítás

Rává szokta mondani: A bölcsesség végcélja a megtérés és a jó cselekedetek. Egy ember ne olvasson és tanuljon, majd hitványan bánjon az apjával s az anyjával, a tanítójával és azzal, aki nagyobb nála bölcsességben és tekintélyben, mert mondva van:⁹ *A bölcsesség kezdete istenfélelem, józan ész, jó mindazoknak, akik ezeket cselekszik.* Nem mondja: azoknak, akik ezeket tanulják, hanem: azoknak, akik cselekszik, nevezetesen azoknak, akik saját akaratukból cselekszenek, de azoknak, akik nem saját akaratukból cselekszenek. De mindannak, aki ezeket nem a saját akaratából teszi, jobb lenne, ha meg sem született volna.

Bráhot 17a

Az út a célhoz

Rává felvetett egy kérdést: Írva van:¹⁰ *Mert nagy, az egekig ér a te kegyed*, tovább írva van:¹¹ *Mert nagy az egeken felül is a te kegyed.* Hogyan magyarázható ez? Az egyik arra vonatkozik, aki a parancsolatot magáért a parancsolatért cselekszi, a másik arra, aki ezt nem a parancsolatért cselekszi. Ez megfelel Ráv Jöhuda véleményének. Ráv Jöhuda ugyanis azt mondta, Ráv megmondta: Az ember mindig foglalkozzon a Tannal és a Parancsolatokkal, még akkor is, ha nem azokért magukért történik. Mert a nem azokért magukért történő cselekvés elvezeti őt a saját magukért történő cselekvéshez.

Peszachim 50b

Kritikátlan engedelmesség

Mestereink tanították:¹² *Rendeleteimet tegyétek meg!* Ha ezeket a dolgokat nem írták volna le, úgy ítéleldők, hogy meg kellett volna írni őket.¹³ És ezek azok: bálványimádás, erkölcstelenség, vérontás, rablás és Nevének szidalmazása.¹⁴

*Törvényeimet őrizzétek!*¹⁵ Ezek ellen a dolgok ellen fordul a sátán, és ellenük fordulnak a világ népei.¹⁶ És ezek azok: a disznóhús evése,¹⁷ kevert szövésű ruha,¹⁸ a sógornő cipőlelőzése,¹⁹ a bélpoklos (leprás) tisztulása²⁰ és a bak, amelyet elküldtek.²¹ Talán azt mondod: ez értelmetlen fontoskodás, ezért közli az Írás:²² *Én vagyok az Úr. Én vagyok az Úr, én rendeltem el, és neked nincs jogod töprengeni felette.*

Jomá 67b

Nem jutalomért

*Jó annak a férfinak, aki fél az Úrtól.*²³ Jó annak a férfinak, de az nincs: Jó annak a nőnek? Ráv Amráam mondta, hogy Ráv mondta volt: Jó annak, aki megtér, amíg még férfi. Rabbi Jöhosua, Levi fia mondta: Jó annak, aki legyőzi a szenvedélyét mint egy férfi.

*Parancsolatait nagyon kedveli.*²⁴ Rabbi Elázár mondta: *Parancsolatait*, de nem a jutalmát parancsolatainak. Ez az, amit (a Misnában) tanítanak:²⁵ *Ó* mondta: Ne legyetek olyan szolgák, akik azért szolgálják urukat, hogy jutalmat kapjanak, hanem olyan szolgák legyetek, akik az urat nem jutalomért szolgálják!

Avodá Zará 19a

Az orvosság

Tanították: Rabbi Bnáá mondta: Mindenki, aki a Tannal annak érdekében foglalkozik, számára a Tan életet jelentő orvosság lesz, mert írva van:²⁶ *Élet fája ez azoknak, akik megragadják.* Továbbá azt mondja az írás:²⁷ *Gyógyulás lesz ez testednek.* Továbbá azt mondja az írás:²⁸ *Mert aki engem megtalál, az életet találja meg.* És mindenki, aki a Tannal (Tóra) nem annak érdekében foglalkozik, a számára halált jelentő orvosság lesz, mert írva van:²⁹ *Esőként szitáljon tanításom*, de nem szitálás értendő, hanem ölés, mert írva van:³⁰ *És szegjék nyakát az üszőnek ott a pataknál.*

Táanit 7a

A Tan hatalma

Ráv Chánánél, Papasz fia mondta: Mit jelent az, ami írva van:³¹ *Hallgassatok meg, mert fejedelmieket fogok mondani?* Miért hasonlítja a Tan szavait egy fejedelem beszédéhez? Azért, hogy megmondja: amiként egy fejedelemnek hatalma van ölni és életben hagyni, akként a Tan szavának is hatalma van ölni és életben tartani. Ez az, amit Rává mondott: azoknak, akik a jobbán vannak, életet adó orvosság, akik a balján vannak, halált okozó orvosság (még).³² Egy másik magyarázat a *fejedelmihez*: Minden egyes mondás, ami a Szent szájából – áldott legyen – kijön, ahhoz két koszorú kötődik.³³

Sábbát 88b

Az igazak élnek

Rabbi Chija és Rabbi Jonátán a temetőben mentek ide-oda. Itt leesett egy bíborzsinór Rabbi Johanánról.³⁴ Rabbi Chija mondta neki: Vedd fel, nehogy azt mondják: holnap csatlakoznak hozzánk és most csúfolnak minket.³⁵ *Ó* azt mondta neki: Tudják ők mindezt? Hiszen írva van:³⁶ *Azonban a halottak a legcsekélyebbet sem tudják.* Azt mondta neki: mégha olvastál is, azonban nem tanultál; mégha tanultál is, akkor sem háromszor; ha háromszor is, mégsem értetted meg:³⁷ *Mert az élők tudják, hogy meg fognak halni.* Ezek az igazak, akiket a halálukban élőknek neveznek, mert írva van:³⁸ *Benájá, Jojádának, egy élő férfinak a fia, nagy tetteket végbevívó férfi Kabceélből, ő vágta le a két Áriélt Moábból, ő ment le és vágta agyon az oroszánt a veremben, amikor hó esett.*

Egy élő férfinak a fia. Mindenki más a világon talán halottak fia? Nem, hanem egy élő férfinak a fia azt jelenti, hogy halottként is élőknek nevezték.

Nagy tetteket végbe vivő férfi Kabceélből: ez azt jelenti: valaki, aki növelte és gyűjtötte a Tan számára munkálkodókat.³⁹

Ő vágta le a két Árielt Moábból. Ez azt jelenti: Nem hagyott maga után senki hasonlót, sem az első Szentély idejében, sem a második Szentély idejében.⁴⁰

Ő ment le és vágta agyon az oroszlánt, amikor hó esett. Vannak, akik azt mondják: Jégtáblákat vágott szét és lemászott, hogy alámerüljön.⁴¹ Vannak, akik azt mondják: Ő a Könyvet Rávnak a tanházában egy téli napon tanulmányozta.⁴²

De a halottak a legcsekélyebbet sem tudják. Ezek a bűnösök, akiket már életükben halottnak neveznek, mert írva van:⁴³ *Neked pedig, te agyonütött bűnös, Izrael fejedelme.* Ha azonban akarod, akkor innen mondom:⁴⁴ *Két tanú állítása alapján, vagy három alapján öljk meg a halottat.* De hát még él! Jobban mondva már korábban halott volt.

Bráchot 18a/18b

Mint halak a szárazon

Ráv Jöhuda mondta Smuél nevében: Mit jelent az, ami írva van:⁴⁵ *Olyanná tetted az embert, mint a tenger halait, mint a férget, amelynek nincs ura?* Miért hasonlítja az ember fiait a tenger halaihoz? Hogy közölje veled: ahogy a halak, amelyek a tengerben vannak, azonnal meghalnak, ha szárazföldre kerülnek, úgy az emberfiak is azonnal meghalnak, ha a Tóra szavaitól és Parancsolatoktól eltávolodnak.

Ávodá Zará 3b

Ki fog élni?

Rabbi Alexandri hirdette: Ki akar élni? Ki akar élni? az egész világ hozzáfutott. Azt mondták neki: Adj nekünk életet! Mondta nekik:⁴⁶ *Ki az az ember, akinek kedve van az élethez... Őrizd nyelved a rossztól...! Térj ki a rossz elől és tégy jót...!*

Ávodá Zará 19b

Az élethez csábító

Chizkijá mondta: Mit jelent az, ami írva van:⁴⁷ *Téged is kicsalogat a nyomorúság torkából tágas helyre, ahol nincs szorultság?* Gyere és lásd: A hús és vér természete nem hasonlít a Szent természetéhez, áldva legyen Ő. Ez a hús és vér természete: Egy ember elcsalja a másikat az élet útjairól a halál útjaira. De a Szent, áldott legyen ő, elcsalja az embert a halál útjairól az élet útjaira, mert írva van: *Téged is kicsalogatna a nyomorúság torkából,* nevezetesen a Pokolból, amelynek a torka szűk, hogy benne füst gyűljön össze. Talán azt akarod mondani: Ahogy annak a toroka szűk, az egész is szűk,⁴⁸ ezért közli az Írás:⁴⁹ *kimélyítette, kiszélesítette.* Talán ezt akarod mondani: Egy király számára ezt nem készítik el,⁵⁰ ezért mondja az

Írás:⁵¹ *Készen áll a királynak is.* Talán azt akarod mondani: nincs benne fa, ezért közli az Írás: *bőven van tűz is, fa is.* Talán azt akarod mondani: Ez a jutalom,⁵¹ azért mondja az Írás:⁵² *és bőven kerül asztalodra zsíros étel.*

Menachot 99b/100a

A parancsolatok teljessége a kegyesség

Rabbi Chananja, Akasja fia mondja: A Szent, áldassék Ő, érdemeket akar szerezni Izrael számára, ezért szaporította nekik a Tórát és parancsolatokat, amint megmondatott:⁵³ *Az Úr kívánja igazsága kedvéért, hogy a Tóra nagy és dicső legyen.*⁵⁴

Misna Makot III/16

A Tóra nagysága

Ráv Chisza mondta: Mari Már fia magyarázta: Mit jelent az, ami írva van:⁵⁵ *Min-
dennek, ami megvan, láttam a végét, tágas a te parancsolatod* nagyon? Ezt a szót Dá-
vid mondta, de nem magyarázta meg. Jób mondta, de nem magyarázta meg. Ezekiél
mondta, de nem magyarázta meg. Míg Záchárjá Iddo fia jött és megmagyarázta.⁵⁶ Dá-
vid mondta, de nem magyarázta meg, mert írva áll: *Mindannak, ami megvan, láttam a
végét, tágas a te parancsolatod* nagyon. Jób mondta ezt, de nem magyarázta meg,
mert írva áll:⁵⁷ *Terjedelme hosszabb a földnél és szélesebb a tengernél.* Ezekiél
mondta ezt, de nem magyarázta meg, mert írva áll:⁵⁸ *Kitérítette előttem, és az tele volt
írva mindkét oldalán: Siratóéneket, sóhaj meg jajszó volt ráírva.* – Siratóéneket, ezek az
igazak büntetései ezen a világon, mert így mondja az Írás:⁵⁹ *Siratóéneket ez, sírva éne-
keljék!* – *Sóhajítás*, ez a jutalom adománya az igazak számára a jövőben, amely ezután
jön, és így mondja az írás:⁶⁰ *Dallamos játékkal a hárfán.* – *És jajszó*, ez a gonoszok
büntetése a jövőben, amely ezután jön, mert így mondja az Írás:⁶¹ *Jaj jön jajra.* Míg
Záchárjá, Iddo fia jött és megmagyarázta, mert írva van:⁶² *Szólt hozzám: Mit látsz?*
Én mondtam: *Látok egy összehajtogatott tekercset, 20 rőf hosszú és tíz rőf széles,* És
ha te ezt kigöngyölöd, akkor ez 20x20. És az áll írva: *ezt előlről és hátulról teleírták,*
és ha aztán kibontod milyen nagy ez? Negyvenszer húsz. És írva áll:⁶³ *Ki mérte meg
markával a tenger vizét, ki mérte meg arasszal az eget...? Úgy vélik, hogy az egész vi-
lág a Tóra háromezerkétszázad része.*⁶⁴

Eruvin 21a

Egység a sokszerűségben

Rabbi Simlai magyarázta: 613 parancsolatot mondott Mózes: 365 tilalmat a napív
napjainak száma után és 248 tevőleges parancsolatot az ember testrészeinek megfele-
lően.⁶⁵ Ráv Hámuna mondta: Mi az írásvers ezzel kapcsolatban?⁶⁶ *A Tórát Mózes pa-
rancsolta meg nekünk örökségül.* A Tóra számértéke ennyit tartalmaz. A Tóra szó ne-
vezetesen 611-gyel egyenlő.⁶⁷ Ehhez még:⁶⁸ „Én vagyok” és: „Teneked ne legyen” –

az Örökkévaló szájából magából hallottuk ezeket. Dávid jött és tizenegyben határozta meg, 11-et állított össze, mert írva áll:⁶⁹ *Zsoltára Dávidnak. Örökkévaló, ki időzhet sátradban, ki lakhatik szentséged hegyén? Ki a tökéletesség útján jár, ki az igazságot gyakorolja és kimondja az igazat, mi szívében van. Nem rágalmazott nyelvvel, nem tett felebarátjának rosszat, és nem hozott szégyent a társára. Megvetett a szemeiben, ami utálatos, míg az Istent félőket tiszteli, esküdjék bár a maga kárára, nem változtatja meg. Pénzét nem adta uzorára, megvesztegetést az ártatlanért sem fogadott el, aki ezeket teszi, nem tántorodik meg sohasem.*

Aki a tökéletesség útján járt, az Ábrahám volt, mert írva van:⁷⁰ *Járj előttem és légy tökéletes!*

*Ki az igazságot gyakorolja, mint Abba Chilkijáhu.*⁷¹

Aki kimondja az igazat, ami a szívében van, mint Ráv Szafra.⁷²

*Aki nem rágalmazott nyelvvel, ez Jákob, a mi atyánk, mert írva van:*⁷³ *Hátha megtapogat az apám, és akkor azt hiszi, hogy csúfot űzők belőle, és így átkot szerzek magamnak, nem áldást.*

*Aki nem tett felebarátjának rosszat, aki a kollégájának nem csinál konkurenciát.*⁷⁴

*Aki nem hozott szégyent a társára, az, aki a társát közel hozza magához.*⁷⁵

*Megvetett a szemeiben, ami utálatos, ez Hizkija, a király, aki kötélravatalon vonszoltatta apja csontjait.*⁷⁶

Míg az Istent félőket tiszteli, ez Josafát Juda királya, amelyik órában talmudtudóst látott, felállott a trónjáról, áitölte, megcsókolta és szólt hozzá: Apám, Apám! Mesterem, mesterem! Uram, uram!⁷⁷

*Esküdjék bár a maga kárára, nem változtatja meg, mint Rabbi Jochánán. Rabbi Jochánán ugyanis azt mondta: Bőjtölök, míg hazaérek.*⁷⁸

*Pénzét nem adta uzorára, még más népek közülieknek sem haszonra.*⁷⁹

*Aki megvesztegetést az ártatlanért sem fogadott el, mint Rabbi Jismáel Joszé fia.*⁸⁰

És írva van: *Aki ezeket teszi, nem tántorodik meg sohasem.* Amikor Rábbán Gámliél ehhez a bibliai vershez ért, sírt és azt mondta: aki mindezeket megteszi, csak egyedül az *nem tántorodik meg*; de ha egyet is elhagy, akkor meg fog tántorodni. Azt mondták neki: vajon az áll írva: aki mindezeket teszi? Aki ezeket teszi – áll a szövegben, akár egy is legyen közülük. Ha nem így mondod, akkor pedig írva van egy másik vers:⁸¹ *Ne tegyétek magatokat tisztátalanná mindezekkel! Ott is talán csak akkor lesz tisztátalan, ha mindezt érinti; azonban ha csak egyet közülük, akkor még nem? Nem, hanem mindezek közül már egy által. Így itt is: egy által közülük.*

Jesájá jött és hatban határozta meg, mert írva áll:⁸² *Aki igazságosan jár és őszintén beszél, megveti a zsarolt nyereséget, nem fogad el megvesztegetést, hanem elhárítja a kezével, bedugja a fülét, hallani sem akar vérontásról, befogja a szemét, látni sem akar gonoszszágot.*

*Aki igazságosan jár, ez Ábrahám, a mi atyánk, mert írva áll:*⁸³ *Mert megismertem őt azért, hogy megparancsolja...*

Aki őszintén beszél, aki nem sérti meg kollégája arcát számos ember előtt (nyilvánosság előtt).

Aki megveti a zsarolt nyereséget, mint Rabbi Jismaél, Elisa fia.⁸⁴

Aki nem fogad el megvesztegetést, hanem elhárítja a kezével, mint Rabbi Jismaél, Rabbi Joszé fia.

Aki bedugja a fülét, hallani sem akar vérontásról, aki egy talmudtudós lenézését (lebecsülését) hallva nem hallgat.⁸⁵

Aki befogja a szemét, látni sem akar gonoszságot, mint Rabbi Chija, Abba fia; Rabbi Chija, Abba fia ugyanis azt mondta: ez az, aki nőt nem vesz szemügyre abban az órában, amikor a mosásnál állnak.

És írva áll:⁸⁶ Magas helyen fog lakni... Micha jött és háromban határozta meg, mert írva áll:⁸⁷ Megmondta neked ember, hogy mi a jó, és hogy mit kíván tőled az Úr: azt, hogy élj törvény szerint, törekedj szeretetre, és légy alázatos Isteneddel szemben.

Élj törvény szerint, ez az igazság.

Törekedj szeretetre, ezek a szeretet cselekedetei.

És légy alázatos, ez a halott kivitele és a menyasszony bevitale.⁸⁸ Ez nem a könnyebbről a nehezebb dologra való következtetés? Ha olyan dolgokkal kapcsolatban, amelyeknek nem természete, hogy feltűnés nélkül cselekedjék, Tóra azt mondja: és légy alázatos, mennyivel inkább így van ez olyan dolgokkal kapcsolatban, melyek természetéből folyik, hogy feltűnés nélkül kell cselekedni.

Jesája ismét jött és kettőben határozta meg, mert azt mondja:⁸⁹ Így szól az Úr: tart-sátok meg a törvényt, cselekedjetek igazságosan!

Ámosz jött és egyben határozta meg, mert azt mondja:⁹⁰ Így szól az Úr Izrael házához: keressetek engem, hogy éljete! Ráv Náchmán, Jicchák fia ellenvetést tett: Ez azt jelentheti: keressetek engem az egész Tórával! Nem, hanem Habakuk jött és egyben határozta meg, mert azt mondja:⁹¹ És az igaz a hite által él.

Makkot 23b/24a

Kegyelem kevés cselekedetnél is

Ráv magyarázta: Mit jelent az, ami írva van:⁹² Engem szeretnek, mert az Úr meghallgat? Izrael gyülekezete mondta: Világ Ura, mikor szeretsz engem? Akkor, ha hallok fohászsom hangját.

Szegény vagyok, de Ő megsegített.⁹³ Izrael gyülekezete mondta a Szent előtt, áldott legyen Ő: Világ Ura, bár szegény vagyok a parancsok teljesítésében, azonban mégis a tiéd vagyok; ezért segítsz engem.

Peszachim 118b

Nem teherként, hanem szeretetből

Rabbi Jismaél tanházában tanították: a Tóra szavait ne kötelességgként tekintsd: de arra sem vagy feljogosítva, hogy felszabadítsd magad alóluk.

Menáchot 99b

- ¹ Mózes I. 3. 21.
- ² Mózes V. 34. 6.
- ³ Mózes V. 13. 5.
- ⁴ Mózes V. 4. 24.
- ⁵ Mózes I. 3. 21.
- ⁶ Mózes I. 18. 1. Isten meglátogatta Ábrahámot, amikor a körülmetelés utáni három napon fájdalmat szenvedett.
- ⁷ Mózes I. 25. 11.
- ⁸ Mózes V. 34. 36.
- ⁹ Zsoltárok 111. 10.
- ¹⁰ Zsoltárok 57. 11.
- ¹¹ Zsoltárok 108. 5.
- ¹² Mózes III. 18. 4/a
- ¹³ Olyan nagy a fontosságuk a világ fennmaradása érdekében.
- ¹⁴ „Neve” – Isten körülírása.
- ¹⁵ Mózes III. 18. 4/b
- ¹⁶ A második félmondat hiányzik a cenzúrázott szövegekben. Mózes III. 18,3 szerint ezeket a rendelkezéseket más népekkel ellentétben hozták. Csak a parancsolatok megőrzésével tudják Izrael Isten által akart kiválasztását megtartani.
- ¹⁷ Ehhez Mózes III. 11. 7.
- ¹⁸ Ehhez Mózes III. 19. 19.
- ¹⁹ Ehhez Mózes V. 25. 5–10.
- ²⁰ Ehhez Mózes III. 14.
- ²¹ Ehhez Mózes III. 16. 10.
- ²² Mózes III. 18 4 vége
- ²³ Zsoltárok 112. 1/a
- ²⁴ Zsoltárok 112. 1/b
- ²⁵ Ávot misnája I. 3. oldal
- ²⁶ Példabeszédek 3. 18.
- ²⁷ Példabeszédek 3. 8.
- ²⁸ Példabeszédek 8. 35.
- ²⁹ Mózes V. 32. 2.
- ³⁰ Mózes V. 21. 4. A héberben a „szítálás” és „nyakszegés” hasonló mássalhangzóból állnak. Az ebből eredő szójáték bizonyítaná, hogy a meggyalázott tan halálához vezet.
- ³¹ Példabeszédek 8. 6.
- ³² Prédikátor könyve 10. 2. kapcsolódik ehhez.
- ³³ Ezzel a két koszorúval a nyílt és a rejtett jelentésre utal, amivel a Tan minden szava rendelkezik.
- ³⁴ Ehhez Mózes IV. 15. 38-tól.
- ³⁵ A halottak a bíborzsinór által gúnyolva érzik magukat, mert a parancsolatra emlékezteti őket, amelyet mégsem tudnak többé teljesíteni.
- ³⁶ Prédikátor könyve 9. 5b.
- ³⁷ Prédikátor könyve 9. 5a.
- ³⁸ Sámuel II. 23. 20.
- ³⁹ A héberben hármas szójátékról van szó.
- ⁴⁰ „Áriél” (Ézsaiás) 29. 1. szerint a Templomot jelenti.

- ⁴¹ Ez az igazságos a rituális fürdőjét a jeges vízben vette.
- ⁴² „A Könyv”, vagyis Mózes harmadik könyvéhez a kommentár, amely Rabbi Akiva munkájához megy vissza. Ezt a „Könyvet” itt az oroszlánnal hozta össze, mert különösen nehéznek számít. De Benaja „legyőzte” ezt egyetlen rövid téli napon.
- ⁴³ Ezeikiél 21, 30. Így szidalmazták Cedékia királyt hitszegéséért. Még élt, mint Ezeikiél kortársa és mint fogoly halt meg Babilonban. Ehhez Jeremiás 52, 11.
- ⁴⁴ Mózes V. 17, 6.
- ⁴⁵ Habakuk 1, 14.
- ⁴⁶ Zsoltárok 34, 13–15.
- ⁴⁷ Jób 36, 16a. Ezt a nehéz félverset a következőkben Jesájá (Ézsajas) egyik versével magyarázza. Vége és a csúcspontja az értelmezésnek aztán Jób versének második része 36, 16.
- ⁴⁸ A pokolnak eszerint nem lenne helye sok ember számára.
- ⁴⁹ Jesájá 30, 33. Az eredeti szöveg is egyfajta pokolról beszél és ezt itt egyénileg tágítják ki.
- ⁵⁰ Példabeszédek 8, 15. után, ahol a bölcsesség beszél: „Általam uralkodnak a királyok”, a tudós királyokat említi.
- ⁵¹ Ez az ellenvetés azt jelenti majd, hogy a Tóra tanulásáért nem várható további jutalom mint a pokoltól való megmenekülés; akkor csak azt teljesítené, ami a kezdeti idézet első felében áll.
- ⁵² Jób 36, 16. „Zsíros” az ábrázolása a bőségnek abban, amire az embereknek az élethez szükségük van.
- ⁵³ Jesája 42, 21.
- ⁵⁴ Ez az egyetlen talmudi kijelentés Rabbi Chananjától, Akasja fiától; de jelentősége miatt gyakran idézik.
- ⁵⁵ Zsoltárok 119, 96.
- ⁵⁶ Mind mondták, hogy a parancs nagyon nagy és tágas, de csak Zachárja, Berdja fia, aki Illo fia, magyarázta meg pontosan, milyen nagy ez.
- ⁵⁷ Jób 11, 9.
- ⁵⁸ Ezeikiél 2, 10.
- ⁵⁹ Ezeikiél 32, 16.
- ⁶⁰ Zsoltárok 92, 4. A héberben a „dallam” és a „sóhajtás” szavak nagyon hasonlóak.
- ⁶¹ Ezeikiél 7, 26.
- ⁶² Zachárja 5, 2. Az „összehajtogatott”-at jelentő szó „repülő”-t is jelenthet, ahogy ezt ezen a helyen rendszerint így fordítják.
- ⁶³ Jesájá 40, 12.
- ⁶⁴ A kigöngyölt és kibontott bőrtkeres 20x40 rőf = 800 négyzettrőf = 3200 négyzetarasz, ugyanis 1 négyzettrőf 4 négyzetaraszt tartalmaz. Isten mértéke szerint egyetlen arasz (négyzetarasz) a világ, tehát 3200-zal kevesebb, mint a Tan a fenti számítások szerint.
- ⁶⁵ Ez a száma a Mózes öt könyvében tartalmazott tilalmaknak és tevőleges parancsoknak.
- ⁶⁶ Mózes V. 33, 4.
- ⁶⁷ A héberben minden betűnek számértéke is van. A „Tan”-t jelentő szó mint szám, 611-et tesz ki.
- ⁶⁸ Mózes 20, 2-től. A Tízparancsolat kezdetére tűnik fel mindkét „bemutakozási forma”, amelyből a többi parancs kiemelkedik. Ehhez a megfigyeléshez Rási hozzáfűzi: Isten a két első parancsot maga fejtette ki, míg a többieket Mózes magyarázta meg.
- ⁶⁹ Zsoltárok 15.
- ⁷⁰ Mózes I. 17, 1. A zsoltár állítása most 11 egyéni példa által igazolt.
- ⁷¹ Chonisnak erről az unokájáról a közrajzolórol, a Talmud más helyein igazságosságáról és szérségéről példákat mesélnek.

⁷² Sürgős üzletek miatt sem szakítja félbe az imáját.

⁷³ Mózes I. 27, 12. Ebből a versből az következhet, hogy Jákob nem akarta becsapni az apját. Aztán azonban az anyja rákényszerítette erre.

⁷⁴ Még a középkorban szigorú törvények voltak, amelyek a konkurenciaharcot a zsidó hitközségen belül kizárták.

⁷⁵ Aki különösképpen törődik a rokonaival.

⁷⁶ Ehhez Krónikák II. 28, 27. Az eltemetés módja azonban teljesen homályban marad; ezért alkalhatott ki ilyen legenda, amely többszörösen is előfordul a Gemarában. Ezzel a megszegéssel Ahab király gonosz tettei megbocsátást nyerhettek.

⁷⁷ Ehhez Krónikák II. 17, 1–9. és 19, 4–11.

⁷⁸ A Talmud egy másik helyén azt találjuk, hogy betartotta a magára vett kötelezettséget, bár az alapja ennek a bőjtnek megszűnt.

⁷⁹ A cenzurált szövegben az áll: „a csillagimádók közül valónak.” Mint ahogy később a keresztényeknél egészen a középkorig, úgy volt ez a zsidóknál is tilos, egymástól kamatot venni.

⁸⁰ Egy másik talmudi hely szerint ez az igaz ember szenvedélyesen óvakodott még a megvesztegetés látszatától is.

⁸¹ Mózes III. 18, 24.

⁸² Jesaja 33, 15.

⁸³ Mózes I. 18, 19. A mondatban az áll még: „fiainak és háza népének, hogy őrizték meg az Úr útját, cselekedjenek az igazságnak és jognak megfelelően.” – Figyelemre méltó, ahogyan a példák kiválasztása által a parancs, amelyre a szöveg irányul, radikalizálódik.

⁸⁴ Róla a Talmudban egy hasonló történetet beszélnek mint korábban Rabbi Jismáélról, Joszé fiáról; az utóbbit a következő idézethez ismét példának nevezi meg.

⁸⁵ Egyes szövegek itt példaként említik: „mint Rabbi Elázár, Rabbi Simon fia.”

⁸⁶ Jesájá 33, 16. Ez az ígéret az igazakra egyenesen csatlakozik a parancsolathoz, és így folytatódik: „mint sziklaerőd a menedéke, kenyerét megkapja, vize állandóan van.”

⁸⁷ Micha 6, 8.

⁸⁸ A halott eltemetése és a menyasszony kiházásítása nagyobb jótétetménynek számítanak másoknál.

⁸⁹ Jesájá 56, 1.

⁹⁰ Ámosz 5, 4.

⁹¹ Habakuk 2, 4.

⁹² Zsoltárok 116, 1. A fordítással, hogy „engem szeretnek” már elősegítheti Rávának a magyarázatát, mert ezt a kifejezést, „én általam szeretett,” ha úgy értelmezi, amely csak más magánhangzók révén lenne lehetséges.

⁹³ Zsoltárok 116, 6. A zsoltár a Hallel zsoltárokhoz (113–118) tartozik, amelyek a Peszách esti liturgiához tartoznak. Ezen összefüggés által és az idézet előbbi interpretációja által a törvényadás előtti történelmi helyzetre hivatkozott. Rási Mózes II. könyve 12. fejezetéhez magyarázatul Ezekiél 16, 7. és további verseit idézi. Isten Izraelt „meztelenül és csupaszon” találta és aztán neki legalább a parancsolatot, a körülmetélést és a Peszáchot adta, hogy ezzel ők az ő segítségére méltók legyenek. Később ezt általánosan értették: ahogy Isten a népet, bár az csak ezzel a két parancssal rendelkezett, Egyiptomból kiváltotta, úgy kiváltja ő most is őket kevés parancsteljesítésük ellenére, mert Izrael a tulajdona, hasonlóképpen kegyelemből.

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ ISKOLÁZÁS FŐBB VONÁSAI VILÁGIVÁ ALAKULÁSAIG

*A zsidó családok körében ősidők óta nemzedékről nemzedékre hagyománnyá vált a gyermekek oktatása. Már a biblia is az apák kötelességévé teszi, hogy fiaiknak átadják a vallás alapelveit, műveljék őket a hagyományok szellemében.*¹ A jeruzsálemi szentély pusztulása után a zsidó vallási központnak és a tanítással foglalkozó iskolának az áttelepülése Javneba szimbóluma lett annak, hogy az ősi hagyományok tanulmányozása, továbbadása, az elmélyülés a vallási tanokban biztosítékul szolgál a zsidó nép továbbéléséhez.

A babiloni fogság után a Jeruzsálembé hazatérők között az i.e. V. században terjeszti és magyarázza a szentírást Ezra, aki egész működését tekintve a népoktatás meghonosítójának tekinthető a zsidó nép történetében. Rendeletileg Simon ben Setach nevéhez (i.e. 105) fűződik a gyermekek iskolába járatásának kötelezővé tétele, a tankötelezettség vallási parancsként való hirdetése. I. sz. 60 körül Josua ben Gamla 6–7 éves korában állapította meg a tankötelezettség kezdetét és elrendelte, hogy minden községben legyen tanító. Az oktatás elsősorban a héber nyelv írására és olvasására, a zsidó történelemnek és a vallási törvényeknek az ismertetésére terjedt ki.

Az iskola mint a szellemi műveltség alapítványozója ezután majdnem a zsinagóga fogalmával azonosult, neve is „tanház” (bét hamidras) volt, néha abban is – vagy annak előterében – működött, és később is a rituális fürdőn (mikve), valamint a temetőn kívül a zsidó közösségek legföltettebb, leginkább gondozott intézménye volt. Így az általános tankötelezettség, ha nem is a XIX. századi, törvényesen államilag is szabályozott európai rendszer értelmében, de mint a szegényeknek is eszközölt ingyenes népoktatás nemcsak pedagógiai jelszóvá vált, hanem a gyermekek tanítását előíró vallási kötelességgé is.

A későbbi évszázadok folyamán a vallási előírások betartásán kívül a Tan (Tora) ismerete, az abban foglalt törvények magyarázata, a Talmud tanulmányozása, az életmódot átható szokások gyakorlata apáról fiúra nemcsak nemzedéki, de a szellemi folytonosság fenntartását, ennek révén a ragaszkodást is biztosította a zsidósághoz. A vágy a zsidó kultúra megismerése, a művelődés lehetősége után teszi érthetővé – és magyarázza egyben –, hogy a középkorban Európa nem egy országában jelentős kulturális központok jöttek létre, nagy nevű tudósok, orvosok stb. kaptak helyet előkelő állami, királyi udvarokban, pozíciókban. Ezeknek a virágzó szellemi központoknak a létrejötte, a neves tudósok, rabbik működése tehát éppúgy végigkíséri a zsidó nép történetét, mint az üldöztetések, az őket sújtó tilalmi rendeletek meg nem szűnő sora. Zsidó filozófusok, költők írták be nevüket a zsidó és ezzel egyben az egyete-

mes művelődéstörténet lapjaira. A zsidóság történetét végigkísérő elnyomatás, a hátrányos törvények, intézkedések közepette, azok ellenére a zsidó szellem és műveltség, a vallási jellegű tudományágak mellett a világi művelődés több ágában elért eredmények igazolták, hogy van erő a zsidóságban, képes nemcsak közösségének tagjai, hanem az egész emberiség számára is maradandó értékeket alkotni.

Az iskolázás nyomai Magyarországon a XVIII. századig

Szemben például Franciaországgal, ahol a zsidók XIII. századi kiűzéséig virágzó iskolák jöttek létre, vagy a nagy zsidó szellemi központokkal, például Spanyolországgal, majd később a német nyelvterülettel, magyar földön sokáig alig találjuk jelét a zsidó életnek, ezzel együtt a zsidó művelődés, iskolázás emlékeinek. Noha tudunk arról, hogy a Kazárok birodalmából kivált, zsidó vallású kabarok már az Etelköz elhagyása után csatlakoztak a magyar törzsekhez és részesei voltak valószínűleg a honfoglalásnak – a magyar nép történetében az ez utóbbival, valamint a kereszténység felvételével és az államalapítással járó sorsdöntő változásokat követő első évszázadokban csak ritka kivételnek hat egy-egy említés például a XI. században az Esztergomban működő zsidó hitközségről vagy másutt élő zsidókról.

Ugyancsak ennek az évszázadnak a második felében – éppen most kilencszáz éve – I. Lászlónak a kereszténység megszilárdítását célzó, a szabolcsi országgyűlés hozott törvényei között szerepelt a zsidók és keresztények közti házasságok megtiltása, valamint néhány további, a zsidókat érintő tilalom, amely szerint nem dolgozhatnak vásárnap, nem tarthatnak keresztény szolgálkat stb. Kálmán király a zsidóknak a keresztényekkel kötött adásvételi ügyleteit szabályozta.

Az időrendet követve, témánkkal összefüggésben említésre méltó, hogy a Csehországból az akkor neves zsinagógával is rendelkező, német Speyer városba költöző rabbi, Eliezer ben Jicchak a XII. század utolsó évtizedében arról ír, hogy Magyarországon nincsenek ugyan neves hittudósok, de számos községben akadnak értelmes, a zsidó tanokban járatos emberek, akiket a szülők gyermekeik mellé házi tanítókként vagy községeikbe rabbikként felfogadnak. A főleg Csehországból áttelepülő zsidók között sokan tehát nemcsak vallási teendőket láttak el, hanem gondoskodtak a zsidó gyermekek neveléséről, oktatásáról, az imádságok, a szentírás körében szerezhethető ismeretek, nem utolsósorban az írás, olvasás elsajátíttatásáról.

A következő évszázadban II. Endre újabb megszorító intézkedéseket hozott a zsidókkal szemben. Több foglalkozástól eltiltotta őket, nem lehettek így ezután adóhivatalnokok, kamaraszolgák stb. IV. Béla viszont igyekezetében, hogy a tatárjárást követő nehéz helyzeten segítsen, az országot újjáépítése, kiváltságokkal ruházta fel a zsidókat. Tárgyunkat közelebbről érinti, hogy ő törvényeiben zsidó iskolákról is említést tesz, a helyiségek közt megnevezve Budát, Esztergomot, Pozsonyt, Nagyszombatot, Nyitrát. A törvényében előforduló zsidó iskolák („scholae Judaeorum”) – más helyekkel történő összehasonlítás alapján – minden bizonnyal olyan intézmények lehettek, ahol zsidó teológiai tanulmányokkal foglalkoztak, és mivel a tantermek imaházul is

szolgáltak, a hazai zsidóság történetével foglalkozók egyike annak a feltételezésének ad hangot, hogy a IV. Béla törvényében szereplő „zsidó iskolák” vagy a zsinagógát vagy a zsidó bíraskodás helyét (a bét dint) jelentette.²

A vegyes házi királyok (például Nagy Lajos, Mátyás stb.) korában hozott, a zsidókat ugyancsak részben hátrányosan, részben előnyösen érintő rendelkezések felsorolását itt elhagyva, csak azt emeljük ki, hogy előnytelenül hatott a zsidók sorsára és ebből következően művelődési, iskolázási viszonyaikra az 1362-es évi kiűzetésük Magyarországról, valamint a mohácsi vész és az ország ezt követő három részre szakadása.

A XVIII. századig terjedő hosszabb időszakban a magyarországi zsidók műveltségi viszonyait általában az jellemzi, hogy ez időkben a legtöbb zsidó inkább csak olvasni tudott, mintsem írni, ezt is csak héberül. Márcsak amiatt is, mert a gyermekek tanítását a szülők vallási kötelességüknek tekintették, tényként fogadható el, hogy a fentebb említett, akkor jelentősnek mondható zsidó településeken kívül kisebb-nagyobb közösségek is szoktak egy-egy legalábbis a vallási vonatkozásokban jártas tudóst a gyermekek tanítójának felfogadni. Fontos adalék a Pozsony városi telekkönyv 1439. évi bejegyzése az ott létező zsidó iskoláról, noha feltételezhető, hogy ez is talán inkább a zsinagógára vonatkozik, amelynek udvarában vagy hátsó helyiségében tanultak a gyerekek.³

A zsidó iskolákban folyó tanítás továbbra is mindvégig a vallási tanok tanulmányozásában merült ki, így nehezen mérhető a későbbi európai – akár a hazai – iskolák színvonalával. A gyermekek nem jutottak el mindnyájan az írás tökéletes elsajátításához, legtöbben csupán olvasni tudtak. A XIX. században szerte Európában, így Magyarországon is bevezetett általános tankötelezettséggel szemben a korabeli zsidó iskola csak a fiúkat fogadta be. A nem zsidókkal való egybevetés mindenek ellenére tanúskodik a zsidó iskolák eredményességéről, és ennek köszönhetően a zsidók szellemi, műveltségi állapota kedvezőbb volt társadalmi, jogi, anyagi viszonyaikkal. A néhány helyen működő zsidó iskola említése az egyes forrásokban így is annál jelentősebb, mert 1528-ban például Budán is mindössze hét, Pozsonyban négy nem zsidó elemi iskola működött. A gyér számú hazai zsidóság egy része így is korabeli társadalom tagjainak átlagos műveltségét elérő, néhol azt meg is haladó színvonalon mozgott, de akadtak kiemelkedő egyéniségek is, akik a maguk nemében irodalmi színvonalú írások maradtak fenn. Közéjük tartozott a pályafutását tekintve a magyar történelem első jelentős, zsidó származású magas rangú hivatalnok, II. Lajos kincstárnoka, Fortunátus Imre, aki héberül írta magánjegyzeteit. Az egyházi keretek és formák közt lezajló válóperek okmányát, a válólevelet (get-et) is héberül írták, és ugyanezen a nyilván leveztek egymással a rabbik.

A zsidó iskolázás korabeli történetének kutatását megnehezíti, hogy a példaként fentebb említett írásos emlékektől eltekintve, a kútforrások igen gyérek, sokszor nem hozzáférhetőek. A magyarországi hitközségek levéltáraiban a XVII. század előtti okiratok már a második világháborús pusztulásokat megelőzően sem voltak találhatók. A többnyire csak rövid utalásokra szorítkozó értesülések mellett alig néhány történeti munka tartalmaz a zsidókra, iskolázásukra vonatkozó adatokat.⁴ A kevés számú fel-

dolgozás főleg vallási életükre, gazdasági tevékenységükre, társadalmi, jogi viszonyaik ismertetésére szorítkozik. Hasonló jellegű adatokra vet fényt néhány kiváltságlevelével, helyi törvénykönyv (ez utóbbiak közül például az 1421-ből származó pozsonyi). Az irodalom szegényességét magyarázza, hogy igen kis számban és szétszórva éltek ez időkben zsidók Magyarországon.

Hasonlóan mostohán bántak a következő, a mohácsi vést követő két-három évszázad hazai iskolaügyét feldolgozó, alapvető magyar neveléstörténeti művek is a zsidó iskolázással. A legrégebbi időszakot tárgyaló mű⁵ a XIV. századi pozsonyi iskolán kívül csak röviden említi, hogy a városokban találhatók voltak zsidó iskolák. A XVI. század iskolázását tárgyaló munka⁶ csupán a katolikus és a protestáns iskolákkal foglalkozik, a többi hitfelekezet iskolai állapotairól nem bocsát közre adatokat. Ugyancsak mellőzi a zsidó iskolákat a magyar neveléstörténeti irodalomban harmadikként elismert, a XVIII. század közoktatásáról szóló alapvető mű.⁷

Zsidó szerzőktől származó, kifejezetten a hazai zsidóság történetével foglalkozó munkákból is tudunk viszont arról, hogy a három részre szakadt ország erdélyi területein zsidó orvosokat is tartottak udvaraikban a fejedelmek. Többen közülük, így például Bethlen Gábor az 1627. évi kiváltságlevelében jogokat biztosított számukra.⁸

Nagyobb számban éltek zsidók és működtek iskoláik is az ország nyugati felében, főként a földesúri birtokokon a cseh terület szomszédságában, ahonnan szinte folyamatosan települtek be Magyarországra. Feltűnő viszont, hogy az ország középső részében más képpel találkozunk. Míg a török uralom idején viszonylag nyugodtan éltek, Buda visszafoglalása után Pest megyében például nem lakhattak, noha a város ostroma előtt az 56 000 lakosból mintegy 10 000-re teszi számukat egy feldolgozás.⁹

A XVIII. században főleg a bevándorlás következtében ismét növekszik a zsidó lakosság száma, az 1735–1738. évi harminc megyére kiterjedő népszámlálás szerint 11 734-re, ami a lakosság alig több mint fél százalékát jelentette.¹⁰

Ebben az időszakban a zsidók körében változatlanul a vallási tárgyakra terjedt ki az iskolázás. A szülők hat- (néha már három-) éves koruktól járatták fiúgyermekeiket az imádságokra, a bibliai ismeretekre oktató chederbe (jelentése: szoba), majd a rabbik (szó szerinti fordításban: tanítómesterek) vezetése alatt álló jesivákba. Ez utóbbiakban kifejezetten a Talmud tanítása folyt oly módon, hogy a rabbi előolvasta a héber (vagy arám) szöveget, azt jiddisre fordította, magyarázta, majd a fiúk utánamondták. Évszázadokon át az ország leghíresebb jesivájának a pozsonyit ismerték el. (Csak az érdekesség kedvéért említjük, hogy a paksi még 1956-ban is működött.)

A világi iskolázás kezdetei

A nagy áttörés a zsidók művelődésében, iskoláik számának ugrásszerű megnövekedésében és egyben a világi jellegű képzés megindulásában a XVIII. századtól német földről elinduló, történetileg a Mendelssohn Mózes nevéhez kapcsolódó, a zsidóság körében terjedő felvilágosodás („haszkála”) irányzatának köszönhetően következett

be. Magyarországon az ezáltal kiváltott pezsgés a zsidók művelődésében, de jelentős rétegek életmódjára is kiható változás II. Józsefnek az uralkodása alatt indult meg. A francia felvilágosodásnak és Nagy Frigyes német (porosz) fejedelem által hozott intézkedések sorozatának hatása alatt álló uralkodó egyéb reformjainak célkitűzéseivel is összhangban polgárosítani akarta a zsidókat. Egyenjogúsító törekvéseiről tanúskodik már egyik korai, az 1781. május 18-án kelt, a magyar kancelláriához intézett 2692. számú rendelete, amely a zsinagógák mellett a zsidó iskolák felállítását kívánta meg.¹¹

Az 1783. március 31-én kelt *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* kiadásának is az volt a kifejezett célja, hogy a „számos zsidó nemzet nagyobb hasznára váljék az országnak”. Ennek a pátensnek a jóvoltából megszűnt a zsidókkal szemben addig érvényben lévő több gazdasági tilalom, és gazdasági helyzetük javulásával együtt művelődési viszonyaik is kedvezőbbek lettek. Ezt jelzi, hogy rövidesen számos zsidó iskola jött létre. Az ezzel bekövetkezett változás, lényegében a világi jellegű oktatás megindulása új fejezetet nyit a magyarországi zsidó iskolázás történetében.

JEGYZETEK

¹ Mózes V. könyve 4. 9–10.

² V.ö. Dr. Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vétségig. (Bp. 1884. 489. p.) – Az utalás a 109. lapon.

³ V.ö. Ortway Tivadar: Pozsony város története. (Pozsony, 1892–1912. 1–4. kötet.) – A zsidó iskoláról lásd 2. kötet II. rész 286–287. p. és IV. rész 276–346. p. – Ugyanezen mű tesz említést arról, hogy a mohácsi vést követő évben Pozsonyban 8–900 (Sopronban ugyanekkor 400) zsidó élt, többségükben a Hummel (Zsidó) utcában, ahol zsinagógájuk is állt.

⁴ A legtöbbször csak rövid utalásokra szorítkozó értesülések mellett több, a zsidókra vonatkozó adatot közöl: Kultsár István: A zsidó nép története Magyarországon. Hazai Tudósítások, 1807. II. évf. 14–15, 21–22, 32. p.; Hajnik Imre: A zsidók Magyarországon a vegyes házakbeli királyok alatt. Magyar Akadémiai Értesítő, 1865. V. évf. 203–249. p.

⁵ Békefi Remig: A népoktatás Magyarországon 1540-ig. (Bp. 1906. 518. p.)

⁶ Fraknói (Frankl) Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. (Bp. 1873. 424. p.)

⁷ Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. (Bp. 1881. 612. p.)

⁸ Lásd Wolfgangi de Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transylvanicis*. VI. kötet 406. p. – az 1606. évre vonatkozó utalás „Doctor Medico Iudaico”-ról szól.

⁹ Lásd Palugyai Imre: Magyarország történeti, földrajzi s állami legújabb leírása, 1. kötet: Budapest szabad kir. városok leirata. (Pest, 1852. 549. p.) 172. lap. – Az adat helyességét kétségesse teszi, hogy a feldolgozás az 1851. évi 50 127 lakos közül 4976 „héber”-ről tesz említést. – Itt utalunk arra is, hogy a zsidók letelepedésével, üldöztetésével, gazdasági életével bőven foglalkozik Büchler Sándor: Zsidó letelepedések Európában a XVI. és XVII. században. Bp. 1893. 38.

p.)

¹⁰ Az adatokat közli: H. Szabó Mihály – dr. Zentay Dezső: Mit mondanak a számok a zsidó kérdésben? (Tábor kiadás, 1938. 64. p.) Az adat a 9. lapon.

¹¹ Lásd Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. (Bp. 1885. 1–3. kötet) különösen a 2. kötet 268–280. lapjain.

SZEFÁRD ZSIDÓK MAGYARORSZÁGON A KEZDETEKTŐL A TÖRÖK URALOM MEGSZÚNTÉIG*

A zsidók megtelepedésének első hiteles nyomai a történeti Magyarország területén az i.sz. II. századba nyúlnak vissza. Jeruzsálem pusztulását és az önálló államiság helyreállítási kísérleteinek ismételt szétzúzását követően a birodalmi sasok nyomában az akkori Pannóniában is megjelentek a zsidók, részben mint a római légiók önkéntes vagy kényszerszolgálatú katonái, részben mint a katonaság és a nyomukban felvirágzó polgári települések igényeit kiszolgáló iparosok, kereskedők. A formálódó diaszpóra (gálut) tagjai a császárkorban nemegyszer különböző hivatalos pénzügyi funkciókat is elláttak. Egy Dunaújvárosban (a római Intercisában) talált, harmadik század eleji¹ fogadalmi táblából tudjuk például, hogy Cosmius az ottani vámmállomás főnöke (praepositus stationis) egyben a helyi zsinagóga elnöke, archysynagogus volt. A síremlékek tanúbizonysága szerint jelentősen megnőtt a tartomány zsidó népessége a II. század végén, a III. század elején, a részben szíriai származású Severus dinasztia uralkodása alatt (i.sz. 192–235), amikor is Pannóniában hosszabb ideig (a már Marcus Aurelius által) ide helyezett, Syria provinciában toborzott cohorsok is állomásoztak. A zsidó származású népesség jelenléte a majdani Magyarországon egészen a IV. század végéig kimutatható.

A római impérium Kárpát medencei összeomlásától a magyar honfoglalásig csak szórványos nyomok ismeretesek a zsidók itteni jelenlétéről. A népvándorlás első hullámainak elültével a zsidó távolsági kereskedők, a radaniták keleti útjaikon minden bizonnyal megfordultak az avarok, bulgárok, szlávok stb. lakta területeken, de állandó jellegű megtelepülésükről – a római városi élet kontinuitásának hiányában – nincs tudomásunk². A IX–X. században Chaszidaj ben Izsák ibn Saprut, Abdul Rachman cordovai kalifa zsidó vezír külügyminiszterének vitatott hitelességű híres levele (tágabb értelemben ez tekinthető az első spanyol–duna-medencei zsidó érintkezésnek) tanúsága szerint³ feltehetőleg már megint voltak kisebb, de állandó (valószínűleg a mai német, cseh és morva területek zsidóságának filiáléjaként létrejött) zsidó települések, nemigen hihető azonban, hogy ezek túléltek volna a honfoglalást.

Eltekintve a mindmáig hevesen vitatott magyar és zsidó vallású kazár (kabar?) kap-

* Az Institut für Judaistik (Wien) szervezésében, a zsidók spanyolországi kiűzetésének 500. évfordulója alkalmából rendezett „Spanisches und Spaniolisches Judentum” című szimpóziumon (Österreichisches Jüdisches Museum in Eisenstadt; 1992. július 17–21.) elhangzott áttekintés bővített és átdolgozott szövege. Schweitzer Józsefnek a Brit Ivrit Olamit konferenciáján (Prága, 1992. aug. 30.–szeptember 2.) a témáról tartott héber nyelvű előadását (HaSzfaradim beHungária u beTranszilvánija) már nem volt módomban hasznosítani.

csolatoktól,⁴ amelyeknek a továbbiakban egyébként sem volt kimutatható következménye a középkori magyarországi zsidóság genezisében, a XI. század második felében találkozunk újra Izraelnek az országban tartósan megtelepült gyermekeivel. A hazai zsidóság ebben az időben (és gyakorlatilag egészen 1526-ig) nyugati, askenázi eredetű, zömük a korábban már említett német, osztrák cseh és morva területekről származik. A század végétől számuk jelentősen gyarapodott a kereszteshadak pogromjai, majd az ismétlődő közép-európai zsidóüldözések elől menekültek kisebb-nagyobb csoportjaival. A XV. század első felében már nyugat- és dél-európai származású zsidókkal is találkozhatunk. 1433-ban Bertranden de la Brocqiére, II. Fülöp burgundi herceg tanácsosa és főlovászmestere Magyarországon átutazva őszinte csodálkozására Budán nagyszámú franciául beszélő zsidóra bukkant, akiket (illetve felmenőiket) 1394-ben Franciaországból űztek el.⁵ Feltehetőleg közülük tartozott József, az első név szerint ismert budai rabbi, akit a kutatás a francia eredetű Josef Treves-szel azonosít. Állítólag Konstanzbán került Zsigmond császár környezetébe és az ő kíséretében jött Magyarországra.⁶ Bár Szent István országában szervezett zsidóüldözésre, kiutasításra – Nagy Lajos király 1360-as évekbeli átmeneti intézkedéseit nem számítva – Európa nagy részével ellentétben nem került sor, a növekvő egyházi befolyás és a városi polgárság erősödő konkurenciája következtében a túlnyomórészt a Dunától nyugatra, északnyugatra települt, városlakó zsidóság – a nyugat-európai fejlődés menetét követve – a Kárpát-medencében is fokozatosan kiszorult a földművelésből, kereskedelemről, állami pénzügyletekből, eltiltott a környezete számára végzett kézműipartól. Különösen felgyorsult ez a folyamat az Árpád-ház kihalásával (1301). A kisszűlű uzsoraügyletekre korlátozott zsidóság elkülönültsége-elkülöníttettsége a XIV. század végére csaknem teljessé vált. 1526 előtt összesen 37 olyan magyarországi helységről tudunk⁷ – a legfontosabbak és legnépesebbek: Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kőszeg, Esztergom, Fehérvár, Tata, Kismarton – ahol hosszabb-rövidebb ideig szervezett közösség állt fenn, vagy a zsidók tartósan megtelepedtek. Számuk a négymillió országban a XVI. század elején 2500–3700 fő körül volt.⁸ A Szeferd zsidók XV. századi magyarországi jelenlétéről kevés adat áll rendelkezésre. Uzun Hasszán perzsa uralkodó háziorvosa és tolmácsa, Izsák bég az első, akinek itteni tevékenységéről bővebben értesülünk, bár pontosabb életrajzi adatai neki sem ismeretesek. Az Encyclopaedia Judaica szerint azonos azzal a lengyel király háziorvosaként és bizalmasaként ismert Isaac Hispanus-szal, aki 1501 és 1510 között sikerrel működött uralkodója követeként a krími kánságban. Izsák orvos, aki mint a velencei okiratok mondják: „nemzetiségére nézve spanyol, vallását illetőleg zsidó” 1472 második felében és 1473 januárjában két ízben is járt Magyarországon, hogy ura megbízásából Corvin Mátyást rávegye az oszmán: birodalom ellen formálódó, végül is életképtelennek bizonyult keresztény-perzsa koalícióhoz való csatlakozásra. Jó okkal feltelezhetően az ő diplomáciai tehetségének is köszönhető Mátyás király és Nagy István moldvai vajda megbékélése a török elleni küzdelem érdekében és Mátyás ismételt követküldése Perzsiába.⁹ Kubinyi András kutatásaiból ismerjük a toledói származású kitért zsidó, Cotta Márton¹⁰ művész és kereskedő budai pályafutását és velencei kapcsolatait. Vélhetően Mátyás feleségével, a spanyol eredetű nápolyi királykisasz-

szonnyal jöttek a Spanyolországból Nápolyba települt Cották Budára, ahol hamarosan a patríciusok közé emelkedtek. A XVI. század elején már a legtekintélyesebb budai kereskedő- és bankárdinasztiák közé tartozó családnak 1486 és 1529 között 5 tagja ismert Márton, János, Ferenc, ifj. János és György.

Valamennyien kiterjedt olasz üzleti kapcsolatokkal rendelkeznek, nyomuk a Mohács utáni évtizedek zűrzavarában vész el. Igen valószínű, hogy zsidó eredetű volt az a Jacobus Hispanus vagy Ispanus nevű budai kereskedő is, akit egy 1539-es oklevél „nobilis Jacobus Olaz hispanus civis civitatis Budensis”-nek nevez. (A korabeli szóhasználatban az „olasz” megnevezés nem csupán itáliait, de általában latin anyanyelvű személyt is jelentett.) Jogosultnak látszik az a feltételezés, hogy a királyi székhely polgárságának legtekintélyesebb és leggazdagabb családjai közé tartozó Cották segítségével került Budára az a Zálmán S(e)néor, ismertebb nevén Szerencsés (Fortunatus) Imre, a Mohács előtti Magyarország talán leghírhedtebb és legbefolyásosabb zsidó személyisége is, akinek spanyol származását Keszthely mártírhalált halt tudós főrabbi, Büchler Sándor tisztázta 1937-ben írott tanulmányában.¹¹ A magyar író, Jókai Mór ifjúkori drámájának (A zsidó fiú, Kecskemét, 1843) hőse, Efrájim fia Zálmán – nevét az egykori tudósítások nyomán a történetírók többnyire Salamon alakban említik – gazdag budai kereskedő valamikor 1505 és 1510 között egy keresztény nővel folytatott házasságtörő viszonyának következményei elől menekülve keresztény hitre tért és a keresztségben patrónusa és keresztapja, Perényi Imre nádor után az Imre nevet nyerte. (A „Szerencsés” név is a nádor „adománya” volt.) Kitérése után Fortunatus újra megnősült, és pénzügyi hozzáértése, valamint az udvarnak és a főuraknak nyújtott jelentős hitelei révén rövidesen II. Lajos és felesége, Habsburg Mária, továbbá Szalkai László esztergomi érsek, kincstárnok és kancellár pártfogoltja és bizalmasa lett. 1520 körül már alkincstárnok, szerepe jelentős az ország gazdasági életét alakító, felülről elrendelt pénzrontásban. Az 1525 májusában tartott országgyűlésen az udvarral szembenálló nemzeti párt vezetői őt okolták az országos bajokért, elmozdítását, sőt máglyán való elégetését követelték. A nemesség ismételt követelésére II. Lajos május huszadikán elcsapatta és a budai Csonkatoronyba záratta, de két hét múlva Báthory nádor közbenjárására, nagy pénzáldozatok fejében szabadon bocsátotta. A felbőszült nemzeti párti nemesek fegyveresei és a hozzájuk csatlakozott városi csőcselék megrohanta és kifosztotta Szerencsés házát, megtámadta a főúri palotákat és véres pogromot rendezett a budai zsidó utcában. Háromnapos pusztítás után sikerült csak fegyveres erővel a rendet helyreállítani. Látna az udvar és követői tehetetlenségét, Szerencsés a továbbiakban a nemzeti párt vezetőihez közeledett, és rövidesen még a korábbinál is nagyobb befolyásra tett szert mind az udvarnál, mind az országgyűléseken. A kincstár kezelőjeként tagja lett az országtanácsnak és „a nemzeti érdekek védelmezőjeként” konfliktusba keveredett a magyarországi rézbányákat bérliő Fuggerekkel. A király adóssága fejében megkapta a budai, majd később a pozsonyi harmincadot. 1526-ban tízezer forint kölcsönt bocsátott az uralkodó rendelkezésére a törökellenes hadjárat céljaira. Fortunatus Imre röviddel Mohács előtt hunyt el, idős korában. Egyes zsidó kútfők tudni vélik, hogy halála előtt visszatért a zsidó hitre, amelyet talán kényszerből, talán üzleti érdekből hagyott el. Tény, Szerencsés kike-

resztelkedése után is nagy támogatója volt egykori hittestvéreinek. A budai zsidók, akik fejről sikerrel hártotta el a vérvád gyanúját, hálájukat kifejezendő, megengedték (Méir ben Jichák Katzenellenbogen páduai, Élija ben Benjámin Halévi sztambuli és Móse Isseres (Rema) krakkói rabbik döntvénye alapján), hogy – a fennálló szokásokkal ellentétben – zsidónak megmaradt fiait apjuk nevén hívják a Tórához.

A mohácsi vészt követően az ország rövidesen három részre szakadt, s ennek megfelelően e területeken különbözőképp alakult a zsidóság sorsa is. A királyi Magyarországon a helyi kereskedelemben és uzsoraügyletekben érdekelt zsidókat kiűzték a városokból (Pozsony, Sopron – 1526, Bazin – 1529, Nagyszombat – 1539, Galgóc – 1539). Az elkövetkezendő 150 évben a gens Judaeorum tagjai a nyugati határ mentén földesúri fennhatóság alatt álló birtokokon és mezővárosokban tengették életüket. E terület kisszámú, „...még a középkorban kialakult, és ahhoz továbbra is szervesen kapcsolódó lehetőségek és a hagyományos vallási intolerancia által is erősített korlátozások”¹² által megszabott keretek között élő zsidósága az egész időszakban az askenázi rítus követője volt.

Erdélyben – ahol a zsidók spóradius jelenlétéről egy 1523-as adattól¹³ eltekintve csak a XVI. sz. negyedik évtizedétől állnak rendelkezésünkre dokumentumok¹⁴ – a hódító törökök nyomában bukkannak fel nagyobb számban a Balkánról származó görög, rác és zsidó kereskedők (kolozsvári országgyűlés, 1578 22. tc.)¹⁵. Báthori Zsigmond kényszerű vendégszeretetét élvezte Szinán nagyvezér orvosa és követe, Jakob Ruben, aki 1595 februárjától 1597-ig volt az erdélyi fejedelem fogságában.¹⁶ Egy héber nyelvű forrás már 1591-ből említi a gyulafehérvári (a várost III. Károly tiszteletére, Károlyfehérvárnak, Karlsburgnak is nevezték, latin, román neve: Alba Julia) Béth-Din-t,¹⁷ de az első kiváltságlevelével csak 1623-ból való, amikor is Bethlen Gábor fejedelem engedélyt adott a törökországi zsidóknak az erdélyországi törvényes letelepedésre, szabad vallásgyakorlatra és kereskedelemre, kinyilvánítván egyben, hogy a zsidó közösség nem felelős az egyes zsidók esetleges rossz cselekedeteiért. A privilégium szerint a gyülekezet tagjai megkülönböztető jelek viselésére nem kényszerítettnek, a „keresztények ruházatában” járhatnak.¹⁸ A bevándorlók szefárd voltát igazolja, hogy Bethlen Gábor oltalomlevelét, „az erdélyi zsidók magna chartá”-ját ” annak bevezetése szerint – Ábrahám Sarsa (neve előfordul Sassa, Sasa, Salsa, Sacza, Sarka alakban is) konstantinápolyi zsidó orvosdoktor kérésére bocsátotta ki és a 6. paragrafusban expressis verbis említi a Hispániából és más keresztény országokból (ex Hispania aut aliis e locis) áttelepülni szándékozó zsidókat. Feltehetőleg közülük került ki Bethlen zsidó háziorvosa, Rebir (Riberius, Ryberius, Ribericus, Reiber, Reibert) Dávid doktor¹⁹ és az ugyanebben az időben az erdélyi bányák művelésénél kiemelkedő szerepet játszó – valószínűleg kikeresztelkedett – Lisbona család is.²⁰ Ugyancsak zsidó volt I. Rákóczi György háziorvosa, Szia Leon (Arjeh Jehuda Szia) Konstantinápolyból, aki 1646. július 13-án utazik Gyulafehérvárról a fejedelmi postával Kolozsváron át Nagyváradra.²¹ Egy másik zsidó (marraneus) orvost, tudós Wespzrémi István említi a magyar- és erdélyországi orvosokról írt életrajzi gyűjteményében, a „Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia”-ban. A salamancai egyetemen abszolált, Erdélyben protestáns hitre tért Valerius Dávid orvosdoktor I. Rákóczi György a

sárospataki skóla teológia és filozófia rendkívüli professzorának nevezte ki.²² A török birodalomba irányuló ki- és beviteli kereskedelem a görög és zsidó kereskedők kezében volt, de a szultán alattvalói a törvény szerint a Szászsebes, Szeben és Gyulafehérváron lévő „letevő helyeken” túl nem jöhettek, áruikat csak a vásárok alkalmával vihetnék az ország belsejébe, amikor viszont ők is vásárolhattak belföldi árukat kivételre.²³ Célszerű volt tehát az állandó megtelepülés.²⁴ Az erdélyi városok zömének zsidókat kirekesztő privilégiumai miatt a bevándorlók Bethlen ediktumának szellemében leginkább az általuk már korábban is frekvenciát Gyulafehérváron telepedtek meg, igaz, e város magisztrátusának ellenállása miatt itt sem a belterületen, hanem az úgynevezett zsidó utcában a fejedelem jurisdikciója alatt, annak a városközponttól távol eső, de még a külső falakon belül fekvő domíniumán.²⁵ A hitközség szefárd rítusú volt saját templommal és előljárókkal, közös vezetés alatt a kislétszámú, Lengyelországból Moldván keresztül beszivárgó alacsonyabb társadalmi és kulturális nívón álló askenázokkal. (A szefárd befolyás olyan erős volt, hogy idővel még a lengyel eredetű családok leszármazottai is szefárd rítust és írásmódot követtek.)²⁶ A gyülekezet autonómiával bírt, a kebeléből választott bírák gondoskodtak többek között az egyre növekvő adók – a megyesi országgyűlés már 1662-ben úgy rendelkezett, hogy az állandó zsidó lakosok értékeinek tized, a nem állandók pedig század részét fizessék adóba – beszedéséről, személyes felelősségük mellett.²⁷ Gyulafehérvár városa a zsidók kényszerű befogadása után is mindent elkövetett, hogy megszabaduljon a hivatlan konkurenciától.

Panasz panaszt követett, hogy a zsidók elébe menvén az idegen kereskedőknek, a városon kívül összevásárolnak minden portékát és drágábban adják tovább. Az ismétlődő vádak eredményeképp végül is az 1650. évi országgyűlésen határozatba ment, hogy a zsidók (és az ugyancsak nem szívelte „görög” kereskedők) közelebről meg nem határozott nemzeti „köntöst” viseljenek, II. Rákóczi György fejedelem pedig kizárólag Gyulafehérvárra korlátozta lakhatásukat. A „zsidó ruha” és a fehérvári gettó bekerült az 1653-ban véglegesített *Approbatæ Constitutiones*-be és így alaptörvénné vált.²⁸ (Bár a XVIII. században már más településeken is éltek zsidók, II. József 1781. évi pátense még mindig érvényben lévőnek tekintette azt a jogelvet, hogy Erdélyben a zsidók csak Gyulafehérváron lakhatnak.)²⁹ A nem szűnő hatósági és magán zaklatások ellen I. Apafi Mihály, aki más erdélyi fejedelmekhez hasonlóan szívesen alkalmazott zsidókat tolmácsi, portai ágensi szolgálatokra,³⁰ 1673-ban privilegium levelet adott nekik, mely védlevél az elkövetkezőekben többször megújításra került.³¹ A Rákóczi-szabadságharc megpróbáltatásai annyira meggyengítették a fő kereskedelmi útvonalaktól egyre távolabb kerülő és így a zsidók számára mind kevésbé vonzó Erdély egyetlen zsidó közösségét, hogy 1714-ben már csak 7 adófizető maradt, akik persze nem tudtak megbirkózni a nagy terhekkel. Számuk 1743-ig 24-re, 1754-ben pedig 31-re emelkedett.³² Egyelőre még a szefárdok voltak többségben. Közülük került ki az 1738-ban meghalt első ismert gyulafehérvári rabbi, Ábrahám ben Izsák Russo és az évente választott, 5–7 főből álló vezetőség tagjainak többsége. Russo 1736-ban héber és latinó nyelven kezdte meg az első, jelenleg ismeretlen helyen található, erdélyi hitközségi jegyzőkönyv (pinkasz) vezetését³³ (utolsó tétele 1835-ből),

elszórta utódai iratai között is találunk szefárd írásmódú bejegyzéseket (egészen 1777-ig). A szefárd elem azonban a török birodalom visszavonulásával és a lengyel-orosz üldöztetések, valamint az általános elszegényedés elől menekülő kisebb-nagyobb askenázi csoportok bevándorlásával fokozatosan, de legkésőbb a XVIII. század második felére háttérbe szorult.³⁴ Az askenázok növekvő súlyát jelzi, hogy két község alakult, mindegyik külön zsinagógával, bár a közös vezetőség a XVIII. század végéig fennmaradt.³⁵

A legelviselhetőbb sors a hódoltsági területeken élő zsidóknak jutott. Az óriásira duzzadt török impériumban sem a nyelvi-kulturális asszimilációra, sem a mohamedán vallás felvételére nem fektettek külön súlyt, a zsidók szabadon mozoghattak, kereskedhettek birodalomszerte.

Ellentétben a keresztény világ országaival „...a törökök pusztán vallásuk miatt nem alkalmaztak különleges bánásmódot a zsidókkal szemben. Ha szenvedtek is a tisztviselők és hatóságok önkényétől, az a török berendezkedés immanens visszásságaiból, nem pedig a zsidóság elkülönült és elkülönített helyzetéből eredt.”³⁶ „Persze a szultáni udvarnak jól jövedelmezett a zsidókkal szembeni türelmesség: adózóként és kölcsönzőként – alkalmasint kényszerű kölcsönzőként – egyaránt a birodalom legjobban 'nyírható' alattvalói közé tartoztak. A török birodalomban a felhalmozódott kereskedőtőke jelentős része éppen az ő kezükön forgott; nyelvtudásuk, szétszórtságuk és ugyanakkor összetartásuk révén rendkívül jelentős szerepet játszottak a Levante és más európai kereskedelmi életének szervezésében, az Indiától és Kínától Velencéig és más európai kereskedelmi központokig ágazó kereskedelmi kapcsolatok fenntartásában.”³⁷ A kezdet nem volt a legbiztosabb. A mohácsi győztes Szulejmán szultán 1526. szeptember 22-én, a sátoros ünnep (szukot) első napján a Budán visszamaradt, jó kereskedő és kézműves hírében álló zsidókat (köztük híradás szerint Szerencsés Imre első házasságából származó fiait, Ábrahámot és Efrájimot³⁸) – az esztergomiakkal együtt – országai kereskedelem- és iparúzó rétegeit gyarapítandó erőszakkal hajóra rakatta és Konstantinápolyba, valamint a birodalom európai részeibe: Szófiába, Szalonikibe, Vidinbe, Plevnába, Kavalába, Monasztirba telepítette át,³⁹ de jutott a budai zsidókból a Szentföldre, így Cfátra (Szafedre) is néhány család.⁴⁰ Csak közel egy évtized múlva költözik új élet a város északnyugati részén fekvő, elárvult zsidó utcába (platea Judaeorum). A hajdani budai hitközség számos tagja telepedett vissza, s felbukkannak a Balkánon élő, zömében az ibér félszigetről származó szefárd zsidók is. A vár és város tartós birtokbavétele, 1541 után számos belgrádi, szendrői, szaloniki, drinápolyi, szófiai, filibei, kavalai, vidini, szarajevói, sőt egyenesen sztambuli és cfáti zsidó család telepedett meg Budán. Egy 1547-es török összeírás szerint a zsidó népességből 75 család a budai bennszülött, míg 25-en vannak az újonnan jöttek, nyilván 1541 után érkezett szír és szefárd bevándorlók.⁴¹ 1559-re a szefárdok java része az idegen környezet nehézségei és a csak lassacskán konszolidálódó viszonyok miatt elbujdosott. Az az évi török adójegyzék bizonyossága szerint az elszököttek helyére újabb családok érkeztek, közöttük két orvos is, akik a birodalom más településeinek uzusához hasonlóan a török előkelők háziiorvosi teendőit is ellátták.⁴² Az 1580. évi konskripció szerint Budán hatvannégy házban nyolcvannyolc család élt, ez mintegy nyolc-

száz léleknek felel meg.⁴³ A különböző időkben készült török összeírások, döntvény-tárak, irodalmi emlékek, kútfők, az eddig ismert kilencvenet közelítő budai sírkő-fel-irat stb. alapján a budai zsidók élete fő vonalaiban hitelesen megrajzolható.

Számos előjárójuknak, rabbijuknak, tanítójuknak stb. nevét is ismerjük. A török gazda türelmes volt: nem nézte rossz szemmel a zsidók megtelepedését, nem igényelte a megkülönböztető ruházat viselését és – ami a vallásszabadság engedélyezése mellett a legfontosabb volt – nem ragaszkodott ahhoz a keresztény országokban dívó gyakorlathoz, amely a zsidók tevékenységét áru- és pénz-, leginkább pedig hitelügyletek-re korlátozta. A hitközség tagjai között megtalálhatók a budai vilajet településeinek (Buda, Pest, Székesfehérvár, Ráckeve, Vörösmart, Paks, Szeged stb.) adó-, vám-, váltóház-, kocsma-, híd- és révbérlői, tiszttelölői, kincstári hivatalnokai.⁴⁴ Ismerünk hittelezőket, kis- és nagykereskedőket, szőlőművel(tet)őket, boltosokat, iparosokat, így paszománykészítőket, tüvegéseket, erszénykészítőket, szállítókat, további kereseti forrás a pálinkafőzés, rabszolgakiváltás és rabszolgakereskedés stb. „Török kori vámkönyvekben nyoma van annak, hogy a budai kereskedők a török birodalom belsejéből ruhákat, fémeket, állatbőröket, szőrméket hoznak Magyarországra. De folytatják pénzügyleteiket is: elfogadják török katonák zsákmányolt tárgyait. Kincstári bérleteket is kötnek, nemegyszer meghitelezik a kincstárat. 1571-ben a budai vámkönyvek szerint, huszonöt alkalommal hoznak fel dél felől Budára ruhaneműt, rézarút, vasat. Észak felől három alkalommal nyers vasat, rezet.”⁴⁵ Evlia Cselebi török utazó külön kiemeli a budai zsidó asszonyok posztószövő művészetét.⁴⁶ Az adatok persze Buda egész zsidóságára vonatkoznak, de nincs okunk feltételezni, hogy az askenáiz és szefárd zsidók életmódja lényegesen eltért volna egymástól. A hódoltsági terület kevert zsidósága gondosan ápolta mind keleti, mind nyugati kapcsolatait. Számos forrásból ismeretes, hogy a szefárd gyülekezetek közt általánosan elismert szaloniki rabbitanács a budai askenáiz gyülekezet tagjai számára is orákulum jelleggel bírt, az ottani nagy hírv Talmud-Tóra egyesületet a budaiaiak is segélyezték és ismeretszerzés céljából látogatták. Szalonikiben tanult többek között a morvaországi származású híres budai tudós, az Askenázi Jakab budai rabbi fia, a zsidó irodalomban döntvényei révén Chá-chám Cvi néven ismert Askenázi Cvi is.⁴⁷ A budai kereskedők kötelezőnek ismerték el a szaloniki Béth-Din ítéletét.⁴⁸ Ugyanakkor a „...budai zsidó fiúk német szóra Bécsbe mennek, cserében pedig bécsi szülők adják gyermekeiket Budára, hogy a török nyelvet megtanulják.”⁴⁹ A bécsi hitközség megerősíti a budai községi határozatokat, vallási kérdésekben a hívők a császárváros rabbijaihoz fordulnak döntésekért.

A XVII. század második felében a mintegy ezer budai zsidó három rítus között oszlott meg: a spanyol eredetű szefárdok⁵⁰ és a birodalom közel-keleti tartományaiából származó „szírv” zsidók mellett újra domináns szerephez jutottak a gyülekezetnek mintegy kétharmadát alkotó, lengyelországi, alsó-ausztriai és bécsi menekülőkkel is gyarapodott askenáiz zsidók. Vélhetőleg a fenti megoszlásnak megfelelően Budán előbb 2, majd 1674 után 3 zsinagógáról hallunk; kettő a várbeli zsidónegyed, a mahalle-i-jehudián területén a mai Táncsics Mihály utca (a középkorban Zsidó utca) 23. és 26. sz. alatti egymással szemben lévő telken épült, a harmadik a Zsidóvárosnak is nevezett mai Vízfárossban volt, ennek helye mindmáig ismeretlen. Az 1580/81. évi def-

ter a budai szandzsákban 3 rabbit sorol fel, név szerint Mózes, Dávidot és Ábrahámot.⁵¹ A budai gyülekezet különféle jótékony egyletekkel bírt; betegápolási, az elengethetetlen temetkezési, szegényruházó stb. Gyűjtöttek jótékony célokra, a zsidó foglyok kiváltására, a szentföldi gyülekezetek felségélyezésére. Megtalálható volt a Tal mud-iskola és több, az 1680-as években 3, tanuló egyesület, melyek tagjai egy-egy tudós vezetése mellett hetente háromszor átvirrasztották az éjszakát, hogy a Tórát, a Misnát és a midrásokat tanulmányozhassák, és stúdiumaikat hajnalonta a Kabbalában való elmélyedéssel és vallásos dalok éneklésével fejezzék be.⁵² „A hitközség ügyeit az előjáróság vezette, mely ráruházott jogánál fogva felügyelet alatt tartotta s kezelte e község jóvedelmét, fenntartotta a fegyelmet, pénzbüntetést szabott ki, átkot mondott. Határozatait levelesládában őrizte. A vétkesek letartóztatására külön börtönnel rendelkezett.” „Az előjáróság újkör és engesztelő napon egyes községi tagokat jelölt ki, kiket megbízott az ünnepi előimádkozással. Az előjáróság – nem a hitközségi tagok összessége – választotta a rabbit, kit bizonyos idő eltelté után véglegesített.” A közhitű iratokat németül fogalmazták, de a jegyzőkönyvek, határozatok nyelve a héber volt. A németen kívül a budai zsidók a török, spanyol, portugál, olasz nyelv egyikét-másikát uralták.⁵³

A szefárdoknak az 1964-es feltárást követően helyreállított zsinagógája a Táncsics Mihály u. 26. sz. alatt található. Az egyemeletes gótikus épület a XV. században épült, eredetileg a magyar zsidók előjáróságát (praefectura judaeorum) Mátyás óta örökletesen bíró (1467–1539) Mendel család tulajdona volt. Imateremként a szefárdok a keleti tájolású épület cca. 10x5 méter nagyságú földszintjét használták. A boltíves bejárat felett két vörös festéssel secco eljárással készült héber feliratú freskó látható, szövegüket Scheiber Sándor fejtette meg. Az első kép egy felfelé irányuló íjat és nyilat ábrázol, benne egy szakasz Hanna háláénekéből (Sámuel I. 2. fej. 4. vers): „A hatalmasok íját széttöri, a botladozókat erővel övezi.”⁵⁴ A másik ábrán egy Dávid csillag látható, körülötte, benne a papi áldás szövege (Számok 6. fej. 24–26. vers): „Áldjon meg az úr és oltalmazzon! Ragyogtassa rád arcát az úr s legyen hozzád jóságos! Fordítsa feléd arcát az úr és szerezzon neked üdvösséget!”⁵⁵ A héber feliratok duktsa a XVI–XVII. századi török írásmód befolyását mutatja. Az ábrák és szövegek minden valószínűség szerint a tizenöt éves háború ostromaival függnek össze, és kifejezik a zsidók azon reményét, hogy a török védők végül is felülkerekednek ellenségeiken.⁵⁶

A XVI. század második felétől a keresztény országokban ismétlődő üldözések alól gyakran menekültek a zsidók a toleránsabb török fennhatóság alá és a hódoltság területére a Balkánról is számottevő bevándorlás indult meg. Ebben az időben elszórtan már az alföldi városokban is találhatunk zsidókat, a legjelentősebb centrum továbbra is Buda, a vezérbasi székhelye, de nagyobb (szefárd) gyülekezetek alakultak ki Belgrádban (Görög- vagy Nándorfehérvárott), Váradon és Temesváron is. (Az itteni régi zsidó temetőben mindmáig megtalálható a Szalonikiból származó, 1636. május 13-án meghalt Azriel Asael rabbi sírja. Úgy vélik, ő volt az első Temesváron eltemetett zsidó, egyben az első orvos Magyarországon, akinek a síremléke fennmaradt.)⁵⁷ Gyakorlatilag a szefárd zsidók törökkori megtelepülésének északi és nyugati vonala egy-

beesett a hódoltság határával, mivel a nem magyar török alattvalók még békeidőben sem merészkedtek a királyi Magyarországra. Még saját területükön sem igazán voltak biztonságban a magyar végvári katonáktól, akik előszeretettel vadásztak a gazdagabb, főleg budai zsidó kereskedőkre, hogy horribilis váltságdíjakat csikarjanak ki értük. 1569-ben például az akkori egri főkapitánynak, Forgács Simonnak 10 000 forintot sikerült kiperéselnie a Ráckevére két évvel korábban elrabolt, élő emberből már rég arctalan árnyá vált, az árulkodó Kauffman ragadványnevet viselő Mózes gazdag budai zsidóért cserébe, és emellett a vele együtt zsákmányolt árukat is megtartotta magának. Egy másik alkalommal a végbeli huszárok három budai zsidót ejtettek fogságba, a felbőszült budai basa három keresztényt karóba húzat és további hat kivégzésével fenyegetőzik, ha nem engedik a zsidókat szabadon.

Megtehette, mert a kassai kapitány fogságában sínylődő zsidók érdekében szultáni leirat utasítja határozott fellépésre. A három zsidó végül kétszáz keresztény fogoly szabadonbocsátása ellenében szabadult.⁵⁸ Nem csoda, hogy a hódoltsági zsidóság hűségesen kitartott a törökök oldalán. A XVI. század végén, a XVII. század elején dúló hosszú, ún. „tizenöt éves” háború során a császári seregek háromszor is (1598, 1602, 1603) megkísérelték Buda ostromát. A mai Bécsi-kapu közelében fekvő gettó lakói hősiesen védtek otthonukat, egy alkalommal közelharcban szorították vissza a várkapun bezúduló támadókat. Hasonló magatartást tanúsítottak az 1684-es és 1685-ös ostromok alkalmával is. A zsidók nem csupán jelentős anyagi áldozattal segítették a török védősereget, hanem maguk is részt vettek a vár megerősítésében, az utánpótlás szállításában stb., stb., sőt a fegyveres küzdelemben is. A zsidó városrészen keresztül törtek be az ostromló seregek a várba 1686. szeptember 2-án, romhalmazzá változtatva a mintegy száz házból álló negyedet, leölve, rabszíjra fűzve annak lakóit. Az ostromot, megszárlást túlélő zsidókat fogolyként hurcolták magukkal a győztes seregek. A pidjon sevujjim, a foglyok kiváltása az elkövetkező években jelentős terheket rótt Európa és a Török Birodalom zsidóságára. A háború folytatódásával, a török hatalom visszaszorulásával sorra megsemmisültek a hódoltsági hitközségek; lakóik vagy a császári katonák foglyainak számát gyarapították, vagy a visszavonuló török csapatokkal együtt hagyták el az országot.⁵⁹ A gyulafehérvári gyülekezet mellett még fennálló utolsó szefárd közösség, a temesvári, sorsa 1716. október 13-án pecsételődött meg. Az 1552 óta török kézen lévő erősség védői e napon adták fel a települést. A kapitulációs egyezmény szerint a szerbek, örmények és zsidók szabadon választhattak a maradás és az eltávozás között. Temesváron ebben az időben 12 török és spanyol származású zsidó család élt.⁶⁰ Elképzelhető, bár megbízható adatok a hitközségekről csak a XIX. század elejéről állnak rendelkezésre, hogy korlátozott mértékben Temesvárott és esetleg Nagyváradon a török kiűzését követően is maradtak (szefard) zsidók. A fejlődés fő irányja azonban nem ez volt.

Mint láttuk, idővel még a gyulafehérvári „ zsidó compagnia” is askenáz jelleget öltött. A XVIII. században feltűnő szefárd kereskedők csak átmenetileg tartózkodtak Magyarországon, a fakuló félhold birodalmából jöttek és oda is tértek vissza. „Apám török alattvaló volt” mondhatták Ilf-Petrov híres regényhőseivel, Osztap Benderrel egyetemben azok a balkáni zsidók is, akik a néhány rövid életű újkori

erdélyi és bánati (így a már említettek mellett a lugosi és pancsovai) szefárd hitközség megalapítói voltak. A történeti (és trianoni) Magyarország legtöbb, magát szefárdrnak valló hitközsége valójában chászid gyülekezet volt, valódi, azaz spanyol származású zsidók által alapított hitközség a XIX. század végén Magyarországon csak két helyen, Temesvárott és Zimonyban létezett.⁶¹ Szefárd zsidók kisebb-nagyobb csoportjai persze egész Magyarországon megtelepültek.⁶² A legendák szerint apai ágon ilyen családból származott⁶³ Benjámin Ze'ev (Theodor) Herzl is, a jeles magyar író, Heltai Jenő nagybátyja. De ez már egy másik történet.

JEGYZETEK

¹ Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary* (a továbbiakban *Inscriptions*), Akadémiai Kiadó (Budapest)–E. J. Brill (Leiden), 1983, 25–31. A fogadalmi táblát Alexander Severus uralkodása (i.sz. 222–235) idején állították. Az egyéb feliratok és tárgyi emlékek, valamint a vonatkozó irodalom ismertetését lásd Scheiber, i.m. 13–72., továbbá Póczy Klára, „A zsidók Pannóniában” in: Gazda Anikó, *Magyarországi zsingagógák*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1989, 13–18.

² Szabolcsi Bence, *A zsidóság története Magyarországon* in: Simon Dubnov, *A zsidóság története*, Gondolat Kiadó–Bethlen Gábor Kiadó, 1991, 227–228.

³ Kohn Sámuel, *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*, Budapest 1881, 10–23. (A mű 1990. évi reprint kiadását Schweitzer József gondozta.) Ezekkel a zsidókkal vagy a radanitákkal hozható kapcsolatba Ibrahim ibn Jakub szövege is; ő a 965-ös évvel összefüggésben említi, hogy a magyarországi mohamedán, türk (magyar) és zsidó kereskedők a prágai vásárokon rabszolgákat, önt és prémekeket vásárolnak. V.ö. Mon. Pol. Hist. Nova Ser. I. Ed. T. Kowalski (Kraków, 1946) idézi Györffy György in: *Magyarország története*, I. köt., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, 715. és 1645.

⁴ A kazár kérdéshez lásd továbbá Scheiber i.m. 75–76. és Schweitzer Gábor utószavát Koestler hatalmas anyagot összegyűjtő, de tudományos szempontból kétes könyvéhez; Arthur Koestler, *A tizenharmadik törzs*, Kabala Kft., Budapest, 1990, 181–186. A kérdés irodalmát lásd ugyanott.

⁵ Kohn Sámuel, *A zsidók története Magyarországon*. A legrégebbi időktől a mohácsi vészig (a továbbiakban *Zsidók*), Budapest, 1884., 189.

⁶ Szabolcsi i.m. 235. és Zolnay László, *Buda középkori zsidósága és zsingagógái*, Budapest 1987, 30. Mátyás király idején működött Magyarországon egy bizonyos Ábrahám nevű zsidó orvos, akit a kutatás az itáliai Abraham senior Maestróval azonosított. Ábrahám többek között Corvin János háziorvosa volt. Urának halála után visszatért az olasz félszigetre, ahol a XVI. század első harmadának legismertebb gyakorló orvosai közé számított. V.ö. Csillag István, „Régi zsidó orvosok és kórházak Magyarországon” in: *Magyar Zsidó Oklevéltár* (a továbbiakban *MZSO*), XIII. köt., 1970, 31–44. Ábrahám orvosra 33.

⁷ Kubinyi András: „A zsidóság története a középkori Magyarországon” in: Gazda Anikó i.m. 23. A 37 település közül 11 szabad királyi város, hét püspöki székhely (Esztergom és Zágráb egyben királyi város is!), 19 pedig mezőváros vagy földesúri helység.

⁸ Kubinyi András u.o.

⁹ Tardy Lajos, „Izsák zsidó orvos, a perzsiai uralkodó és Corvin Mátyás összekötője a törökellenes világliga megszervezésében” in: *MZSO*, XII. köt., Budapest, 1969, 27–44. és uő. *Régi magyar követjárások Keleten*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 39–43. és 172–174.

¹⁰ A toledói kikereszelt zsidó Ruy Sánchez Cota, a híres spanyol költő unokaöccse. – V.ö.

Kubinyi i.m. 23. A budai spanyol zsidó „kolóniáról” lásd Kubinyi András, „Spanyol zsidók a középkori Budán” in: MZSO, XII. köt., Budapest, 1969, 19–26.

¹¹ Büchler Sándor, Szerencsés Imre származása in: Mahler Ede Emlékkönyv, Budapest, 1937, 406–414. Lásd továbbá Scheiber Sándor, „A Szerencsés Imre-irodalomhoz” in: MIOK Évkönyv (szerk. Scheiber Sándor) 1976, Budapest, 1976, 295–305. Szerencsés életéről, családi viszonyairól, tevékenységéről: Kohn, Zsidók, 271–286., Büchler Sándor, A zsidók története Budapesten a legrégibb időkől 1867-ig (a továbbiakban Zsidók Budapesten), Budapest, 1901, 63–72., Kubinyi András, „Die Nürnberger Haller in Ofen” in: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 52, 1964, 80–128 és uő. Szerencsés címszó in: Encyclopaedia Judaica, XV. köt., Jerusalem, 1971, 662–663. Izsák bégről, a Cotta-családról és Szerencsés Imréről lásd továbbá Slomo Spitzer zömében régebbi adatközlésekre támaszkodó tanulmányát ugyanebben a kötetben.

¹² Vörös Károly, „A magyarországi zsidóság helyzete a mohácsi vésztől 1918-ig” in: Gazda Anikó i.m. 28.

¹³ Angelica Schaser, Die Juden Siebenbürgens vom 16. bis 18. Jahrhundert in: Südostforschungen Band IL, R. Oldenbourg Verlag, München, 1990, 59–60. Az erdélyi zsidókról általában Eisler Mátyás, Az erdélyi zsidók története. Az erdélyi országos főrabbi kiadatlan kútfői alapján, Kolozsvár, 1900, Schaser i.m. 57–94. és Moshe Carmilly–Weinberger, „Sephardic Jews in the Development of Transylvania” in: American-Sephardi, Vol. I., No. 2. (June 1967), 39–44., uő., „Zsidók Erdélyben” in: a kolozsvári zsidóság Emlékkönyve (szerk.: Carmilly–Weinberger Mózes), New York, 1988, 7–12. és legutoljára uő. „Spanish (Sephardi) Communities in Transylvania and Banat in the XVIIth–XIXth Century” in: Studia Judaica I (ed. Ladislau Gyémánt et al.), Cluj-Napoca, 1991, 39–53.

¹⁴ Schaser i.m. 60.

¹⁵ MZSO, II. köt., 1937, 56. sz.

¹⁶ V.ö. Dán Róbert, „Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem és Szinan basa zsidó orvosa” in: MIOK Évkönyv (szerk. Scheiber Sándor) 1979/80, Budapest, 1980, 101–114.

¹⁷ Magyar Zsidó Lexikon (szerk.: Újvári Péter) (a továbbiakban MZSL), Bp., 1929, 333.

¹⁸ MZSO, II. köt., 1937, 102. sz. Magyar fordításának legutolsó kiadása in: Ódon Erdély (szerk.: Sas Péter), I. köt., Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 676–679. Ábrahám Sarsa közbenjárásáról MZSO, X. köt., 133. sz.

¹⁹ MZSO, XIII. köt., 1970, 44. Dávid Rebir Bethlen halála után is Erdélyben maradt. 1630 januárjában ifj. Bethlen Istvánt gyógykezelte Nagyváradon, az 1632-es év első felében pedig Radecius Bálint unitárius püspök orvosa volt Kolozsvárott. 1632. szeptember 29-e körül I. Rákóczi György leveleinek átvételére Gyulafehérvárra ment. Rebir „.... szombattartó, vallásos zsidó volt, mert Kolozsvár városától két napra való ellátást vesz ki pénteken »minthogy szombaton nem cselekszik semmit.«” – v.ö. MZSO, X. köt., 135., 144., 145. sz. – idézi Carmilly–Weinberger, Zsidók Erdélyben, 10.

²⁰ A Lisbona családról lásd Leonard Forster – Gustav Gündisch –, Paul Binder, „Henricus Lisbona und Martin Opitz” in: Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen 215 (1978) 1, 21–32. Az Erdélybe települt zsidók szefárd származásának további bizonyítéka, hogy Péchi Simon Bethlen kancellárja a magyar zsidózók, a szombatosok liturgiáját tisztán szefárd rítus alapján szervezte meg. A történelmi unikum, a szombatos felekezet alapítója szenterzsébeti Eössi András korábban az unitárius hitet valló székely főnemes, akinek szervező munkáját fogadott fia, Péchi Simon, korának vezető államférfija folytatta misszionárius hitbuzgalommal. Péchi számos nyelven beszélt, kitűnően tudott héberül is. Nagy tudásával, tekintélyével nagyszámú, némelyek szerint húzezer székelyt nyert meg a szombatos hitnek. Miután a protestáns ortodoxia megszilárdulásával az erdélyi fejedelmek szakítottak a vallásszabadság régi szellemével

az 1635. évi országgyűlés fej- és jószágvesztést rótt ki a judaizálókra. A szombatosok túlnyomó többsége – Péchit is beleértve – hitelvei visszavonására kényszerült. Csak a legelszántabbak tartottak ki az elkövetkező évszázadokban, míg végül 1869-ben élve az emancipációs törvény lehetőségeivel, 105 bözdűjfalusi szombatos székely parasztsalád – a fajelmélet nagyobb dicsőségére – osztozott hitsorsosai tragédiájában. A koncentrációs táborok bözdűjfalusi túlélői a hatvanas években kollektíve kivándoroltak Izraelbe. A szombatosokról ld. a régebbi irodalom – németül is megjelent – klasszikus feldolgozását: Kohn Sámuel, A szombatosok. Történetünk, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira, Budapest, 1889. A legújabb összefoglalás: Dán Róbert, Az Erdélyi szombatosok és Péchi Simon, Akadémiai Kiadó, Budapest 1987. A bözdűjfalusi „zsidók”-ról lásd Kovács András, Vallomás a székely szombatosok perében, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

²¹ MZSO, II. köt., 1937, 483. és MZSO, X. köt., 1967, 173., 174. sz. Szia mint a zsidó tudományok ápolója latinra fordította a Kuzári és a Chovot Halévávot (szívek kötelességei) című zsidó filozófiai műveket. Hallomás szerint Szia Erdélyben kikeresztelkedett volt – v.ö. Csillag i.m. 39.

²² MZSO, II. köt., 1937, 104. sz. Lásd továbbá Varga Imre, „Valerius Dávid” in: MIOK Évkönyv (szerk. Scheiber Sándor) 1977/78, 1978. 399–406. Feltehetőleg Valeriuszal, az első Magyarországon írt spanyol nyelvű vers szerzőjével azonos az az orvos, akitől I. Rákóczi György 1635. január 13-án Gyulafehérvárról érdeklődött „... az Sidó doctorunk udvarban belepen magunk kerdeztünk tőle... Mikorra varjatok az Messiast, kire csak vallat vonata.” V.ö. MZSO, VIII. köt., 1965, 323. sz.

²³ MZSL, 235.

²⁴ A Gyulafehérváron megtelepült Elias zsidó például 1634-ben megvásárolta a „fejedelem viaszát”, amelyet egész Erdélyből Kolozsváron gyűjtöttek össze és vitte Marosvásárhely felé – v.ö. Carmilly–Weinberger i.m. 11. Majd száz évvel később Alboér Abraham nándorfehérvári zsidó II. Rákóczi Ferenc fejedelem kereskedelmi ügynöke volt Törökországban, V.ö. MZSO XIII. köt., 1970, 60–65. sz.

²⁵ MZSL, 235. A gyülekezet temetője – egy 1637. évi adásvételi szerződés szerint – a gyulafehérvári Malom utcában volt. V.ö. MZSO, II. köt., 113. sz.

²⁶ MZSL, 234–235. és 334–335.

²⁷ MZSL, 235. V.ö. MZSO, II. köt., 1937, 126–127. és 154. sz.

²⁸ Schaser i.m. 61.

²⁹ u.o.

³⁰ A zsidó tolmácsokra és portai ágensekre ld. pl. MZSO, II. köt., 1937, 34., 92., 125., 134. sz. és 484. és MZSO, XIII. köt., 42., 45., 265., 389., 390. sz.

³¹ MZSL, 235.

³² MZSL, 333.

³³ Eisler, Mátyás, Das Gemeindebuch von Alba-Julia, Sinai (Bucuresti) I, 1928, 9–16., uő., Aus dem Gemeindeleben der Juden in Alba-Julia im 18. Jahrhundert, Sinai II, 1929, 72–82., uő., Aus dem Privatleben der Juden von Siebenbürgen im 18. Jahrhundert, Sinai III, 1931, 113–123. Carmilly–Weinberger i.m. szerint a pinkasz a hatvanas években a bukaresti zsidó hitközség tulajdonában volt. Schaser 1989-ben dr. Lya Benjamin asszony, a Román Zsidó Hitközségek Szövetségének tisztviselője úgy tájékoztatta, hogy a jegyzőkönyv „elkallódott”. Ismerve a Ceausescu diktatúra és az öt kiszolgáló romániai egyházak magatartását ez a nyilatkozat nehezen hihető.

³⁴ Bernard Klein, „The Decline of a Sephardic Community in Transylvania” in: Studies in Honor of M. J. Bernardete. Essays in Hispanic and Sephardic Culture., e. Izaak Abraham Lagnas et. al., New York, 1965, 349–358. – idézi Schaser i.m. 63.

³⁵ A „spanyol” község a XVIII. sz. végén már csak vegetált, alig-alig volt meg, az istentisztelet-

hez megkívánt tíz férfi, a „minjan” a templomban, az askenázok pedig nem nyújtottak segítséget. Sőt ellenkezőleg, most a szefárdoknak kellett alkalmazkodniuk. A kor híres rabbinikus tekintélyei (Ezékél Landau prágai és Chátám Szofér pozsonyi) engedélyezték a „spanyol” gyülekezet tagjainak, hogy újbóli megerősödésükig részt vehessenek az askenáz zsinagóga szertartásain, ott imádkozzanak. Ez megpecsételte a szefárd gyülekezet sorsát, mintegy kétszáz éves fennállás után a gyülekezet véglegesen megszűnt. V.ö. Carmilly–Weinberger i.m. 11–12.

³⁶ Szakály Ferenc, „Utószó” in: Schulhof Izsák: Budai krónika, Magyar Helikon, Budapest, 1981, 2. kiadás, 76.

³⁷ Szakály i.m. 77–78. Már a XV. század utolsó évtizedétől alkalmankénti kereskedelmi összeköttetés és rokoni kapcsolat fűzte össze a budai és konstantinápolyi (szefárd) zsidókat, kölcsönösen felkeresik egymás lakóhelyét. V.ö. Büchler, Zsidók Budapesten, Budapest 1901, 60–61.

³⁸ MZSL, 845. Más verziót hoz Spitzer – i.m. 66.

³⁹ Büchler i.m. 73–91., Káldy-Nagy Gyula, „Száműzetés vagy áttelepítés?” in: MIOK Évkönyv (szerk. Scheiber Sándor) 1979/80, Budapest, 1980, 192–196.

⁴⁰ A cfáti „magyar” családok száma 1555/56-ban 12, 1567-ben 15. V.ö. B. Lewis, Notes and Documents from the Turkish Archives. Jerusalem, 1952, 6, Erez-Israel, IV. Jerusalem, 1956, 174 és A. Cohen–B. Lewis, Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century, Princeton, 1978, 159–161. Mark Alan Epstein szerint (The Ottoman Jewish Communities and their Role in Fifteenth and Sixteenth Centuries, Freiburg, 1980, 219.) a drinápolyi magyar gyülekezet 1568/69-ben 21, 1570/71-ben 11 háztartást számlált.

⁴¹ Zolnay i.m. 36. V.ö. Káldy-Nagy Gyula, „A budai zsidók négy török kori összeírása” in: MZSO, XVI. köt., Budapest, 1974, 7–10. Az első, 1526 utáni időszakból ránk maradt, sírkő 1539/40-ból – az új temető egyidejű megnyitásával együtt – jelzi a zsidók újbóli budai vissza- és megtelepülését. V.ö. Scheiber, Inscriptions, Budapest–Leiden, 1983, 185.

⁴² Szakály i.m. 79. Avraham zsidó orvost már 1547-ben említik. 1580-ból Muszi és Ábrahám neve ismert. „1625-ben Bethlen Gábor egyik levele is megemlékezik egy budai zsidó orvosról.” – Zolnay i.m. 37.

⁴³ Gonda László, A zsidóság Magyarországon, Századvég Kiadó, Budapest, 1992. 26. V.ö. Büchler i.m. 106.

⁴⁴ Török szolgálatban álló szefárd zsidó(k) hagyatékából került a bécsi Hofbibliothek, a mai Österreichische Nationalbibliothek birtokába (Hebr. 137–145) az a 9., a 16. század utolsó harmadából (1573–1584) származó, számos magyarországi helységről (így például Szentmihályról, Tolnárról és Csepelről) új információt nyújtó defter is – 3 héber, a többi, feltehetőleg egy kéztől származó, ladinó nyelvű –, amelyek egy kisterjedelmű és részben hibás mintaközléstől eltekintve (MZsO, II. köt., 1937, 54. sz.) – legjobb tudomásom szerint mindmáig ismeretlenek a magyar és egyetemes történettudomány művelői előtt, feldolgozásukról nem is beszélve.

⁴⁵ Zolnay i.m. 37–38.

⁴⁶ Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664, Gondolat Kiadó, Budapest, 1985, 287.

⁴⁷ Büchler i.m. 155.

⁴⁸ Büchler i.m. 109.

⁴⁹ Büchler i.m. 124.

⁵⁰ A „török” Buda talán legismertebb zsidó emlékirója, Schulhof Izsák a Buda elestét elsirató 1687-ben keletkezett „Nagy gyászdal”-ához (kiná gödölá) írott kommentárjában említi, hogy az 1680-as években „községünkben ... spanyol zsidók is laktak, kik mintegy 30 családot képeztek és külön zsinagógával bírtak, melyben az ő szertartásuk szerint imádkoztak.” – Kohn i.m. 134–135.

⁵¹ Vass Előd, „Zsidók a hódoltsági török forrásokban” in: MZSO, XVIII, Budapest, 1983, 11.

⁵² Büchler i.m. 128.

⁵³ Büchler i.m. 130–135.

⁵⁴ Biblia őszötvetségi és újszövevényi szentírás, Szent István Társulat kiadása, Budapest, 1976., 278.

⁵⁵ Biblia, 144. Érdekeséggé említem, hogy ma ez a legősbibbi autentikus szövegrész. A jeruzsálemi Hinnom-völgyi ásatásoknál került néhány évvel ezelőtt napvilágra két ezüstlapocska, amelyekre a papi áldás szövegét vésték. A lapok (őrzőhelyük a jeruzsálemi Izrael Múzeum) korát a kutatók az i.e. VI. századra teszik.

⁵⁶ Scheiber, Inscriptions, 181–183. és Zolnay i.m. 13–15.

⁵⁷ Scheiber i.m. 377. és Erdélyi Lajos, Régi zsidó temetők művészete, Bucuresti, 1980., 9.

⁵⁸ Mózes sarcáról Takáts Sándor, „A török és magyar raboskodás” in: Rajzok a török világból, I. köt., Budapest, 1915 idézi Szakály i.m. 80. A három kassai fogolyról Szabolcsi i.m. 241.

⁵⁹ Vélhetőleg az 1686-os ostrom elől menekült a birodalom szívébe, illetve a kiváltottak közé tartozott az a 64 zsidó is, akit a török hatóságok Konstantinápolyban – egy 1688/89-es összeírás szerint – mint eredetileg budai illetékességűt tartottak nyilván. V.ö. Szakály i.m. 66.

⁶⁰ Scheiber i.m. 377. és MZSL, 889. A temesvári zsidók történetéhez lásd Löwy M., Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár bis zum Jahre 1865., Szeged, 1890 és Singer Jakab, Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században. Részben kiadatlan kútfők alapján, Seini (Szinérvár-alja), 1928.

⁶¹ A chásid zsidók – feltehetőleg a török birodalom zsidóságával való hajdani közös határ és intenzív érintkezés következtében – nagyjából a szefárd rítust követik, annak imakönyveit vetik át, jöllehet elhelyezkedésük az askenáz zsidók közé utalja őket. Az ilyen gyülekezetek többnyire egyetlen „igazi” szefárd taggal sem bírtak elnevezésüket csak annak köszönheték, hogy megalapítóik autonómiájuk védelmében szűknek találták az ortodox-neológ-status quo ante megoszlás szabta kereteket. V.ö. MZSL, 62–63. és Zeke Gyula, „Szakadás után...” in: Lendvai L. Ferenc–Sohár Anikó–Horváth Pál (szerk.): Hét évtized a hazai zsidóság életében I–II., MTA Filozófiai Intézete, Budapest, 1990. I. köt. 146. A Belgrád közvetlen szomszédságában fekvő Zimony szefárd hitközségének 1825 és 1843 közötti szellemi vezetője a cionizmus előfutárának számító, a magyarság függetlenségi törekvéseivel szimpatizáló rabbi Jehuda ben Salomo Alkalai volt. Élet- és hatástörténete már meghaladja témánk kereteit. Az első askenáz zsinagógát Zimonyban csak 1863-ban szentelték fel. V.ö. Diamant Gyula, „A zsidók története Horvátországban az Egyenjogúsításig” in: IMIT Évkönyv, Budapest, 1912., 293–341.

⁶² 1787-ben például a pesti zsidók első hivatalos konskripciója 14 zsidó családfőt tart számon, közülük Almuslin Izásk spanyol származású szefárd zsidó volt. – V.ö. MZSL, 698.

⁶³ A MZSL, 360 szerint Herzl apai felmenői törökbirodalmi spanyol zsidók voltak, nagyapja, Simon Löw Zimonyban élt. Az „előkelőbb” szefárd eredet legendája sok családot megkísértett a XIX. században, így a Herzl famíliát is. Tény, hogy a család néhány tagja hosszabb-rövidebb ideig Horvát-Szlavóniában élt, de a Herzl ősök bölcsője Cseh- és Morvaországban ringott. V.ö. Andrew Handler, Dori The Life and Times of Theodor Herzl in Budapest (1860–1878), Herzl Press, New York, 1983., 25 és skk. A korai cionizmus másik jelentős magyarországi szülőte Max Nordau apai ágon tényleg szefárd ősökkel büszkélkedhetett, családfáját a híres Don Isaac Abravanel-re vezethette vissza. Lásd Anna és Maxa Nordau, Max Nordau A Biography, New York, 1943, 12.

AZ ÁRUHITEL KEZDETEI MAGYARORSZÁGON A 18. SZÁZAD ELEJÉTŐL

Az áruhitel az áru átengedése a vételár későbbi megfizetésének a feltételével. Megjelenése a kapitalista fejlődés biztos jele, hiszen a – rendszerint rövid lejáratú – hitel meggyorsítja az áru értékesítést. Előfeltétele az adósság nyilvántartásának, betáblázásának lehetősége. Városi polgárokról és lakosokról lévén az alábbiakban szó, a pénzkölcsön mellett már korán megjelent és gyakori volt az áruhitel. Sajnos sem az egykorú, sem a későbbi irodalom nem nyújt támpontot, így a kérdésben csaknem teljesen a forrásokra kell hagyatkoznom.

Az áruhitel első jelentkezése egybeesett a Rákóczi-szabadságharc okozta hullámvölgyből való felemelkedéssel. 1712-ben Rosner György pozsonyi tímár Pozsony város magisztrátusán keresztül kérte a fehérvári tanácsot, szorgalmazza Schmidt Sebestyén odaválói tímár adósságának megfizetését. 1717-ben Doker András bécsújhelyi vaskereskedő követelt 30 Ft-ot Vinter Mihály patkolókovácsától a neki szállított vas fejében.¹

1720-ban érkezett meg Nagyszombat levele: egy odaválói szűcsmester áruban 34 Ft hitelt nyújtott Vida Péter fehérvári szűcsmesternek, aki azonban az ígért határidőre nem fizetett. Kérték, hogy Fehérvár tanácsa a tekintélye latbavetésével hajtsa be a követelést. 1723-ban a bogyzislói bíró és emberek három tanú vallomását küldték meg a városnak arról, hogy a fehérvári Vassalay 17 Ft értékben hitelbe kapott egy bogyzislói lakostól vizákat eladásra, de a pénzt nem adta meg. 1724-ben a fehérvári szűcsök tettek panaszt a bicskei mészárosok ellen.²

Az első elintézkést 1726-ból ismerjük. Ekkor egy szegedi polgár adott be keresetet Turják Márton és Lendvai Szabó István fehérvári polgárok ellen, akik 125 Ft-tal, tek-nősbékák árával, adóssok maradtak. Nagy János bíró először kétheti terminust adott, majd amikor nem fizettek, két tanácsossal a vagyonukat felbecsültette (összes vagyonuk 145 Ft volt) és ennek eladásából elégítették ki a hitelezőt. A bíró az ügyről executionales-t állított ki.³

1728-ban polgári per lett özvegy Vághei Jánosné győri lakos keresetéből, aki egy fehérvári kereskedőnek gabonát adott hitelbe. A bíróság kötelezte, hogy részben készpénzben, részben in natura adja vissza. 1729-ben Kozay Iván révkomáromi kereskedő adott be keresetet néhai Vogler Mátyás kereskedő ellen 413 Ft adósság miatt. A bíróság Vogler számadásait felülvizsgálva megállapította, hogy az összeg egy részét (272 Ft-ot) már visszafizette. Ezért úgy ítélte, hogy csak a maradék összeget kell Vogler hagyatékából rendezni.⁴

1730 nyarán a bíróság Szabó László javaiban hajtott végre 47 Ft-ot egy győri keres-

kedő, illetve 135 Ft értékben egy komáromi kereskedő keresetére. Szabó mindkettőjüktől árukat kapott hitelbe.⁵

Ha a hitelező nem városi volt, a megye is közbenjárhatott az adósság megfizetése érdekében. 1730-ban pl. Ányos szolgabíró és esküdte jelentek meg a bíróság előtt és előadták, hogy egyes fehérvári kereskedők még a kuruc háborúk idejéből tartoztak győri kereskedőknek. A bíróság ítélete: „eddig nem követelték törvényesen”.⁶

Az 1730-as évek elején kapott árut hitelbe Meller patikus. 1732 júliusában Schwarzenberg Henrik bécsi fűszerkereskedő kérte a városi bíróságot: figyelmeztesse a patikust a gyors fizetésre. A felszólítás nem sok eredménnyel járt, mert a bécsi kereskedő még kétszer (augusztusban és decemberben) megismételte keresetét. Az utolsó felszólításnak lett némi foganatja, de a patikus 25 Ft-tal még mindig adós maradt. 1734-ben Saitzl Lipót bécsi kereskedő kereste pénzét a patikuson.⁷

1735 októberében egy fehérvári kereskedőné 23 Ft értékű dohányt vett (bálában). A bíróság előtt jelentette ki, hogy karácsonyig fizetni fog. 1738-ban 1043 Ft értékben vásároltak a fehérvári mészárosok dísznókat a kislaludi rácoktól. Szintén a bíróság előtt vállalták a féléven belüli fizetést.⁸

Münchenből kapta az áruit Amon Fülöp könyvkötő. 1740-ben Schauer József müncheni könyvkötő 250 Ft-ot követelt tőle a fehérvári bíróság előtt a leszállított könyvkötői árukért. Amon válasza: 113 Ft értékű áru még megvan, ezt nem tudta eladni. Ezt visszaadhatja, a többit pedig negyedéven belül megfizeti. Az üzleti kapcsolat ezután is fennmaradt: a müncheni könyvkötő 1743-ban és 1748-ban (45 Ft) újabb áruhitel behajtását kérte a városi bíróságtól.⁹

Az áruhitel tárgya lehetett állat is, és miután Fehérvár a marhakereskedelem fontos átmenő állomása volt, gyakran találkozunk vele. 1742-ben pl. Baranya megyei rácok követeltek 916 Ft-ot Tukovits György lakoson és Balind György polgáron, ökrök árán. Ugyanebben az évben Mócsi Csernovics András követelt 3695 Ft-ot Szalai Ferenc polgártól ökrök árán. Szalai azzal védekezett, hogy az ökröket egy másik mészárosmesternek (Komáromi Mihálynak) adta el. Ezért a bíróság úgy döntött, hogy Komáromi fizesse ki Csernovicsot, de ehhez kérje ki a tanács előzetes engedélyét. 1743-ban egy eszéki mészáros követelt 191 Ft-ot Kleindel János Györgyön, marhák fejében.¹⁰

Schinigin József vaskereskedő, tanácsos, későbbi városbíró volt az alperes abban az ügyben, amelyet Bécsújhely polgármestere (szintén vaskereskedő) indított egy 600 Ft-os áruhitel megfizetése végett. Az ügy 1743-ban indult, de 1746-ban még mindig csak ott tartott, hogy a bíróság kérte a bécsújhelyi kereskedőt: küldje el a számlákat, hogy Schinigin (akinek van pénze) kielégíthesse az adósságát.¹¹

Nagyobb követelés esetében a hitelező királyi mandátumot is szerezhetett. Ezt tette 1750-ben pl. Kocsmeister András pozsonyi kereskedő, aki 900 Ft-ját kereste Iffkovics József fehérvári kereskedőn. Mária Terézia megbízta a tanácsot, hogy gyorsan szolgáltatson igazságot. Az ügy korábban már folyt a fehérvári bíróság előtt, ahonnan a személynőkhöz került. A személynők a városnak adta vissza revízióra, ezt követte a királyi mandátum. A városi bíróság elmarasztalta Iffkovicsot a 900 Ft-ban és 195 Ft kamatában (1745-től évente 4%), és az ítélet végre-

hajtására egy szenátort és az aljegyzőt küldte ki. A végrehajtás során Iffkovics belvárosi házát zálogképpen a felperesnek adták át azzal a feltétellel, hogy az épületek megőrzéséről gondoskodik.¹²

Az áruhitelezők között a lovasberényi zsidók is feltűntek. Pl. 1773-ban 96 Ft, 1790-ben 90 Ft értékű gypajút, illetve bőrt hiteleztek. A bíróság mindkét esetben (az utóbbiban négyhavi) fizetési határidőt szabott.¹³

Ugyancsak bőrkötet adott hitelbe (870 Ft értékben) Fererber János polgár és szűcsmester Hoffenhauer Antal polgárnak és szűcsmesternek. Az ügyből 1784-ben, miután az alperes nem fizetett, per lett. Fererber bemutatta a bíróságnak az alperes által adott kötelezvényeket. Hoffenhauer erre azt felelte, hogy a kötelezvényekben szó sem volt készpénz-fizetésről, hanem a feldolgozott bőrök (vagyis áru) visszaadását vállalta. A felperes az obligatio-ra hivatkozott, amely 1000 tanúnál nyilvánvalóbban bizonyítja az adósságot. Többszöri felelés után a bíróság világosnak minősítette az adósságot (*debitum clarum esset*), és az alperest elmarasztalta. A végrehajtást a felperes ügyvédje két és fél hónap után kérte; erre a bíróság egy szenátort küldött ki.¹⁴

Az áruhitelt nemcsak készpénzzel, hanem másik követelés átrírásával is ki lehetett elégíteni. 1821-ben Vurum és Heinrich pesti kereskedők 1576 Ft értékű vas ellenértékét követelték Weisz József polgáron és vasáruson. Weisz nem fizetett, hanem *engedményes-levelet* adott, amely szerint a városi pénztáron lévő követelését a pesti kereskedőknek azzal a feltétellel engedte át, hogy amíg azok kielégítve nincsenek, a többi városi követeléséhez sem nyúlhat. A bíróság meghagyta a városi kamarásnak: fogja bent a pénztárban Weisz követelését a pesti kereskedők részére. A követelés egészen 1824-ig fennállott. Ekkor kérték a várost: adjon kötelezvényt nekik arról, hogy a városi pénztár átvállalta Weisz tartozását. A tanács erre nem volt hajlandó, inkább készpénzben kifizette a 948 Ft-ot.¹⁵

Ezekből az évekből ismerjük Nadler és Kalb prágai kereskedők 201 Ft-os követelését Kálinger György ellen és Amtmann Ferenc pesti kereskedő 567 Ft-os fehérvári kereskedőkkel szembeni követelését. Volt lehetőség az adósságok átvállalására (ha valakinek pl. egy harmadik személlyel szemben volt követelése és az ennek fejében átvállalta az adósságot); ilyenkor az első adóst *egyenest adósnak* nevezték.¹⁶

A XVIII. század végén, majd az 1820-as évektől bukkan fel az áruhitel ügyletek között az *Ybl család*. 1790-ben Bécs város bírójára kereste meg a városi bíróságot: idézze maga elé Ybl Miklóst, és a mellékelt formuláré alapján eskesse meg és vegye ki a vallomását egy 309 Ft-os áruhitelről. A bíróság elrendelte Ybl megesketését. 1824-ben egy prágai kereskedő 226 Pft-ot, 1832-ben bécsi kereskedők 323 Ft-ot, 1834-ben pesti kereskedők 220 Pft-ot kerestek id. Ybl Miklós kereskedőn.¹⁷

A városi betáblázási könyv megjelenésével kezdett szokássá válni az *áruhitel betábláztatása*. 1731-ben pl. a fent említett Schwarzenberger bécsi kereskedő 686 Ft-ot intabuláltatott Meller patikus és felesége egész vagyonára (*sich daraus zahlhaft machen zu können*) az 1723:107. tc.-re hivatkozva. Ugyanezt tett 1732-ben Eberhardt bécsi kereskedő a 228 Ft-os követelésével.¹⁸

1740-ben 1300 Ft tőkét és a szokásos kamatait tábláztatta be Petrovsky győri harmincados egy kereskedő nevében Iffkovics József fehérvári vagyonára. Ugyancsak

Iffkovichs vagyonára tábláztatott be 1740–42-ben öt bécsi kereskedő 2782 Ft értékű árut. 1744-ben Vánossi Domokos bécsi és Petrovszky Félix győri kereskedő Iffkovichs vásárolt áruira intabuláltatta a 907, illetve 1000 Ft-os áruhitelt. Ez az első eset, hogy a hitelt a vásárolt árura és nem az adós vagyonára jegyezték be.¹⁹

Az áruhitelt az elhalt kereskedő hagyatékára is betáblázták. Ezt tették pl. 1746-ban, Metzler Kristóf hitelező esetében. Redel Bertalan juhász (Schaafmeister) 3000 Ft-ot (kamatokkal együtt), a pozsonyi kereskedő társaság (Handlungs Compagnie) 400 Ft-ot, Ameri pozsonyi kereskedő 240 Ft-ot és Kamzmüller János Lembach mezővárosi kereskedő 182 Ft-ot jegyeztetett be Metzler hagyatékára.²⁰

1749-ből két betáblázást ismerünk: Wohlgemuth bécsi kereskedő 228 Ft-ot tábláztatott be Stipsits Antal kereskedő egész vagyonára, illetve Öfner József hamburgi kereskedő 272 Ft-ot Arnolt fehérvári kereskedő javaira.²¹

Az 1750-es évektől kezdve jelennek meg a hitelezők között a *bankok*. 1754–1756-ban a Morvaországi Kölcsönbank (Mährische Lehenbank, Brünn) 8767 Ft értékű áruhitelt (gyapjú és posztó) jegyeztetett be Grünschneck Ignác vagyonára az Anton Kernhof und Compagnie brünni cég javára. 1777-ben ugyanez a bank 3585 Ft-ot tábláztatott be Grünschneck javaira. 1781-ben érkezett meg a Morvaországi Kölcsönbank értesítése a városhoz: a bankot Hönig Ábrahámtól és Lázártól Hönig Löbl Izráel és Hönig Áron Mózes vette át, ezért minden kereskedelmi vagy zálogügylet csak ez utóbbi két személy aláírásával érvényes. Az adósságokat is nekik kell megfizetni.²²

1758-ban egy bécsújhelyi vaskereskedő Perzel Mária fehérvári javaira tábláztatott be 591 Ft-ot. 1776-ban Zuber József ügyvéd, a királyi jogügyigazgató megbízásából a linzi posztógyár (Tuchfabrik) javára Ergovits Rózsa kereskedő vagyonára 1537 Ft-ot. Ezekben az években többször szerepel a Kirovics kereskedőcsalád is: 1777-ben egy bécsi kereskedő 271, 1778-ban a linzi posztógyár (Igaly fehérvári polgáron keresztül) 113 Ft-ot tábláztatott be a Kirovics-vagyonra.²³

Az Egyetemi Nyomdától vett át árukat hitelbe Baumeister József polgári könyvkötő és felesége 200 Ft kötelezvényre. Arra az esetre, ha az árukat valami kár érné vagy nem fizetnének, lekötötték fekvő és ingó javaikat. 1803-ból ismerünk egy nagyobb (9828 Ft) értékű áruhitel-betáblázást. A fehérvári Klinger és Braun cég tartozott a pesti Ofenheimer cégnek posztó árában.²⁴

Az 1723:53. tc. szerint, ha egy kereskedő árut vagy használható dolgot kölcsönzött, azt egy kézikönyvbe (Handbuch) kellett bejegyeznie. Erre kétféle könyvet használtak, a Maculatur (Strazzen)-könyvet vagy a kézikönyvet (Handbuch). Magának a hitelezőnek kellett saját kezűleg írnia; nem lehetett kitépett, ragasztott, áthúzott, félig olvasható stb. A hitelező a kézikönyvből kiállított *kivonatot* (*Auszügel*) az adósnak adta át, aki azt aláírta és ezzel adóslévé lett belőle. Ha nem írta alá, a hitelező a dolog átadásától számított egy éven belül hites jegyző által láttamoztatta a kivonatot. Ha ez is elmaradt, a hitelező nem tudta az adóst a Conto erejével perelni, hanem az egész kézikönyvet kellett a bíróság elé tárnia. Ha a kézikönyv nem volt tiszta és korrekt, akkor a bíróság elvetette. Ilyenkor a hitelező másképp (pl. tanúkkal) bizonyította a követelését. Ha a könyv rendben volt és a hitelező okát tudta adni, hogy miért maradt el a jegyzői láttamozás, a kézikönyvet a bíróság félbizonyítéknak vette, amit esküvel lehe-

tett egészé tenni. A Conto-adósság után nem kellett kamatot fizetni, mert nem tekintették liquid-nak (ezért részesítették a kereskedők előnyben ezt a formát). Ha azonban az adóst bíróilag intették és rosszindulatból nem fizetett, méltányosnak látszott kamatot szedni.²⁵

Az első Auszügel-hiteleket 1728–1733 között jegyezték be a fehérvári betáblázási könyvbe. 1728-ban Rohart János György táblázattott be Auszügel (auszigl) alapján 12 Ft-ot Szfjártó Miklós házára. Vagy 1733-ban Langan János győri kereskedő 295 Ft-ot Kolátsch Pál egész vagyonára, a neki átadott árúk fejében, az 1723:107. tc.-re hivatkozva, a város követeléseinek a fenntartásával.²⁶

Ezt követően az 1780-as évekig nem találkozunk Auszügel–Schulden alapján tett bejegyzéssel. 1785-ben Zutrung György az első, aki egy két évvel korábbi, jegyzőileg láttamozott (notarialiter vidimiertes) Conto alapján 58 Ft-ot in sensu legum patriarum Nikovits György vagyonára betáblázattott. Ugyanő intabuláltattott 1788-ban Scanson Bertalan bécsi kereskedő könyvéből való kivonat (extractum ex libro mercantili) alapján 475 Ft-ot ugyancsak Nikovits vagyonára a vásárolt árúkért. A kivonatot Bécs város taksa-ellenőre hitelesítette, a kereskedelmi könyvet Strazza-Buch-nak titulálva. Nikovits a bejegyzésben alávetette magát a császári királyi alsó-ausztriai váltóbírósnak.²⁷

Az alsó-ausztriai kereskedelmi és váltóbíróság (Niederösterreichisches Mercantil et Wechselgericht) elé került 1791-ben Hadaun Antal fehérvári polgár és kereskedő, az előző évről való 500 Ft értékű áruhitel miatt.²⁸

Többször szerepel az áruhitel-bejegyzések között Stojanovits György et Companie fehérvári cég. 1796-ban pl. 89 Ft-ot táblázattott be Auszügel alapján egy fehérvári kereskedőné javaira. A betáblázási könyv széljegyzeteként olvashatjuk, hogy a bejegyzést két év múlva kitáblázták (praesentes Auszugales sub sessione diei 15-ae Januarii anni 1798 No 38. extabulatae exstiter). A Stojanovics et Companie céghez fűződik a leghosszabb üzleti könyv-kivonat: a betáblázási könyv teljes oldalát foglalja el: 1826-ban jegyeztette be a cég a von Kissling Máténak 1797–1824 között nyújtott 1287 Ft értékű (textil-) áruhitelt.²⁹

1807-ben táblázták be a linzi posztógyár javára Kirovits György et Compagnia-nak 1802–1806 között a pesti raktárból folyamatosan nyújtott összesen 3775 Ft értékű áruhitelt. A kivonatokat három tisztviselő, valamint az alsó-ausztriai kereskedelmi és váltóbíróvárnak titkára és irodaigazgatója írta alá.³⁰

1808-ban jegyezték a betáblázási könyvbe a Rode András kereskedő könyvéből készült 629 Ft értékű kivonatot, fekete bőrök, irha és egyéb bőrök fejében Benyovszky Elek javaira. Ugyanebben az évben került a könyvbe Orsetti Balázs (Veszprém) és Orsetti János (Fehérvár) elszámolása, vagyis Balázs kereskedelmi könyve alapján a János tartozása (Geben und Haben) 4074 Ft-ról.³¹

1812-ben másolták a betáblázási könyvbe a Schwab Ignác bécsi kereskedő könyvéből készült kivonatot (Auszug aus dem Soldo-Buch) Brandstätter József pesti kereskedő fehérvári javaira. Schwab 15 328 Ft értékű árut adott a pesti kereskedőnek, amiből 1510 Ft-tal adós maradt. A kivonatot a bécsi közjegyző hitelesítette. Ugyanebben az évben jegyezték be a Rode András tímármester könyvé-

ből, 1932 Ft-ról készült kivonatot Madari Mihálynak 1809–1812 között adott bőrök fejében.³²

Valeha János császári királyi udvari ágens és hites közjegyző hitelesítette 1820-ban Fischer Dániel bécsi vaskereskedő főkönyv-kivonatát, amely szerint Tulkay János fehérvári kereskedő 395 Ft-tal tartozott neki. Üzleti könyv-kivonat alapján táblázták rá Gily György vagyonára azt a 310 Ft-ot, amellyel özvegy Gebhardt Ignácnénak kávé és cukor fejében tartozott.³³

1841-ben Bottlik János táblabíró belvárosi és vízivárosi házára tábláztak 907 Ft-ot Flitsch János polgári vaskereskedő hitelező-könyvéből készített kivonat alapján, vásáruk fejében. A kivonatot a városi aljegyző hitelesítette. 1842-ben Tergovits József szőlőjére tábláztak be 807 Ft-ot, a Stojanovics et Companie Arany Angyalhoz címzett cég javára. A bejegyzés a városi főjegyző által hitelesített könyv-kivonat alapján történt. Mellékeltek az 1788–1814 között hitelbe átvett áruk (posztó, vászon, damaszt, gyolcs, pántlika stb.) jegyzékét.³⁴

JEGYZETEK

¹ Székesfehérvár Város levéltára (SzVL), Acta politica et juridica. No 83. 1712., Protocollum sessionale 1717. júl. 9.

² Acta pol. et jur. No 8. 1720. máj. 9., 1723. jún. 30., Correspondenzbuch 1724. okt. 16.

³ Acta pol. et jur. No 26. 1726. ápr. 10., júl. 7.

⁴ SzVK Causae criminales et civiles. No 104. 1728., Acta pol. jur. No 22. 1729. jún. 25.

⁵ Acta pol. et jur. No 79. 1730. jún. 28., Protocollum giudiciale. 1730. júl. 14.

⁶ Prot.jud. 1730. dec. 19.

⁷ Acta pol. et jur. No 81. 1732. júl. 12., No 55. 1734. júl. 31.

⁸ Prot.jud. 1735. okt. 11., 1738. dec. 16.

⁹ Prot.jud. 1740. dec. 20., Acta pol. et jur. No 115. 1743. aug. 27., No 24. 1748. jan. 1., Corr. buch 1748. jan. 19.

¹⁰ Prot.jud. 1742. febr. 22., ápr. 6., 1743. máj. 17.

¹¹ Corr.buch. 1743. febr. 12.

¹² Acta pol. et jur. No 21. 1750. jan. 13., No 47. 1750. márc. 13.

¹³ Prot.sess. 1773. márc. 12., Prot.jud. 1790. máj. 31. No 316.

¹⁴ SzVL Nádallay Sándor iratai. No 46. 1784.

¹⁵ Prot.sess. 1821. jún. 30. No 1043., 1824. márc. 5. No 418., Prot.jud. jan. 3. No 11.

¹⁶ Prot.jud. 1823. márc. 10. No 255., júl. 23. No 694., Intabulationsbuch 1843. máj. 19.

¹⁷ Prot.jud. 1790. aug. 13. No 417., Intab.buch 1824. ápr. 30. No 369., 1832. júl. 2. No 1018–1020., 1834. okt. 24. No 1719–1720.

¹⁸ Intab.buch 1731. szept. 11., 1732. dec. 17., 1734. júl. 13.

¹⁹ Intab.buch. 1740. nov. 29., dec. 30., 1741. ápr. 14., 1742. szept. 22., 1744. júl. 27.

²⁰ Intab.buch. 1746. máj. 20.

²¹ Intab.buch. 1749. febr. 25., Acta pol. et jur. No 80. 1749. ápr. 30.

²² Intab.buch. 1777. ápr. 25., Nádallay No 25. 1754–1756.

²³ Intab.buch. 1758. jan. 24., 1776. aug. 12., 1777. dec. 5., 1778. máj. 29.

²⁴ Intab.buch. 1792. dec. 14. No 741., 1803. ápr. 12. No 379.

- ²⁵ Kelemen Imre: Darstellung des Ungarischen Privat-Rechtes. Wien 1818. III. 1154—1159.
- ²⁶ Intab.buch. 1728. aug. 17., 1733. máj. 29.
- ²⁷ Intab.buch. 1785. márc. 7. sine numero.
- ²⁸ Nádallay No 89. 1791.
- ²⁹ Intab.buch. 1796. jún. 13. No 456., 1856. febr. 20. No 155.
- ³⁰ Intab.buch. 1807. febr. 27. No 165.
- ³¹ Intab.buch. 1808. jún. 3. No 390., aug. 8. No 541.
- ³² Intab.buch. 1812. aug. 17. No 501., szept. 18. No 552.
- ³³ Intab.buch. 1820. júl. 3. No 692., 1824. ápr. 30. No 370.
- ³⁴ Intab.buch. 1841. júl. 23. No 879., 1843. febr. 11. No 173.

A HÉBER ÉS AZ ARÁMI NYELV DÁNIEL KÖNYVÉBEN: HÉBER NYELVI RENESZÁNSZ A MAKKABEUSOK KORÁBAN?

Dániel könyve még mindig nem adta ki minden titkát, kétezer év óta sem, és talán nem is fogja kiadni soha. Ezért az alábbi kis dolgozat nem akar fellépni azzal az igénnyel, hogy fölfedezett valamit vagy bizonyított egy tételt: nem tud bizonyítani, ilyen igénnyel nem léphet fel. Csupán egy interpretációs ötletet: egy történeti vagy nyelvtörténeti föltevést szeretni kifejtetni, azt is csak alig valamivel részletesebben, mint ahogyan nemrégiben, egy futó utalásban,¹ a szerző számára lehetséges volt.

Dániel izgató titkainak egyike a nyelvhasználat. A könyv,² ebben a formában egyetlenként a Bibliában, részben héberül, részben arámiul van írva.³ A két nyelv másutt is szerepel együtt, egymás mellett; a legnagyobb terjedelemben Ezra könyvében. De amíg Ezra jóformán csak az éppen idézett államigazgatási dokumentumokat közli arámiul (4,19–22 és 7,12–16), nyilván az eredeti nyelvükön, úgy, ahogyan a perzsa királyi kancelláriában fogalmazták őket, addig Dánielnél az arámi nyelv használatának – az arámira való áttérésnek – nincs semmi különösebb tartalmi vagy formai oka. A könyv héberül kezdődik, majd az elbeszélés egy pontján (2,4) átvált arámira, s végül ismét egy terjedelmesebb héber nyelvű résszel fejeződik be (8,1–12,13). A héber–arámi nyelvváltást maga a szöveg is bejelenti (2,4).⁴ Megjegyzem, ez a váltás az elbeszélés történeti hátterét tekintve – azaz ha kívülről, történetileg nézzük – kifogástalan helyen van: a történet idején a babilóni királyi udvarban, az akkád (babilóni) mellett, nyilván az arámi nyelv is rendszeres használatban volt, informális közegben bizonyosan, és sejtethetőleg olykor formálisan is, márpedig az elbeszélésben éppen a király udvari tudósai („*kaszdím*”) szólnak meg arámiul. Persze, a szöveg nem hivatkozik történeti körülményekre, s a nyelvváltás tényét minden magyarázat nélkül hagyja. A királyi udvar főemberei a szövegben eddig a pontig „héberül” beszéltek, értsd: a szöveg héberül van, s a szereplők szavai is ezen a nyelven;⁵ folytatódhatott volna az elbeszélés változatlanul héberül. De a szöveg a továbbiakban, az udvari tudósok beszéde után is, arámiul folytatódik, mind az elbeszélő, mind a párbeszédes részekben. Arámi nyelvű még Dániel magányos imája az Egek Istenéhez (2,20 skk.) is. Dániel könyvének egész középső része (2,4–7,28) kétségen kívül arámi nyelvű szöveg.

Az eddigi magyarázók, régiek és újak egyaránt, arra próbáltak magyarázatot találni, hogy miért használja a könyv – a héber Biblia egyik könyve – az arámi nyelvet (is).⁶ Én éppen fordítva szeretném föltenni a kérdést. Hogy a könyv zöme, értsd: terjedelmes középső része, mondhatni, törzsanyaga, arámiul van, azt – a szöveghez képest külső megfontolásokból –, mint alább majd kifejtem, természetesnek tartom. Számomra éppen az a kérdés, hogy mégis miért van héberül a Dániel könyvének eleje és vége.

A könyv nyelvhasználatának sajátosságához tartozik még az is, hogy a héber–arámi nyelváltás nem azon a ponton van, ahol a szöveg jellege egyébként is megváltozik. Tartalmi-formai tekintetben a könyv világosan két részre tagolódik. Dán. 1–6, héberül, majd arámiul, elbeszélő szöveg: történetek a babilóni királyi udvarból, amely történeteknek a középpontjában Dániel és társai állnak.⁷ Dán. 7–12, arámiul, majd héberül, Dániel álmai és látomásai, valamint az ezekre általa adott prófétikus-apokaliptikus magyarázatok.⁸ A nyelváltás a 7. fejezet után van: mintegy átvágja a műfaji homogeneitás határát, mert ez a határ Dán. 6 és 7 közé esik, de Dán. 7 még arámi, és csak Dán. 8 a héber. Ilyen körülmények között nem képzelhető el, hogy a nyelvhasználat bármelyik nyelv esetében műfaji vagy tartalmi jellegzetesség volna. A könyv nyelvi kettőssége kétségen kívül független az egyes részek tartalmától.

A nyelvhasználat rejtélyének megoldását sokan abban az irányban keresték, hogy fordításnak tételezték vagy az arámi, vagy a héber szövegrészt. Elvben nem zárható ki, hogy a Biblia valamely szövege fordítás legyen, még ha bizonyítani nem sikerült is ezt a feltevést, legfeljebb néhány egészen kis terjedelmű szakasz esetében.⁹ De a fordítás feltevése, akár arámi eredetiből héberre, akár pedig héber eredetiből arámira, éppen a kettős nyelvhasználatot nem tudja megmagyarázni. Egy fordító legalább azt megcsinálta volna, hogy a kezéből kikerülő könyv nyelve egységes legyen, illetve, ha több nyelvet használ, a nyelváltást a könyv tartalmi szintjén legalább implicite, mint Ezránál, indokolja. Dániel könyve esetében nemigen számolhatunk komolyan azzal, hogy a szöveg bármely részletét a könyv szerkesztése során és éppen a jelenlegi szerkesztet összeállítása céljából fordították volna arra a nyelvre, amelyen a ránk maradt hagyományos szövegben olvasható. Ha a könyv több különböző nyelvű részből áll, a részek mindegyike nyilván azon a nyelven került a könyv szövegébe, amely nyelven történetesen volt. A nyelv kétségen kívül szervesen hozzátartozik magához az illető szövegrészhez.

A könyv egy pontján erősen valószínűnek látszik, hogy az adott – arámi nyelvű – szövegrész mögött egy eredetileg is arámi nyelvű önálló irodalmi szöveg állt. A 4. fejezet Nebúkadreccar álombeli látomása az égig érő fáról és önnön számkivetettségéről a vadállatok közé; a kettős álmot és megfejtését újabban ismerjük a Biblia szövegén kívül is. Dán. 4. tartalmi sajátosságai alapján már korábban sejteni lehetett,¹⁰ hogy a furcsa történet eredeti hőse valójában nem – mint a Bibliában – Nebúkadreccar (= II. Nabú-kudurri-uszur) volt, hanem az utolsó babilóni király, Nabú-naid, aki uralkodásának nagyobb részét – a babilóniak számára indokolatlanul és érthetetlenül – Dél-Arábiában, az egyik sivatagi városban töltötte. Ez a sivatagi tartózkodás lehet a magyarázata annak a motívumnak is, a Bibliában, hogy „Nebúkadreccar” király a sivatag állatai között élt „hét évet” (vagy: periódust, időt, *iddánin*). Utóbb előkerült egy töredékes szöveg a holt-tengeri tekercsek anyagában, amely a Bibliából ismert történetet „Nabúnaj” (= Nabú-naid) alakjához kapcsolja.¹¹ Ez a töredékes szöveg bizonyítja, hogy Dán. 4 mögött voltaképpen – közvetve vagy közvetlenül – a Nabú-naid alakjához fűződő babilóni közvélemény történeti emlékezete áll.¹² A félreismerhetetlenül zsidó szöveg, „Nabúnaj imája”, a Nabú-naid iránt bizonyos ellenszenvet mutató babilóni

közfelfogás zsidó változatának továbbélő származékában, a babilóniai zsidóság történeti hagyományaiban gyökerezik. Dániel könyvének megítéléséhez tudnunk kell még, hogy a holt-tengeri Nabúnaj-töredék arámi nyelvű.

A nyelvhasználatnak ebben az esetben valóban jelentősége van: indikátor. A babilóni történeti hagyomány egyik rétege, a populárisabb, mind „babilóni”, mind pedig „zsidó” közegben, arámi nyelvű volt: egyszerűen azért, mert Babilóniában a lakosság szélesebb rétegei az i.e. 1. évezred második felében már nagyjából arámiul beszéltek. Az akkád nyelv használata a magasabb és műveltebb körökre szorítkozott. Babilónia nyelve a perzsa kor óta egészen az arab hódítást követő első századokig, más nyelvek és nyelvjáráások mellett, az arámi, ahogyan azt főként a babilóni Talmudból ismerjük.

Nem bizonyítható, de a Nabúnaj-töredék és Dán. 4 alapján erősen valószínűnek látszik, hogy Dániel könyvének narratív törzsanyaga, a babilóni udvari történetek, a Babilóniában élő zsidóság eleven hagyományaiból merített; a könyv e része leplezetlenül zsidó szempontból nézi a babilóni királyi udvart, zsidó módra ír róla.¹³ Ennek a résznek az arámi nyelve is a babilóni zsidóság nyelvi állapotait őrzi, a hivatalos szóhasználat vonatkozásában bizonyosan. Dán. 2–6, a narratív törzsanyag, kétségen kívül babilóniai zsidó közegben alakult ki és maradt fenn. Jellemzően zsidó még Nabú-naid (Nabúna) alakjának a Nabú-kudurri-uszur Nebúkad-reccar királyéra való cseréje is: kétségen kívül Nebúkad-reccar volt a jelentékenyebb, ismertebb, a zsidók számára is feltétlenül – negatív értelmében a szónak – fontosabb, ezért váltotta fel a hagyományban az előbbi. A hasonló eseteket a folklór az „affinitás” elnevezéssel illeti.

Másokkal együtt én is fölteszem, hogy Dániel könyvének – a szó irodalomtörténeti értelmében – eredeti magja, az „»ő«-Dániel könyve” (Dán. 2–6), a babilóni udvari történetek, arámi nyelvű elbeszélés.

A látomások és ezek magyarázatai (Dán. 7–12) semmiképpen sem illenek az elbeszélések – közelebből: a bennük szereplő álmok – egyszerű hangneméhez, de még a történetekhez sem. Narratív keretük jóformán nincs is: tisztán prófétai-apokaliptikus beszédek. Nyilván eleve ilyennek készültek. A Dán. 7–12 szövegébe foglalt látomások mindegyike keltezve van, ezek nyilvánvalóan fiktív dátumok, de a látomások valódi keletkezési idejét a szöveg több átlátszó és könnyen fölfejtethető utalása jelzi. A szövegek keletkezési ideje tekintetében ezért többé-kevésbé tisztán látunk. A szövegek jelenlegi sorrendje mindenképpen a valódi keletkezési sorrendet követi. Az önálló szövegek rendre i.e. 167 és 163 között keletkeztek, a IV. Antiokhosz (másképp: Antiokhosz Epiphanész) második egyiptomi hadjáratának kudarcra (i.e. 168) és a király halála (i.e. 164) körüli években. Ezek az évek,¹⁴ mint ismeretes, Jeruzsálem elfoglalásának, majd a Makkabeusok felkelésének és győzelmének kora.

Dániel könyvének keletkezéstörténetét illetően a föltevés, többek már korábban kifejtett véleményével nagyjából összhangban, a következő. A könyv hagyományos anyaga, a narratív törzsanyag (2–6), arámi nyelven, az i.e. 2. század elején már forgalomban volt egy ideje.¹⁵ A prófétai könyvek történetéből jól ismert jelenség, hogy az új prófétai szövegeket, a nagyobb hitel kedvéért, és azért is,

hogy terjesszék őket, nagy tekintélyű szerzők könyvéhez csatolják, akár több ilyen szöveget is. Effajta anonim hozzátoldásokat Jesája könyvétől kezdve szinte minden prófétai iratban találunk. Nos, azt gondolom, hogy Dán. 7 egy ilyen új keletű prófécia lehetett. Szerzője arámiul írta. Dánielt választotta hősül, a birodalmak sorsában tisztán látó prófétát, és talán még magára Dániel könyvére is tekintettel volt: Dán. 7 mintha Dán 2 mása volna. Mindenesetre, a szöveget Dániel könyvéhez csatolva hozta forgalomba i.e. 167 végén vagy nem sokkal ezt követően, amikor a napi politika eseményei, a Templom kultikus meggyalázása – ti. hellénisztikus kultusz-elemek bevezetése stb. –, a zsidó vallás üldözése és más események azonnali állásfoglalást kívántak, illetve, Mattatjáhu és fiainak bátor fellépése és az ezt követő események a gyors megoldást ígérték.

Dániel könyvének héber nyelvű narratív bevezetése (1), illetve a könyv végén álló, ugyancsak héber nyelvű próféciák (8–12) a Makkabeus kor termékei. Igaz, Dán. 1 keletkezésére nézve nincsen támpontunk, de a 8 ssk. fejezetek biztosan későbbiek, mint a könyv kibővített törzsanyaga, az arámi nyelvű narratív részek, ennél alighanem lényegesen későbbiek, és a 7. fejezet, ennél talán csak néhány évvel későbbiek. A 8–12. fejezetből még azt is tudjuk, hogy önálló próféciái ha nem is egyszerre, de aránylag rövid idő alatt készültek el. A szerzőjük számára Dániel alakja, s nyilván az „»ős«-Dániel-könyv” második változata (2–7) is, adott volt. Az új szövegeket ezekre az adottságokra tekintettel írta. Ha héberül írt: a nyelvhasználat csak programmatikus lehetett. Biztosra vehetjük, hogy szándékosan akart héberül megszólalni: ezt tartotta a helyezethez illőnek. A könyv végső változatának szerkesztője – ha úgy tetszik: szerzője –, aki a Dániel neve alatt forgalomban lévő újabb próféciákat is a már ismert könyvhöz csatolta, a könyvet egyszersmind ellátta előszóval is, természetesen, ezt is héberül.

Dániel könyvének mai szövege mögött, eszerint, a keletkezéstörténet három stádiuma, másképp: három szerzői vagy szerkesztői aktus áll: 1. a babilóni udvari történetek (2–6, arámi); majd 2. ez és az első látomás (7, arámi); végül, 3. mindezek, plusz a többi látomás és – esetleg külön – a bevezető vagy kerettörténet (1; 7–12).

Mindez, természetesen, csupán föltevés, amely a maga egészében nem bizonyítható, bár vannak elemei, amelyek biztos tényekre támaszkodnak. Ilyen tény, például, mindaz, amit a qumráni Nabúnaj imája tárt elénk: Dán. 4 szövegének a babilóniai zsidó arámi hagyományba nyúló gyökerei.

Számomra azonban tulajdonképpen nem is Dániel könyvének a keletkezéstörténete a lényeges most, hanem az, hogy egy ilyen keletkezéstörténeti föltevés alapján egy további hipotézist is szeretnék felállítani. Az, hogy Dániel könyvét az utolsó változat szerző-/szerkesztője héber nyelvű anyaggal egészítette ki, hogy amit hozzáírt, héberül van: akárhogy is, de magyarázatra szorul. Az én magyarázatom, szemben a korábbiakkal, nem a szöveg- vagy szerkesztés-történet síkján mozog, hanem nyelvtörténeti, s még tágabban, a zsidó hagyomány történetének egy mozzanatát szeretné megvilágítani. Azt hiszem, Dániel könyvében megragadhatjuk a héber nyelvtörténet egy fontos eseményét: a héber nyelvhasználat reneszánszát az i.e. 2. században.

Számos jele van annak, hogy a héber nyelv a hellénisztikus korban még szigorúan

hagyományos zsidó közegben is többé már nem annyira a lakosság – a család, az üzleti élet – hétköznapi is használatos, kizárólagosan vagy jobbra használt nyelve is volt,¹⁶ hanem egyre inkább „szent nyelv”: a szent könyvek nyelve, amelyet szinte csak azok használnak, szóban és írásban, akik a szent iratokkal foglalkoznak, és csak abban a közegben, amelyben a szent iratokkal való foglalkozás a cél. Érteni egyelőre érti mindenki, de a hétköznapi életben, a családban már nem – vagy egyre kevésbé – használja. A diaszporában élő zsidóság, akár Babilóniában, akár Egyiptomban, a perzsa kor óta jobbra arámiul, illetve, ez idő tájt már egyre inkább, görögül beszélt. (A Septuaginta nagyjából ugyanabban a korban készült, mint amelyre Dániel könyvének végső változatát tehetjük.) Még Galileában is az arámi volt használatos. Kicsit későbbi időkből ugyan, mint amiről most beszélünk, de tudjuk, hogy a Galileában otthonos Jésu ben Jozsef saját szavai, ha az Újszövetség eredetiben idézi őket, mind arámiak, s a kereszténység Palesztínában később is inkább arámi nyelvű volt, semmint héber. Igaz, Jeruzsálemben és környékén, tágabban, a hajdani Júda területén, a héber változatlanul eleven maradt: bizonyítják ezt a nagy számban előkerülő sírfeliratok. De azért ismerünk ebből a térségből és ebből az időből is arámi feliratokat, nem is keveset. Még többet mond a héber nyelv helyzetéről ebben a korban a holt-tengeri tekercsek helyesírása: a *matres lectionis* bőséges használata, bőséges nemcsak a feliratokhoz, de még a későbbi bibliai kéziratokhoz képest is. Ezek a segédjelek arra szolgáltak, hogy a nyelvtudás apró bizonytalanságaiban kiegészék a héberül, természetesen, jól tudó olvasót. Héberül, persze, mindenki tudott, de már nem – vagy nem kizárólag – ezt a nyelvet használta a hétköznapi életben, s ezért az olvasásban is némi segítségre szorult. A héber az i.e. 2. században a zsidó népesség nagy, ha nem a nagyobb része számára szent nyelv volt.

A Makkabeus-felkelés és szabadságharc győzelme,¹⁷ s amit ez magával hozott: a zsidó állam függetlensége, a theokratikus eszme megvalósulása (ami a gyakorlatban, persze, a hierokrácia egy fajtája volt), és főként: a zsidó szabadság és autonómia – mindez együtt az i.e. 160-as években és az ekkor kezdődő korszakban új jelentőséget adott a hagyományoknak. A jeruzsálemi templom renoválása és újra-szentelése (i.e. 164) lehetővé tette, sőt, megkívánta a genuin zsidó hagyományok széles körű felélesztését. Ez a társadalmi és politikai megújulás a hagyomány nyelvét: a hébert is visszahelyezte arra a helyre, amelyet korábban elfoglalt: az elsőre.

A programmatikus héber nyelvhasználat, amit Dán. 1 és 8–12, a könyv héber részei mutatnak, a számításba vehető időhatárok között könnyen összekapcsolható a Makkabeus-felkelés eszmevilágával. Az új állam Jeruzsálem és Júda egykori területén épül ki: s a héber mint első nyelv, mint a lakosság beszélt nyelve, eleve is ebben a térségben maradt meg a leginkább. De ezen a körülményen túl, az új állam programjához a szent iratok nyelve feltétlenül jobban illett, mint a zsidó társadalom szélesebb köreiben – utcán és otthon egyaránt – használatos arámi. Az új állam számára a héber nyelv nyilván több volt, mint nyelvhasználat: a zsidó hagyományok megerősítésének és ezzel a társadalom megújításának programja.

Nehéz volna bizonyítani, mert a rendelkezésünkre álló forrásanyag roppant egyetlen, és még mindig szegényes, de legalább benyomásként megfogalmazható, s ez

egyszersmind a második föltevés: a Makkabeus korban, s erre próbálok következtetni Dániel könyvének keletkezéstörténetéből is: a zsidó állam önállóságának megteremtése és a vallási hagyományok helyreállítása korában a megelőző időszakhoz képest a héber nyelv egyébként is erőteljesebben használatba jött: hivatalos használatba, az állami életben és a vallási gyakorlatban mindenképpen. Talán nem egészen véletlen még az sem, hogy a felkelés történetét egy héber nyelvű könyv örökölte meg: ennek a ténynek a jelentőségét nem csökkentheti, hogy a mű: a Makkabeusok könyvének teljes szövege végül is csak görög fordításban maradt fenn. Hivatkozni lehetne még egyéb tényekre is, szövegekre, feliratokra, adatokra, amelyek igazolhatják a föltevésnek legalábbis a jogosultságát. De nem megyek bele a részletekbe. Ennyi is elég ahhoz, hogy jelezzem: milyen szélesebb összefüggésekben érzem a héber és arámi nyelvhasználat egymásmellettségét Dániel könyvében.

A héber nyelv visszaemelését legalább a vallási nyelvhasználatba, legalább az írásbeliségbe szeretném úgy nevezni, hogy hellénisztikus, közelebbről pedig: Makkabeus-kori héber nyelvi reneszánsz.

A Makkabeus felkelés nyomán kiépült új zsidó állam programmatikus héber nyelvhasználatára nyilván nem csupán a Júdában beszélt nyelvből táplálkozott. Ez kevés lett volna ahhoz, hogy a hébert, abban a gazdagságában, ahogyan, mondjuk, a nagy holt-tengeri tekercsekből ismerjük, magától értetődően első nyelvvé tegye a mindennapi életben, még ha netán csak a vallási és állami nyelvhasználatban is. Mert a holt-tengeri tekercsek is vallási iratok, ha egy elkülönülő csoport iratai is. Az írástudók – pusztán deskriptív értelmében használva e szót – a szent könyvek nyelvéhez igazodva, mindent megtettek, hogy a hébert ismét élő nyelvvé tegyék, akár az arámi helyén is. A törekvés, tudjuk, mérsékelt sikerrel járt, már ami a beszélt nyelvet illeti. Később, már az i. sz. 1–2. században, azt látjuk, hogy az okmányok nyelve – a hétköznapi nyelvhasználat – általánosan az arámi.¹⁸ Héberrel szinte csak a Bar Koszi(/ch)ba keze nyomát viselő levelekben találkozunk. S ez ismét ugyanaz az eset, mint korábban a Makkabeusoké volt: mindkét nagy fölkelés vezetői, s a mögöttük álló papi csoportok, de nyilván nyomukban a népesség meghatározott rétegei is, mozgalmuk eszméiségének támaszát ismerték fel a héber nyelvben. De a Misna nyelve a héber, még ha érződik is rajta némi arámi hatás. A Gemára vita-jegyzőkönyvei azonban arámi nyelven vannak. A héber fennmaradt, de mint szent nyelv, s mint ilyen, a zsidó identitás történeti hordozója tudott lenni hosszú évszázadokon át.

A héber nyelv története az Első Templom kora óta, a diaszporában, de az országban is, egyfelől, röviden szólva, a szent hagyomány fenntartása, másfelől pedig szüntelen és folyton meg-megújuló küzdelem az ellen, hogy a nyelv a hétköznapi életben háttérbe szoruljon, átadja a helyét – akkor – az aráminak, feledésbe merüljön. A héber nyelv reneszánszához: felélesztéséhez és újraéledéséhez mind a Makkabeusok, mind Bar Kosziba esetében, de mondhatjuk így is: a történelem során mindig arra volt szükség, hogy azok, akik a zsidóság védelmében, a vallás tisztaságának megőrzése vagy helyreállítása érdekében felléptek, és nemcsak az uralkodó körök, hanem ugyanígy a mögöttük álló mozgalom, a zsidó társadalom egésze is: a szent hagyomány mellett a szent nyelvnek is újra megteremtsék a helyét a hétköznapiakban.

¹ Komoróczy Géza, „Élő nyelv, holt nyelv, szent nyelv”, *Szombat*, 4, no. 1 (1992. január), pp. 35–36.

² Általános kérdésekhez ld. a kommentárokat, s ezek közül különösen Norman W. Porteous, *Daniel: A Commentary* (Old Testament Library) (London: SCM Press & Philadelphia, PA: Westminster Press, 1965); L. F. Hartman – A. A. di Lella, *The Book of Daniel* (Anchor Bible, 23) (New York, NY: Doubleday, 1977); J. Baldwin, *Daniel* (Tyndale Old Testament Commentaries) (Leicester: Inter-Varsity Press, 1979); R. Hersh Goldwurm, *Daniel* (ArtScroll Tanach Series) (Brooklyn, NY: Mesorah Publications, 1980). – Jó összefoglaló és bevezetés P. R. Davies, *Daniel* (Old Testament Guides) (Sheffield: JSOT Press, 1985). Különlegesen izgalmas elemzéseket ad, s mint várható, történetileg is igen értékes Elias Bickerman, *Four Strange Books of the Bible* (New York: Schocken Books, 1967), p. 53 skk. – A könyv keletkezéstörténetét illetően az én elképzelésem – elemeiben – az eredetileg Harold H. Rowley által kifejtett elemzésekhez és magyarázatokhoz állnak a legközelebb, a könyv magját képező arámi szöveg vonatkozásában biztosan, ld. H. H. Rowley, „The Bilingual Problem of Daniel”, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 50 (1932), 256–268; „The Unity of the Book of Daniel”, *Hebrew Union College Annual*, 23, no. 1 (1950–51), 233–273, és újra in: Uő, *The Servant of the Lord* (London, 1952; 2. kiad., Oxford: Blackwell, 1965), 249–280; „The Composition of the Book of Daniel”, *Vetus Testamentum*, 5 (1955), 272–276. A héber részek történeti háttéréhez ld. Martin Noth, „Zur Komposition des Buches Daniel (1926)”, in: Uo. *Gesammelte Studien zum Alten Testament* (Theologische Bücherei, 39) (München: Kaiser, 1969), 11–28.

³ Dániel arámi nyelvének tüzetes tárgyalása, a nagy nyelvtanokon kívül, legutóbb K. A. Kitchen, „The Aramaic of Daniel”, in: D. J. Wiseman, et al, *The Book of Daniel* (London: The Tyndale Press, 1965), 31–79.

⁴ Dániel könyvének legrégebbi másolataiban, Qumránból, az i.sz. 60-as évek második feléből(!) az arámi nyelvű szövegrész bevezető formulában (Dán. 2,4: „A babilóni tudósok ezt mondták a királynak, arámiul”) hiányzik az „arámiul (arámit)” szó, de az írnok üres helyet hagyott a héber és az arámi szöveg között, a kérdéses szó helyén. Az üres hely a Biblia kézírataiban mindig a szöveg tagolását szolgálja – az írnokok kétségtávol más-más minőségnek tekintették a héber és az arámi szövegrészeket. Vö. P. R. Davies, *Daniel*, p. 35 sk. – A qumráni Dániel-töredékek kiadása: J.-D. Barthélemy–J. T. Milik, *Discoveries in the Judaean Desert*, I: Qumran Cave I (Oxford: Clarendon Press, 1955), pp. 150–152, no. 71–72, s ehhez a kézirat-töredékek fényképei is: J. C. Trever, *Revue de Qumrán*, 5 (1965), p. 329 skk.; M. Baillet, *Revue Biblique*, 63 (1956), p. 55; F. M. Cross, Jr., *Revue Biblique*, 63 (1956), p. 58.

⁵ Mint ahogyan – mondjuk – egy magyar regényben, amely az ókori Babilóniában játszódik, mint Kodolányi Gilgames-regényei, a szereplők magától értetődően magyarul beszélnek. Az ilyen esetekben az elbeszélés szereplőinek nyelvhasználata nem utal az elbeszélő fikción kívüli történeti, szociológiai stb. valóságra.

⁶ A nyelvhasználat e sajátosságát a szakirodalom, mint várható, behatóan tárgyalja. Az eddigi vélekedéseket kimerítően ismertetik a közkézen forgó „bevezetés”-ek, többek között, Otto Eissfeldt, *Einleitung in das Alte Testament* (3. kiad., Tübingen: J. C. B. Mohr / P. Siebeck, 1964), p. 700 skk.; Otto Kaiser, *Einleitung in das Alte Testament* (1969, reprint: Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1973), p. 245 skk.; s legutóbb P. R. Davies, *Daniel*, p. 35 skk.

⁷ Legutóbbi elemzése: Danna N. Fewell, *Circle of Sovereignty: A Story of Stories in Daniel* 1–6 (Bible and Literature Series, 20) (Sheffield: The Almond Press, 1988).

⁸ Maurice Casey, *Son of Man. The Interpretation and Influence of Daniel 7* (London: SPCK, 1979); Susan Niditch, *The Symbolic Vision in Biblical Tradition* (Chico, CA: Scholars Press, 1980), p. 177 skk.; P. R. Davies, *Daniel*, p. 81 skk.

⁹ Ilyen, például, Prov. 22,17–23,11; e szakasz egyiptomi mintájáról ld. elsőként Adolf Erman, „Eine ägyptische Quelle der »Sprüche Salomos«”, *Sitzungsberichte der (...) Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Phil.-hist. Kl., (1924), 86–93.

¹⁰ Wolfram von Soden, „Eine babylonische Volksüberlieferung von Nabonid in den Danielerzählungen”, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 53 (1935), 81–89.

¹¹ Jozef T. Milik, „Prière de Nabonide”, *Revue Biblique*, 63 (1956), 407–415; Rudolf Meyer, *Das Gebet des Nabonid* (Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 107, no. 3) (Berlin: Akademie-Verlag, 1962); Werner Dommershausen, *Nabonid im Buche Daniel* (Mainz: Matthias-Grünwald-Verlag, 1964); Klaus Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984), p. 223 sk.

¹² A babilóni történeti hagyományt erősen befolyásolta Marduk isten szentélyének Nabú-naid ellenes propagandája, amelyet akkád nyelvű ékírásos szöveg tanúsít. A babilóniai zsidóság Nabú-naid ellenessége az i.e. 6. század babilóni közfelfogásához igazodott.

¹³ Másutt bővebben írtam erről: „A babilóni fogság”, in: Komoróczy Géza, *Bezárkózás a nemzeti hagyományba* (Budapest: Századvég, 1992), 230–304.

¹⁴ Vö. I. Makk. 1,21 skk.; II. Makk. 5,15 skk.; Josephus, *Ant.* XII, 5 skk.

¹⁵ Hogy pontosan mikor keletkezett, nem tudjuk, sőt, *ignoramus*, de a jelen tárgy számára ennek nincs is jelentősége.

¹⁶ Nem indokolt, nem szükséges, és – természetesen – nem is lehet a héber nyelv „kihalás”-áról beszélni; én is csak „visszaszorulás”-ról beszélek, arról, hogy a szent nyelv használata az élet szakrális szférájára szorítkozik. Később is ez volt a helyzet, egészen az *ivrit* nyelvújításig. A kérdést a héber nyelvtörténet összefüggéseiben behatóan tárgyalja a héber nyelv történetéről írott nagyszerű könyvében E. Y. Kutscher. Egyébként a perzsa és a hellénisztikus kori állapotokhoz most ld. Joseph Naveh–Jonas C. Greenfield, „Hebrew and Aramaic in the Persian Period”, in: W. D. Davies – Louis Finkelstein, Eds., *The Cambridge History of Judaism*, I (Cambridge, etc.: Cambridge University Press, 1984), 115–129; James Barr, „Hebrew, Aramaic and Greek in the Hellenistic Age”, in: *The Cambridge History of Judaism*, II (1989), 79–114.

¹⁷ Az itt részleteikben nem említett történeti eseményekhez ld. Peter Schäfer, *Geschichte der Juden in der Antike. Die Juden Palästinas von Alexander dem Grossen zur arabischen Eroberung* (Stuttgart: Verlag Katholisches Bibelwerk, 1983), 52 skk.; J. Alberto Soggin, *A History of Ancient Israel* (Philadelphia, PA: The Westminster Press, 1984), p. 300 skk. – Következményeikhez a zsidó gondolkodás későbbi alakulására: Elias Bickerman, *From Ezra to the Last of the Maccabees. Foundations of Postbiblical Judaism* (New York: Schocken Books, 1962).

¹⁸ Klaus Beyer, *Die aramäischen Texte vom Toten Meer*, p. 304 skk.

EMBERTÁRSAINKKAL SZEMBEN VALÓ MAGATARTÁSUNK ŐSI FORRÁSAINK ALAPJÁN*

A zsidó vallás előírásai („Micvák”) két főcsoportra oszlanak:

- a) a logikai alapon megindokolhatók;
- b) az előírást hitéleten alapuló micvák. (Szaadja Gaon, Emunot ve-Deot III; Chovat ha-Levavot, Az isteni szolgálat II; Isten iránti szeretet VII.)

Az előbbivel majdnem azonos a következő felosztás:

- a) Embertársainkkal szemben való magatartásunk szabályozása;
- b) Az ember Istennel szemben való kötelezettségei.

A két felosztás nem teljesen azonos, gondoljunk pl. a szombat törvényeire. A pihenőnap jellegét célzó micvák csaknem teljes egészükben logikailag megindokolhatók, úgyszintén a mindenki részére hirdetett munkaszünet; ám a szombat megtartása sok szertartásra is kötelez bennünket, ezeket viszont nem lehet mindig egyszerű logikával megmagyarázni.

Ha azonban, mint látni fogjuk, ősi forrásainkat tanulmányozzuk, azt kell tapasztalnunk, ahogy akár Istennel szemben való, a hiten alapuló, akár az embertársainkkal szemben, logikailag megmagyarázható micvák – mind a zsidó vallás törvényein alapulnak, főbb vonásaikban. Azért fő vonásaikban, mert a következőkben látni fogjuk, hogy a Tan embertársainkkal szemben való magatartásunk **részleteibe** nem bocsátkozik, sokat az emberi mérlegelésre hárít rá, ennél fogva azok a körülmények és más tényezőktől függően sokszor lényegesen változnak. (Ide sorolhatók bizonyos polgárjogi törvényeink is.) A tisztán vallási, Istennel szemben való kötelességeink meg nem változtathatók. Embertársainkkal szemben való magatartásunk, nagy vonalakban, a következő bibliai tételekre vezethetők vissza:

„És megteremtette Isten az embert az Ő képmására” (I.M.I,27)

„Szeresd felebarátodat mint sajátmagadat!” (III.M.19,18.)

„Tedd azt, ami jó és ami egyenes az Örökkévaló szemében!” (V.M.6,18.)

* A szerző engedélyével rövidített másodközlés.

Ezek az alapvető normák. A részleteket, az emberek közötti kapcsolatok sokoldalúsága és szüntelenül változó jellege folytán, majdnem lehetetlen örökérvényű formában kidolgozni.

Eddig arról szóltunk, hogy a „micvák” két válfaja (akármelyik felosztás szerint) ugyanarra a forrásra, a Tanra vezethető vissza. Most azt igyekszünk megvilágítani, hogy a két fajta „micvá” célkitűzése is azonos. Sőt, az utóbbi az előbbinek egyenes következménye. A „micvák” isteni eredetűek, tehát nem ember által jöttek létre, célkitűzésük tehát a Tan, Isten által kijelölt úton való járás. A zsidó erkölcsan **theocentrikus**, az ember nem automatikusan, hanem csakis, ha ezt az utat követi, tekinthető a teremtés koronájának. Ebben rejlik a zsidó vallási és a világi erkölcsan közötti különbség. Ez utóbbi **antropocentrikus**, eredete, forrása, maga az ember hajlamai, lelkiismerete által diktált kötelességtudása, célja pedig a boldogság, a szép elérése, az emberi társadalom tökéletesítése. „Mivel ember vagyok, ezek a kötelességeim.” Ebből következik az említett erkölcsi értékek, korok, vagy társadalmi rendszerek kicserélődése folytán való változandósága. Ezzel szemben a zsidó erkölcsan, mivel isteni eredetű, a szentség ideálja egyik alkotóelemének tekintendő, tehát *alapjában* változatlan. (A szentség fogalmát itt *sajátos* értelemben használjuk: mindennapi életünk földi, anyagiasszférajából – az önmérséklet, a lelki tisztaság légkörébe való felemelkedés.) „Mivel Isten saját képmására alkotott – ezek a kötelességeim.” Más szóval a világi erkölcsan az ember és környezete és a kettő közötti kapcsolat szabályozását írja elő. A zsidó erkölcsan nem feltétlenül az ember *környezetét*, hanem inkább *az embert és a maga életútját* foglalja magába. A szentség fent meghatározott fogalma főképpen *magára az emberre* vonatkozik. Aki nem önmegtartóztató, a világi erkölcs szerint nem mindig erkölcstelen – feltéve, ha környezetének nem árt. A zsidó erkölcsan szerint a lelki tisztaságtól való eltávolodás önmagában is, függetlenül környezetéhez való viszonyától, lealacsonyodást jelent.

Az embertársainkkal gyakorlott jótétemények értékelése, a zsidó erkölcsan szerint nemcsak a másoknak nyújtott előnyben, hanem a cselekedetek által az ember saját lelkierejének fejlődésében jut kifejezésre. Eszerint az erkölcsös vagy erkölcstelen tett, nemcsak magából a cselekedetből, hanem főképpen általa az ember magasabb nívóra való emelkedéséből mérhető fel. Nem a tett effektusa, hanem annak minősége, maga a cselekvés mibenléte a döntő.

Ez a **theonomiának** tekinthető zsidó erkölcs, az ember **autonómiájával** nem áll elentétben. Az írott és szóbeli Tan ebben a vonatkozásban csak általános útmutatóként szolgál. A gyakorlati részleteket az ember saját maga dolgozza ki, az Írás alapján. „Lásd, íme elébed helyezem az életet, a jót, a halált és a rosszat, válaszd az életet.” Én megjelölöm az élet útját, de te magad *válaszd ki!* (V.M.30,15 és 19 alapján). Ám a részleteket nem a szabad képzelet vagy intuíció világában találjuk meg. A szóbeli Tan rámutat arra, hogy bölcsseink hogyan interpretálták az Írás majdnem absztrakt törvényeit a gyakorlati élet valóságára, és ez az interpretáció szolgál nekünk a mindennapi élet bonyolult helyzeteiben útmutatásul.

Az emberek közötti kapcsolat alapvető szabályait néhány micvába lehet össze-

foglalni. Ezeknek egy részét fogjuk a továbbiakban közelebről megvizsgálni. Megkísérjük mindegyik micvát forrásainkhoz visszavezetni, de apró részletekbe nem bocsátkozunk.

A felebaráti szeretet

„Ne állj bosszút és ne gyűlölkjöd néped fiaira, szeresd felebarátodat, mint saját magadat, Én vagyok az Örökkévaló.” (III.M.18,19.)

A Talmudban (Sabbat 31/a) megtalálható ennek a micvának a negatív megfogalmazása. „Ami számodra gyűlöletes, ne tedd társaddal, – ez az egész Tóra, a többi ennek a magyarázata – menj, tanuld meg.” Hillél szerint (ennek a gondolatnak a megfogalmazója) az ember egyik lényeges tevékenysége az életben, ember-társaival tanúsított magatartása, s ennek vezérfonala „ami számodra gyűlöletes, ne tedd társaddal.” Minden más tevékenység az előbbinek magyarázata. Tehát Isten-nel szemben való kötelességeit úgy teljesíti helyesen az ember, ha az előbbit, az alapot, magáévá teszi.

Ez persze *nem jelenti a kimondottan vallási törvények másodrendűségét*. Ne felejtjük el, hogy Hillél ezt az utat a betérni kívánó idegennek ajánlja. Ez tehát speciális módszernek tekintendő olyanok részére, akik a Tantól messzire eltávolodtak, vagy nem ismerték.

De mit jelent tulajdonképpen „szeresd felebarátodat, mint saját magadat”? Hogyan lehet egyáltalán szeretetet az emberre ráparancsolni, és még hozzá „mint saját magadat”? Rabbi Akiva ezt racionálisan fogja fel, ahogyan a Midrás klasszikus példájából következtetni lehet. A példa így hangzik: Ketten járnak a sivatagot, és a megmaradt ivóvizük már nem elegendő kettőjüknek. Ha egyenlően megosztják maguk között, mindketten szomjan halnak, de ha az egyik (a víz tulajdonosa) issza meg az egészet, legalább ő életben marad. Mi a teendő? Az egyik vélemény szerint osztzkodniuk kell, bár az eredmény nyilvánvaló. Rabbi Akiva ezzel szemben úgy dönt, hogy akié a víz, igya meg az egészet és maradjon életben: „A saját életed előbbrevaló”. A felebaráti szeretet tehát nem írja elő a hiábavaló önfeláldozást. A szeretet gyakorlásának megszabott határai vannak. (Szifré, Behár szakasza V. alapján.)

Az Atyák mondásaiban (V,10) olvassuk: Rabbi Eliezer mondja: A barátod tisztelete olyan megbecsült legyen előtted, mint a saját magadé. Rabbi Joszi szerint barátod vagyona olyan megbecsült legyen előtted, mint a sajátodé (u.o. V,12). Hillél fent idézett mondásával párhuzamosan, ez utóbbi kijelentések pozitív követelményt tartalmaznak: nemcsak a barátodat érintő rossz cselekedetektől kell tartózkodnod, hanem az iránta való jóakaratú magatartásra kell törekedned.

Nachmanidesz (Rambam III,M.19,18.)-hoz írt kommentárjában ezt így határozza meg: Sokszor az ember barátjának jót kíván ugyan, de csak bizonyos értelemben, csak anyagi, de nem szellemi javakat kíván neki, vagy fordítva. És még akkor is, ha magasabb lelki nívón áll és mindent kíván neki, lelke mélyén mégis azt szeretné, hogy barátjának szellemi és anyagi javai mégsem ériék el azt a fokot, amelyen saját javait óhajtáná látni. Erre szólít fel bennünket a felebaráti szeretet – az irigységnek még ezt

a csökevényét is gyomláljuk ki a szívünkéből, s úgy örülünk mindannak ami a barátunké, mintha a magunké lenne.

A felebaráti szeretet odavezet, hogy az ember másért megtesz mindent, mintha saját magáért tenné, és óvakodik attól, hogy akár közvetlenül akár közvetve, rosszat tegyen vele – s így az emberi társadalom alapjainak szilárd letéteményesévé válik.

A „jó és „egyenest” út

Bibliai idézetek:

1) Cselekedjed az egyenest és a jót Isten szemében (V.M.6, 17–18).

2) Hogy jó legyen neked és gyermekeidnek, amidőn a jót és az egyenest teszed, Isten szemében. (U.o. 12, 28) Rabbi Akiba hozzáfűzi (Szifre LXXIX): A jót Isten szemében, az egyenest az emberek szemében.

A „jó”, a szó alapértelme szerint, az a cselekedet, amely a kitűzött cél elérését elősegíti, az „egyenest” pedig az, amely az emberi igazságosság mércéjének megfelel. Mivel e két követelmény egybe van kapcsolva a fenti idézetekben, úgy kell azokat értelmezni, hogy az ember olyan cselekedeteket végezzen, amelyek önmagukban „helyesek” és egyúttal őt (az embert) az isteni törvények által kitűzött célok elérésében segítik elő. Rabbi Akiba hozzáfűzött magyarázatában a fenti idézetek még azt is tartalmazzák, hogy ami Isten szemében jó, azt tegye az ember, hogy a társadalom szemében egyenesnek tűnjék.

Itt, természetesen, nem a szigorúan vett vallási előírásokról van szó – ezen a téren közömbös, hogy az emberek jónak vagy egyenesnek minősítenek egy bizonyos cselekedetet. (L. a kásrut törvényeit.) Olyan cselekedetokről szólnak itt, amelyeket az Írás nem határoz meg pontosan. Mivel pedig a meghatározás hiányzik, logikusan következik, hogy ebben az esetben az emberi ész mérlegelését kell segítségül hívnunk tetteink megítélésében. Más szóval itt embertársainkkal szemben való magatartásunkról lehet csak szó, mert az emberi mérlegelésnek a szigorúan vett vallási törvényekben nincs helye.

Ezt a követelményt a Szóbeli Tan, többek között, a következő esetekre vonatkoztatja:

1) Aki a közösség vagyonát kezeli, mindent el kell követnie, hogy a gyanúnak a gondolata se merüljön fel ellene. („Legyetek tiszták Isten és Izráel előtt” – IV.M. 32,22.)

2) A kereskedelemben a tisztesség és a becsület legyen a vezérelved (nem beszélve csalás szándékáról).

3) Vitás kérdésekben igyekezzünk kompromisszumos megegyezésre jutni és ne ragaszkodjunk mindig a törvény száraz előírásához.

4) Jószerkezeti viszonyra kell törekednünk. Ha az ember eladásra szánja ingatlan vagyonát – előbb szomszédjának ajánlja fel, természetesen saját maga károsodása nélkül.

5) Extrém esetet is említ a Talmud (Baba Mecia 83/a); Rabba bar Chanan unokája munkásai egy hordó bort törtek el. Ezért a munkaadó elvette tőlük a ruhájukat. A peres felek Rávhoz mentek és ő úgy döntött, hogy vissza kell adnia nekik a ruhákat. A munkaadó csodálkozva kérdezte a Rávtól, vajon így szól a törvény? – Igen, volt a válasz, írva van „Járlál a jók útján” (Példab. 2,20.). Miután visszaadta a ruhájukat, a munkások panaszkodtak, hogy szegény emberek, egész nap dolgoztak és még ennivalójuk sincs. Ráv megint úgy döntött, hogy a bérüket meg kell fizetnie. A munkaadó újabb kérdésére, vajon így szól a törvény? Ráv azt válaszolta: Igen, mert írva van „Az igazak útját őrizd” (u.o.).

Ez az extrém eset messzi túlhaladja az említett követelményt, hogy az ember ne ragszkodjon a törvény száraz paragrafusaihoz – ez már a könyörületesség fogalmát meríti ki.

*„Gemilut Chászádím be-gufo u-bemamono” Pénzbeli
és vizontszolgáltatásra nem számító,
önzetlen jó cselekedetek*

„És figyelmeztessd őket a törvényekre és tanokra és tudasd velük az utat, amelyen járjanak és a cselekedeteket, amelyeket tenniök kell” (Il.M.18,20). A Szóbeli Tan többféle magyarázatot fűz ehhez a vershez: *Az utat* – betegek látogatása (ápolása); *amelyen járjanak* – a halottak temetése; *amelyen vizontszolgáltatásra nem számító jó cselekedetek* (Gemilut Chászádím).

A „magyarázat” szót ebben a vonatkozásban nem a szövegbeli értelmezésre használják, hanem az elvont utasítások gyakorlati alkalmazásának forrásként való megjelölésére.

Továbbá – olvassuk a Talmudban – úgy tanították a bölcseink, három dologban különbözik a vizontszolgáltatás nélkül való jó cselekedet a pénzbeli (cedáká) jótéteménytől: 1) az utóbbit csak pénzben (anyagiakban) lehet megvalósítani. Az előbbit akár pénzzel (kamatmentes kölcsön), akár másfajta, jó szándékú segítségét nyújtó cselekedettel, vagy akár megnyugtató, együttérző szavakkal, 2) Az utóbbi csak az anyagiakban rászorultakra vonatkozik, az előbbi a rászorultakra és a jómódúakra egyaránt 3). az utóbbit csak az élőkkel gyakorolhatjuk, az előbbit akár élőkkel, akár holtakkal – temetés stb. (Szukka 49/b). Összegezve mondhatjuk, hogy a vizontszolgáltatás nélkül való cselekedet embertársainkkal szemben minden időben, minden körülmények között, az érintett személyek számára való tekintet nélkül, majdnem korlátlanul érvényes.

A pénzbeli jótétemény két válfaját ismeri a Talmud. 1) A szó szoros értelmében vett cedákát, a szegény embernek juttatott adományt. 2) A (kamatmentes) kölcsönt. Aki alamizsnára nyíltan, szégyenérzet nélkül nyújtja ki a kezét, az nincs olyan szorult helyzetben, mint az, aki szemérmességében szorultságát takargatni igyekszik és inkább a legmessedbmenő hiányt szenved el. Ennek megsegítése előbbrevaló.

Hozzáteendő, hogy a kölcsönadás már azért is hatékonyabb az ajándékozásnál, mert az előbbi produktív módon oldhatja meg, talán véglegesen, a rászorultak baját. A cedáká pedig csak átmeneti megoldás. Ha idejében a rászorultak segítségére sietünk, talán megállíthatjuk a lejtő útján és nem kerül majd olyan válságos helyzetbe, hogy cedákát kérjen.

A cedákára rászorultak között több differenciális fokozatot ismer a Talmud: Lakóhelyed szegényei előbbrevalók más helység lakóinál, az ember saját rokonai előbbrevalók a nem rokonoknál, belföldi szegényeid előbbrevalók a külföldieknek. A Talmud más szempontból is több kategóriát állapít meg a cedákára rászorultak között. Akinek megvan az aznapi étkezése, ne étkezzen népkonyhán. Akinek az egész hétre való étkezés biztosítva van, ne fogadjon el a szegények részére gyűjtött pénztárból. Végül, akinek 200 zuz értékű „vagyon” van, ne fogadjon el semmiféle adományt, amelyet a Tóra a földművesre, a szegények javára kivetett. Megjegyzendő, hogy J.Káro, Jore Deá 255 fej. 2. számú szakaszában megjegyzi, hogy ezek a kritériumok a Talmud korának életszínvonalát tükrözik vissza, de a mai időben a cedáká elfogadására minden ember jogosítva van, amennyiben nem képes saját magát vagy háza népét tisztességesen eltartani. A kritériumok tehát a korszak és a körülmények függvényei. A kritériumokon belül eddig még mindig tág tere nyílik a csalóknak, és erre jegyzi meg a Misna (Pea VIII, 7–9) „akinek nincs szüksége cedákára és mégis kéreget, arra a sorsra jut, hogy majd valóban rászorul az emberek támogatására”, viszont „aki a legmesszebbmenően tartózkodik a cedákától, bár szüksége volna rá, végül is abba a helyzetbe kerül, hogy ő lesz képes másokon segíteni” (Rámbám, a szegényeknek járó adományok X, 19).

Végül nem mulaszthatjuk el a következő forrásokat felsorolni:

1) Vegyes (zsidó és nem zsidó) lakosságú városban közös intézményt kell létesíteni, abból a célból, hogy az az egész lakosságot lássa el. (Jer. Gittin 5,9.)

2) Nyolc fajta, egymástól értékelésben eltérő cedáká-gyakorlást állapít meg a Szóbeli Tan.

a) Az adakozó a rászorulóknak olyan segítséget nyújt, amely talpraállítja és többé nem szorul mások támogatására.

b) Az ember cedákát ad szegénynek névtelenül, úgy, hogy sem önmaga, sem a szegény nem tud egymásról.

c) Az adakozó tudja kinek ad, de a rászoruló nem tudja kitől kapott.

d) A rászoruló ismeri az adakozót, de ez utóbbi nem tudja kinek juttatott.

e) Az adakozó nem vár addig, míg a szegény, vagy az intézmények kérnek tőle.

f) Aki csak felszólítás után adakozik.

g) Aki keveset adakozik ugyan, de szívélyesen teszi.

h) Aki csak kénytelenül-keletlenül ad.

(Rámbám, a szegényeknek járó adományok VII, 1–14.)

Befejezésül említsük meg J. Káro, Jore Deá 248/a cikkelyét: Minden ember köteles cedákát adni, még az is, aki maga is cedákából él.

Bibliai idézetek:

1) Ne járv, mint árulkodó népeid közepette (III.M.19,16). Vulgárisan: ne pletykálkodj (Rechilut).

2. Őrizkedj minden rossztól (V.M.23,10). A Misna szerint ez tilalom a „rossznyelvűségre” értendő (Jer.Pea 1,1), vagyis ne beszélj emberrársaidra olyasmit, amely rá nézve szégyent vagy kárt okozhat, még akkor sem, ha az igaz (Láson hárá).

3. Ne állj bosszút és ne tarts haragot népeid fiaira (III.M.19,18). A későbbi rabbinikus irodalom különbséget tesz a pletyka és a rossznyelvűség között. Pletyka az, aki elviszi az egyiktől hallott beszélgetéseket a másikhöz, mondván: íme ezt hallottam rólad, még akkor is, ha az igaz és senkire nézve sem bántó szándékú. A kettő közötti átmenet a valóságban elmosódik, az ember soha nem tudhatja mi az, ami emberrársának bántalmat, vagy szégyent okozhat. Világos azonban, hogy a rossznyelvűség sokkal súlyosabb a pletykálkodásnál.

A továbbiakban néhány példát ragadunk ki arra vonatkozóan, hogy forrásaink szerint mi sorolható a „láson hárá” fogalma alá.

1) X kérdezi Y-tól: hol találhatnék tüzet? Y azt válaszolja, hát hol találhatnál más-hol tüzet, mint amott..., ahol éjjel-nappal ég a tűz, mert állandóan sütnék-főznek.

2) Ha valakit dicsérünk, könnyen áthághatjuk a „láson hárá” tilalmát, ha a dicséretekből az illető negatív tulajdonságai is kicsengenek.

3) Eklatáns példa erre az, ha valaki úgy nyilatkozik: Ne beszéljünk az illetőről, minek firtassuk a dolgot.

A „rechilut”- és „láson hárá”-nál még sokkal súlyosabb az, ha valakinek rossz híre költik – alaptalanul, vagy az, akinek megrögzött tulajdonsága a rossznyelvűség és nemcsak elvéve, bizonyos szituációban teszi. (Maimonides kommentárja az Atyák mondásaihoz I,16.)

A bosszúállás és a haragtartás között („nokém”; „notér”) a Midrás így tesz különbséget (Szifra, kedosim szakasza II. fej.): A mondja B-nek, add kölcsönbe nekem a sarlódat. B elutasítja a kérést. Másnap B fordul A-hoz és a fejszéjét kéri kölcsön. A nemcsak elutasítja a kérést, hanem ki is jelenti, azért nem kölcsönzi a fejszéjét, mert előző nap B megtagadta a sarló kölcsönadását. Ez bosszúállás. A haragtartás pedig az: B kölcsönkéri A-tól a sarlóját és A odaadja neki azzal a megjegyzéssel: odaadom neked, habár te nem akartad kölcsönadni nekem tegnap a fejszédet. Az említett példákban a sarló és a fejsze nemcsak a változatosság kedvéért és nem véletlenül szerepel úgy a Midrásban, hanem annak illusztrálására, hogy sokszor a kölcsönadás megtagadása csak kapzsiságnak minősíthető. A sarló ugyanis érzékenyebb munkaeszköz a fejszénél, mert könnyebben kicsorbulhat, tehát a sarló kölcsönadásának megtagadása nem indokolhatja meg a fejsze kölcsönadásának megtagadását. Ez nyilvánvaló bosszúállás. (Ha a fejsze és a sarló más sorrendben szerepelne, csak kapzsiságot jelentene.) A haragtartás példájában viszont az érzékenyebb sarlóját nem tagadja meg – bár előzőleg a társa a durvább eszközt, a fejszét nem kölcsönözte – mégis a kísértő megjegyzés

miatt a Tóra haragtartásnak minősíti. A mai időkben a fenti eszközöket, finom mechanikai, illetve egyszerűbb szerszámokkal helyettesítve, szemléltetőbb példát nyertünk.

Világos, hogy ezek a tilalmak nem vonatkoznak jogos károsodásból, vagy egyéb üzleti ügyekből folyó követelésekre. Azokat a károsult törvényes úton behajthatja, az nem meríti ki a bosszúállás, vagy a haragtartás fogalmát.

A szóbeli sértés (bántalmazás) és a megtevesztés tilalma

Bibliai idézet:

„Ne szorongassátok (ne bántalmaztatók) egymást, félj Istentől” (III.M.25,17). A Midrás a szóbeli megbántásra vonatkoztatja ezt a verset, mert a kereskedelembe előadódó bántalmazásról ugyanazon fejezet 14-ik versében volt már szó. A tilalomra a Midrás a következő példákat hozza: Ha valaki a megtérés útjára lép, ne juttassuk eszébe korábbi tetteit. A nem zsidó, miután a zsidó vallásra tért át, ne említsük neki családja származását. Sokszor ezek a megjegyzések jószándékúak lehetnek, talán az lehetett az eredeti gondolat, hogy milyen pozitív metamorfózison ment át az illető. Ezért fejeződik be a vers ezekkel a szavakkal: „félj Istenedtől”. Ha a szándékod nem is nyilvánvaló, ha többféleképpen magyarázható, Isten előtt nincs kétértelműség. (Rambam, A micvák könyve 151-ik tiltó micvá).

A megtevesztésre a következő példát hozza a fenti Midrás – egyebek között: Ha az ember nem szándékozik vásárolni, ne zaklassa a kereskedőt azzal, hogy mennyiért hajlandó adni a portékát. Egy másik példa: Ne küldözzessünk vevőket olyan kereskedőhöz, akiről tudjuk, hogy hiányt szenved a keresett cikkben. Itt sem nyilvánvaló az igazi szándék, de Isten előtt világos.

Mindezek természetesen csak példák, a gyakorlatban könnyen lehet analógiákat felállítani belőlük.

Az ember és ember közötti viszonyból adódó problémákból csak néhány példát ragadtunk ki és azokat a zsidó források alapján tárgyaltuk meg. Ebben a szűk keretben nem térhettünk ki az összes problémákra, de nem is lett volna rá lehetőségünk, mert sok – zsidó – alapismeret szükséges ahhoz, hogy a témát minden oldalról megvilágítsuk.

Talán a megadott példa, vagy inkább a kimaradt anyagra való kíváncsiság egyeseknél a tudásszomjat felébreszti és a valódi zsidó tanok megismerésére szánja magát.

Ha valamennyit is elértünk ezen a téren, ez lesz igyekezetünk méltó jutalma.

IKTATÓ BESZÉD

Elmondotta Dr. Schweitzer József főrabbi beiktatásán Pécsen, 1948. május 23-án

A föld az Idő rokkáján szövi Isten eleven köpenyét.¹

ושוליו מלאים את-ההיכל (Jes. 6,1)

Istennek élőkől és elköltözöttekből szőtt eleven köpenye betölti ezt a templomot is.

E monumentális falak nem elegendőek azok befogadására, akik eljöttek ma ide, a másfélszázados pécsi zsidó hitközség² új papjának köszöntésére. Itt vannak az egymást váltó nemzedékek szellemei mind, akiknek áhítatát beitta e zsinagóga; ideszálltak távoli tájakról a mártírok árnyai, akiket innen hurcoltak a kínok útjára és a halálba. Eljöttek az életre ítélték is tört szívük mérhetetlen súlyával. A nemzedékek láncolatának imája iktatja be Pécs új papját az elárvult rabbiszékbe: felidézve a múltat és könnyörögve áldottabb jövőért.

Eljöttem ide én is, a községkerület egy elpusztult kicsiny gyülekezetének volt rab-bija, aki erről a szószékről virágzó hitközséghez szólhattam egykor, aki ott álltam a híveitől és családjától megfosztott utolsó lelkipásztorotok koporsójánál, aki hazajöttök után először nyújtottam felétek a könnyek tengerén át – magam is gyászolón – a vigasztalásnak és az élet parancsának szavát; most legkedvesebb tanítványomra adom itt a Szentírás papi áldását.

היינו כחלים (Zsolt. 126,1)

Hogy ezt megélhettük, hogy a romokon új élet fakadhatott, úgy érezzük magunkat, mint az álmodók.

ג חלומות מתקיימין חלום של שחרית וחלום שחלם לו
חבירו ... וחלום שנשנה (Ber. 35b)

A zsidó hagyomány szerint három álom teljeseedik be: az ifjúkor álma, a megismétlődő álom és az, amelyet mások álmodnak felőlünk.

I.

חלום של שחרית

Gyermekei álmoknak, mélybe hullott diákevek ábrándjainak beérése ez a mai nap: be-
köszöntőd ünnepe. Korán ébredt meg lelkedben a vágy, hogy Izráelnek papja légy,

szellemi vezére népednek, vallási vezetője egy közösségének. Kezedben dobog gyülekezeted szíve: szabd meg az ütemét, jelöld ki az irányát, fokozd a hevét. Érezze át: a zsidóságot a gálat két évezredében istenhite és vallásos szertartásai, de ugyanakkor hazavágyódása és népszokásai tartották meg – vallása és népisége együtt.

Az álom többet is ígért, kevesebbet is. Nem így képzelted el. Tébolyult, vérgőzös gyilkosok áldozata Európa hatmillió zsidója. (–) A ma rabbijának romokon és vérző szívekből kell építenie új községet szavával, tanításával, élő példaadásával; ki kell békítenie az embert Istenével és önmagával.

Az álom mégis kevesebbet ígért. Az ősök földjén Zsidó Állam született, amely népünk leghősiesebb küzdelmét vívja most. Meg kell újulnunk mindannyiunknak ebben a történelmi csodában, amelynek tanúsága felemelő: nincs a világon példa ilyen hűsége és ragaszkodásra, amely kétezer esztendőn át gyászolta hazáját, bárhol és bármilyen körülmények között egyszer egy évben a földre ült, siratva országát, a mártíryanót, akitől elszakította az ellenséges túlerő. Ez a hűség és ez a ragaszkodás a biztosséka annak, hogy a zsidó ember vállalt feladatát, szavát, meggyőződését állja mindenkor és mindenütt.

II.

וְחִלּוֹם שִׁנְשָׁנָה

Az álom megismétlődik a mai napon: felemeled szentéletű, tudós Mesterünknek, nagyatyádnak lehullott köntösét, felemeled hét esztendő óta pihenő tollát és a zsidó tan szolgáltatását vállalod. A rabbi a zsidó szellemi kincs őre, és mennél kevesebben vagyunk, annál nagyobb feladat hárul a megmaradottakra. Pusztítás, dúlás és rablás martalékvá lettek Tóráink, kézirataink, könyveink, mi csókkal illetett, újjal, szemmel simogatott drágaságaink. Meg akarták semmisíteni a zsidó írást. **אוֹתוֹת וּמוֹתוֹת** (jTaan. 4,68), de a betűk szálltak, menekültek a légben és új gazdákhöz kéreteznek. Vállalnunk kell őrizetüket, kutatásukat, továbbbéltesüket.

Gazdátlanok a vidéki zsidó régiségek és műemlékek, kallódnak az okiratok és könyvek, megszűnt hitközségek legalább emlékeik gyűjtőire és feldolgozóira várnak. A vidék zsidósága szellemi centrumot követel. Legyen ez a hitközség azzá, légy a tudós pécsi rabbik hagyományainak folytatójává, szenteld pihenő óráid a tudomány szolgálatára, hogy valósággá virágozzék benned főiskolánknak tudományos munkásságodra vonatkozó álma is.

III.

חִלּוֹם שְׁחֵלֵם לוֹ חֲבִירוֹ

Teljesedjék be végül az az álom is, amelyet most mindenfelé álmodnak rólad híveid: milyen lesz, milyen legyen a papjuk. Az árva gyermek arról álmodik, hogy eljössz hozzá s atyja helyett megsimogadod. Fehér lap az árva lelke, láthatatlan betűk vannak benne. De ha meleg szívvel lehelsz reá, előtűnnek a láthatatlan betűk és kivethető rajt

Isten írása.³ A gyermekétől megfosztott anya benned keresi elpusztított kincsét, rád fogja aggatni – mint a folyondár – meggyült érzéseit; útmutatásod lesi a hitvesét, testvérét, útját, célját és reményét vesztett mind.

A rabbinak ma nagyon jó, nagyon érző szívűnek kell lennie, embernek minden körülmények között, s akkor a legnagyobb pap feladatot teljesítheti.

Lesz-e ujj elegendő e békés csatára?
És lesz-e a békének elég katonája?
És perce az órának és fíja az idegnek?
Hogy álomtalan éjtől se ijedjete meg.⁴

Kiváló képességeiddel szolgálj gyülekezeted, az össz zsidóságot, az emberiséget, az építőmunkát és a békét – mint pap, mint kutató és mint ember. Légy ennek a megtizedelt nyájnak hűséges pásztora, történelmi idők felelősségteljes vezetője – erre kérnek az élők és az elköltözöttek.

Drága tanítványom és barátom! Áldó kezemet a szeretet emeli és az emlékezés:

ברכת אביך גברו על ברכת הורי
(Gen. 49,26)

Vajha lenne az én áldó kezemben több erő, mint amennyi Édesapáméban és Mestere-mében volt, akinek szava szól most az én ajkamról:⁵

עניי ה" עוני בוכות תלמיד

„Hallgass meg, Istenem, hallgass meg tanítványaim érdemében”:

יברךך ...
Ámen.

Scheiber Sándor, akinek a magyarországi zsidóság történetében az elmúlt évtized során minden érdemleges mozzanathoz, minden érdemes személyhez mélyen és személyesen köze volt, s akinek sugárzó jelenléte és hatása eltávozása óta is töretlen: Scheiber indította el papi és tudósi pályáján – mint maga mondja – „legkedvesebb tanítványá”-t és „barátját”-t, majd pedig, már a halála után, utódját az Országos Rab-biképző Intézet élén: dr. Schweitzer József egykori pécsi főrabbit. Az itt közölt „Iktató beszéd” szép emléke Scheiber – Löw Imánuel példája nyomán kibontakozó – ihletet homiletikai művészetének, s ugyanakkor találó, az utóbb kifejlődött valóságot áldólag óhajtó, és egyszersmind mindjárt a kezdetnél megsejtő jellemzése Schweitzer József magatartásának a személyiségének pályafutása hosszú évtizedei során. A mester és barát, pályatárs és előd „Iktató beszéd”-e, mely a pályakezdés pillanatában hangzott el, csaknem fél évszázaddal később ismét szolgáljon örömeire – és most már dicsősé-gére is – az ünnepeltnek, hetvenedik születésnapján.

Scheiber Sándor itt kiadott beszéde az eredeti gépiratban maradt fenn; a kézirat, mint Scheibernél rendszeren, a héber szövegidezeteket, a kevés utólagos javítást és ki-gészítést a szerző kézírásával adja. Talán nem fölösleges felhívni a figyelmet arra,

hogyan Gen. 49,26 szövegét idézve, Scheiber eltér a hagyományozott szövegtől és a *Ma-sora parva* (marginális) javítását követi. A szöveget a kéziratnak az MTA Judaisztikai Kutatócsoport könyvtárában őrzött xerox-másolata alapján közöljük, dr. Scheiberné dr. Bernáth Livia szíves engedélyével. A kéziratban egy sor az egyik lap aljáról leszakadt, a hiányt itt (–) jelöli. Az egyik talmudi idézet hivatkozása (JTaan.), szintén lap alján, ugyancsak elveszett; pótoltuk. A közlés során a mai helyesírást érvényesítettük. (K.G.)

JEGYZETEK

¹ Goethe. Ld. Földessy Gyula: *Ady értékelése*. Bp., 1939. 54.

² Wallenstein Zoltán, *Blau Emlékkönyv*. Bp., 1926. 324.

³ Szeresd az árvát! Bp., 1929. 23.

⁴ Kiss József: *Összes költeményei*, III. Bp., 1930. 12.

⁵ Jalkut Eliezer, III. Paks, 1911. 66b.

LÖW HENRIK JAKAB, EGY MAGYAR MÁSZKIL LORD BYRON KÁIN-JÁNAK HÉBER FORDÍTÓJA

Egy kevésbé ismert XIX. sz.-i magyarországi zsidó tanár élete és munkássága a tárgya ennek az értekezésnek. Löw egy *mászkil* volt, követője a zsidó felvilágosodás és emancipáció mozgalmának, a *haszkalának*. Munkái között szerepel Byron *Káin* című drámájának kiadatlan héber fordítása. E munka autográf kéziratát a Jewish Theological Seminary (JTS) Könyvtárában őrzik¹ és legjobb ismereteim szerint a tudományos irodalomban nincs utalás a műre. A fordítás szerzője héberül Jacob Zevi ben Avraham ha-Levi Löwként, németül pedig Jacob Heinrich Löwként szignálja nevét. Az általános tájékoztató munkákban nem történik említés erről a Löwről. Jelen munka kísérlet arra nézve, hogy felvázolja működését, s röviden bemutassa a *Káin*-fordítást és elhelyezze a Haszkalá irodalomban, különösképp ahogy azt Bécsben, egyik legjelentősebb központjában, a XIX. sz. első felében gyakorolták. Amint a későbbiekben látni fogjuk, Löwre Max Emanuel (Menahem Mendel) Stern (1811–1873), a bécsi zsidó felvilágosodás egyik meghatározó személyisége volt közvetlen hatással. Mivel a dolgozathoz szükséges kutatásokat New Yorkban végeztük, valószínűnek tűnik, hogy néhány Löwre vonatkozó információt elkerülhetetlenül elhagyott jelen sorok írója, melyek folyóiratokban és magyarországi könyvtárakban lelhetők fel. Löw minden valószínűség szerint Hunfalván (Hunsdorf, a mai csehszlovák Huncovce) született. Néhány írásában magát mint *me-Unsdorf*² (hunfalvi) identifikálja, amit utalásnak vehetünk arra nézve, hogy Hunfalva a szülőhelye volt. Születési ideje ismeretlen. Írásainak néhány állítására alapozva azt fogadhatjuk el, hogy Löw az 1820-as évek végén vagy a 30-as évek elején született. A *Káin*-fordítás 1852-ben datált bevezető anyagaiban önmagáról mint fiatalemberről beszél,³ és 1861-ben azt írja, hogy 10 évvel ezelőtt, azaz cca. 1851-ben még mindig fiatal volt.⁴ Édesanyja, Simha, 1845-ben halt meg, egy nappal azelőtt (vagy azután! nem világos, ld. 26. jegyzet), hogy fia egy távoli útról visszatért. Annak ellenére, hogy ebben az időben Löw nagyon fiatal volt, felkérték a temetési beszéd megtartására.⁵ A *Káin* kéziratban van egy – Hanni nővéreinek ajánlott – héber vers, amelyben Löw édesanyját siratja el, s dicséri nővérét, amiért gondot fordít a családra.⁶ Egy 1864-ben publikált rövid költeményében azt írja, hogy fia, Simha, nagyanyja nevét viseli.⁷

Van egy másik dedikált költemény a *Káin* kéziratában, amelyet a Boskowitzban élt nagybátyjának, Solomon Löwnek ajánl. Solomont nagylelkű és gazdag emberként jellemzi.⁸

Löw édesapja, Ábrahám, azonban szegény ember volt, aki – fia szerint – egész éle-

tében szenvedett. Ábrahám 76 éves korában cca. 1868-ban halt meg.⁹ Egy édesapja tiszteletére írott, mívés héber versét a későbbiekben említjük meg.

Löw Jakob ismeretlen betegségben szenvedett.¹⁰ 1881-ben még életben volt.¹¹

Löw egész életében tanár volt. Pályafutását nagyon fiatalon kezdte.¹² Úgy tűnik, egy ideig Hunfalván működött. 1847–48-ban publikált cikkeiben Subsant nevezte meg lakóhelyeként.¹³ Noha Subsant képtelen voltam beazonosítani, mégis úgy gondolom, hogy ez a hely Szucsánnyal (Túróc megye) lehet azonos, ahol Wachstein szerint Löw tanárként tevékenykedett.¹⁴ Később, valószínűleg az 1850-es évek végén vagy a 60-as évek elején, a héber tárgyak oktatója lett Sátoraljaújhelyen. Ebben a városban alapítottak egy zsidó mintafiskolát, ahol Löw „Oberlehrer” (vezető tanár) volt.¹⁵ Készen panaszskodik életpályájáról, a tanári pálya nehézségeiről és a diákok érdektelenségéről.¹⁶ A *Ben Chananja* c. folyóirat sátoraljaújhelyi tudósítója oltalmába veszi Löw tanári tevékenységét egy névtelen szerzővel szemben, aki ismeretlen okok miatt megtámadta Löwöt.¹⁷ Számos publikált írása tükrözi a tradicionalisták és a felvilágosodás erőinek – az óhajtott zsidó iskolarendszer jellegéről folytatott – küzdelmét.

Noha egész életét tanárként tölti el, fő ambíciója az, hogy író, tudós és költő legyen.¹⁸ Löw verseket ír, Herdert és Goethét fordítja héberre, valamint leveleket közöl Sátoraljaújhelyről, különösen az ottani zsidó iskola eseményeiről. Ezekon kívül nagyon sok exegetikai és történeti kérdéssel foglalkozó jegyzetet publikált a *Kochbe Jizchak*, *Ben Chananja*, *Hamagid* és a *Der Israelit* c. folyóiratokban.¹⁹ Írásaiban publikálatlan munkáira hivatkozik. A *Káin* bevezetésében *Or yahel*²⁰ c. művét említi meg, amelyben a lélek halhatatlanságának héber irodalmi vonatkozásaival foglalkozik.²¹ Másutt amiatt panaszskodik, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia cenzúrájának köszönhetően képtelen közölni egy könyvet, melyben – egyebek mellett – a kereszténység eredetéről értekezik.²² Reméli, eljön majd a nap, amikor szólásszabadság lesz és lehetségessé válik objektíven és tudományosan foglalkozni a kereszténységgel.²³

Löw fiatalon az 1850-es években Bécsben élt. Ott ismerkedett meg Max Emanuel Sternnel, a *Kochbe Jizchak* c. héber folyóirat szerkesztőjével, a bécsi *haszkála* körök népszerű és központi figurájával. Számos Sternt magasztaló verset ismerünk Löw tollából.²⁴ Egyik versében nagy csalódását fejezi ki bécsi tartózkodása miatt.²⁵ Bécsen kívül sokat utazott a monarchia más területein is.²⁶

Löw lelkes magyar hazafi volt. 1847-ben publikált *Hizayyon ha-hofesh* (A szabadság víziója) c. költeményében lelkesen köszönti a magyar országgyűlés képviselőit s kijelenti, hogy a magyarországi zsidók honfitársaik testvéreinek tekintik magukat, és meg van győződve arról, hogy a zsidók állampolgárként teljes jogokat kapnak, s nem fogják a továbbiakban idegeneknek tartani őket.²⁷ Egy másik versében ékesszólóan ír a Kárpátok Cipszer vidékének szépségeiről, békés falvairól és arról a szabadságról, melyet a sokhitű lakosság élvez Ferenc József uralma alatt.²⁸

Érdekes módon Löw idős korára proto-cionista lett és lelkesen támogatta Palesztína kolonizációját, s a Ciónhoz való visszatérést. *Nes o teva* (*Geullath yisrael*) c. cikkében felteszi a kérdést, vajon Izrael megváltása csoda eredménye lesz-e, vagy természetes cselekedeteké és eseményeké? Löw patetikusan kijelenti, hogy ha a zsidók önerőből

felszabadítták magukat az idegenek jármából, isteni csoda következtében lesznek képesek erre.²⁹

Löw tájékozott és járatos volt a zsidó és világi tudományokban. Lippe így jellemezte őt: „gewiegter kenner der rabbinischen und neuhebraeischen Literatur”, azaz „tapsztalt ismerője a rabbinikus és az újhéber irodalomnak.”³⁰ Bőségesen idézett a talmudi irodalomból, de a modern zsidó tudósoktól – Graetzől, Geigertől, Zunztól és Luzzattótól – is. Mivel Löw jó *maszkil* volt, ismerte – főként a német nyelvű – általános irodalmi és tudományos műveket is. Írásait gyakran fűszerezte latin közmondásokkal és olykor görög szavakkal.

Költeményei barokkos stílusjegyekről árulkodnak, összetettek és mesterkélt szerkezetűek. Egy édesapja tiszteletére írt hosszú versének minden szava a héber *alef* betűvel kezdődik, ami a középkor és a haszkála héber költészetének gyakori virtuozitása volt.³¹ Löw más verseiben is alkalmaz bonyolult technikai megoldásokat, úgy mint sokszoros akrosztichont és versláncolatot.³²

Térjünk most vissza Byron *Káin*-jának eddig ismeretlen fordításához. 1852-ben, két és fél hónap alatt készítette el a fordítást.³³ Egy évvel később,³⁴ átvizsgálta a munkát s valóban, a kézirat igényelt törléseket és javításokat. 1867-ben művét további megjegyzésekkel látta el.³⁵ Furcsa, hogy egyetlen későbbi publikációjában sincs utalás a *Káin* fordításra. A JTS-en őrzött kézirat címloldalán Löw kijelenti, hogy ez egy szótagszámláló verselésű szabad fordítás (*ha' atakah hofshith*) és az utolsó előtti héber szótagon van a hangsúly (*be-mishkol(!) ha-teunoth u-mi-le'eil*).³⁶ A bevezetőben Löw a fordítás egy bizonyos szakaszára utal, s idézi az „eredeti” német nyelven, ami világos bizonyítéka annak, hogy Löw nem az eredeti angol nyelvű Byron alapján készítette el a saját héber változatát, hanem egy német fordításból.³⁷

Valószínűleg Löw nem volt annyira otthonos az angol nyelvben, hogy Byront fordíthasson, és mivel ebben az időben az angol költő eléggé népszerű volt a német nyelvű országokban, és a mű széles körben hozzáférhető volt a német kiadásokban, természetes volt, hogy Löw a német változatot vette alapul munkájához.³⁸ A *haszkala* korszakban egyéb közbülső fordítások is ismeretesek.³⁹ Löw bevezetője eléggé terjedelmes. Elsőként Byron *Káin*-hoz írt előszavát fordítja le, hozzáátéve saját megjegyzéseit. Amikor elér Byron előszavának alábbi részéhez: „Az olvasó lesz oly kegyes figyelembe venni azt, amire kevesen gondoltak, hogy sem Mózes bármelyik könyvében, sem az egész Ó-szövetségben semmi vonatkozás nincs téve a jövő életre.” (Győry Ilna ford.); késztetve érzi magát, hogy terjedelmes jegyzetet írjon arról, hogy Byron nem ismerte a zsidó és rabbinikus irodalom azon részeit, amelyek bizonyítják, hogy a halhatatlanság és a jövő világának a tétele a Bibliában található. A Talmudból vett idézettel indít (*lo yada ha-melitz ha-mehabber mi-divrei haza'l*) és Azariah de Rossira, Naphtali Herzre, Wesselyre, Abraham ibn Ezrára, Menasseh ben Israelre, Szádjá Gáonra és Samuel David Luzzattóra való hivatkozásokkal folytatja. Egy későbbi, 1867-ből származó jegyzethez Jacob Saphirt is idézi.⁴⁰ A bevezetés egy részletes tanulmányt igényelne, de itt mindössze néhány kiemelkedő pontról teszünk említést. Mint rendes *maszkil*, Löw a fordítással a héber nyelv helyreállított dicsőségét jelzi az elhanyagoltság időszakában, amikor csak igen kevesen méltányolták e nyelv szépsé-

gét. Azon munkálkodik, hogy bemutassa, a legemelkedettebb humanista és filozófikus gondolatokat héberül is ki lehet fejezni annak ellenére, hogy – szemben a nagy nyugati nyelvekkel – a héber nem „élő” nyelv. Löw ezt az Exodus 1:19 szavaival fejezi ki: *ki hayoth hennah*. Lehet, hogy csak véletlen, de érdemes megjegyezni, hogy egy másik bécsi *máskil*, Méir Letteris egy hasonló összefüggésben ugyanezt a kifejezést használja Racine *Athalie* c. művének 1835-ben kiadott héber fordításához, a *Geza Yis-hai*-hoz írt előszavában.⁴¹ Nemcsak a nyelv születik újjá, hanem Byron bibliai drámája is visszakerül eredeti ősi formájába, amikor héberül megjelentetik. Löw hosszasan értekezik a fordítás elméletéről és gyakorlatáról vallott nézeteiről, különösen azokról az esetekről, ahol megengedi magának az „eredetitől” való eltérést.

Ezek a kérdések természetesen foglalkoztatták mindazokat, akik bibliai témájú drámát fordítottak valamilyen nyugati nyelvről héberre. A *haszkála* korszak e témával foglalkozó írói terjedelmesen fejtették ki nézeteiket, ideológiájukat és dilemmáikat.⁴²

Löw tökéletesen tisztában van azzal, hogy zsidó vallási szempontból Byron *Káin*-ja problematikus. Egy nemrégiben megjelent elemzésben, Murray Roston a *Káin*-t egy provokatív darabként jellemzi, amelyben Byron *Káin*-t az intellektuális kíváncsiság szimbólumaként ábrázolja. A *Káin* már nem feltételezi Isten jóindulatát, s a darab a hatalom és a lázadás, valamint a tudatlanság és a tudás harcának a kifejezése. Byron ezenkívül vissza akar térni e darabjában a Biblia eredeti szövegéhez, és el akarja tüntetni a hosszú évszázadok exegetikai dicséreteinek rétegeit. A *Káin* továbbá utalásokat tartalmaz egy új világeredet-elméletre, amely korábbi világok létezését feltételezi a jelenlegi teremtése előtt.⁴³ Löw érzékeli azokat a nehézségeket és kihívásokat, amelyeket ezek a tradicionális világkép és bibliai exegézis számára jelentenek és megpróbál harmóniát teremteni Byron és a zsidó-rabbini tradíció között. A kérdések, amelyeket Löw kimondva és kimondatlanul felvet, azok közé a nagy kérdések közé tartoznak, amelyekkel a zsidó felvilágosodás képviselői szembetalálták magukat.

Löw művének újrafelfedezése, különösképpen *Káin* fordítása, a *haszkála* korszak tanulmányozásához felhasználható további forrásul szolgálnak. Olyan forrás, melyet reményeink szerint egy nap a XIX. sz.-i közép-európai zsidó felvilágosodás irodalomtörténetének, nyelvének és ideológiájának specialistája fog teljeskörűen elemezni. Ekkor Löw elfoglalhatja a magyarországi héber költők közt őt megillető helyet, éppúgy, mint a *haszkála* korszak szerzőinek pantheonjában.⁴⁴

JEGYZETEK

¹ Kéziratszám 5285. a kézirat 17,5x11 cm méretű papírra íródott, és XXXIV + 109 lapból áll.

² A JTS kézirat címlapján és a *Kochbe Jizchak*, 26. sz., (1861), p. 66.

³ p. XXX: *ve-hayyai hikdashiti le-tovath benei gili nearim kamoni hadrikhem al netiv ha-emeth*.

⁴ *Kochbe Jizchak*, 27. sz., 1862, p. 67: *ve-elle ha devarim katavti lo lifnei eser shanim veodeni rakh be-shanim*.

⁵ JTS kézirat, p. 107. Beszédének egy részét lásd pp. 105–107.

⁶ P. XXXIII–XXXIV: *tippaht benei immekh... immam yardah le-shahath rak att hitzaltam...* Apja tiszteletére írott versében (*Kochbe Jizchak*, 21. sz., 1856, pp. 13–15. így ír: *ishtekha...avdah*).

⁷ *Kochbe Jizchak*, 30. sz., 1864, pp. 102–103.

⁸ pp. III–IV: *paros le-raev lah mo... nadiv ve-katzin*.

⁹ *Hamagid*, 13. sz., 1869, p. 333., 1. számú jegyzet.

¹⁰ *Kochbe Jizchak*, 35. sz., 1868, p. 25: *ve-yomar le-holyi day*; *Hamagid*, 25. sz., 1881, p. 314: *mahalati kavdah alay*.

¹¹ Amint azt az előző lábjegyzetben megemlített *Hamagid*-ban megjelent cikk dátuma, valamint Ch. D. Lippe *Bibliographisches Lexicon*-jának (Bécs, 1881) p. 296., egy címszava jelzi, amely csak a kötet kiadásának idején elő személyiségeket tartalmazza.

¹² Lásd az idézetet a 3. lábjegyzetben és *Hamagid*, 7. sz., 1863, p. 94: *ki kevar bi-yemeni yalduthi hayyiti moreh le-yaldei yisrael*. 1864-ben ezt írja: *da ich seit meiner frühesten Jugend und beinahe achtzen Jahre schon auf schulmaennischem Gebiete...* taetig bin (*Der Israelit*, 5. sz., 1864, p. 226.)

¹³ *Kochbe Jizchak*, 9. sz., 1847, p. 73; 10. sz., 1847, p. 66; 12. sz., 1848, p. 93.

¹⁴ Bernhard Wachstein, *Die hebraeische Publizistik in Wien*, Bécs 1930, p. 119.

¹⁵ Az iskoláról lásd: Knopfler Sándor, „Érdekes folyamodvány a sátoraljaújhelyi mintafőiskola ügyében,” *Magyar Zsidó Szemle*, 27. sz., 1910, p. 367. Knopflernek az iskola történetéről szóló áttekintése, amelyet a *Magyar Zsidó Lexikon* Sátoraljaújhely címszava említ, nem állt rendelkezésemre. Lásd ezen kívül: Aron Moskovits, *Jewish Education in Hungary*, New York 1964, p. 37. Meir Sas, *Vanished communities in Hungary: the history and tragic fate of the Jews of Ujhely and Zemplén county*. Toronto 1986, 8. fejezet, p. 88ff.

¹⁶ Például *Hamagid*, 7. sz., 1863, p. 94: *meat ve-raim hayu yemei shenei hayyay ve-lo hisigu me-lo kaf nahat ki kevar bei-yemei yalduthi hayyiti more le-yaldei yisrael...gam samuni noter be-kerem ha-shem le-banim zarim mashitim* és egy versben: *peridah mi-bath shirati* a *Kochbe Jizchak*-ban, 30. sz., 1864, pp. 81–85.

¹⁷ *Ben Chananja*, 5. sz., 1862, p. 330.

¹⁸ Lásd *Hamagid*, loc.cit.: *mikroth rath...gershuni me-histapeah be-nahlath hakhamim...*

¹⁹ A *Kochbe Jizchak*-ban megjelent publikációk részletes listáját lásd Wachstein, *op.cit.*, pp. 119–121. A *Ben Chananja*-ban megjelent írásai: 2. sz., 1859, pp. 189–190 (a Sátoraljaújhely közelében fekvő Homonáról ír) és 4. sz., 1861, pp. 197–198; megemlítek ezen kívül 5. sz., 1862, p. 330. és 9. sz., 1866, p. 544. A *Hamagid*-ban 1863-ban (7. sz.), 1869-ben (13. sz.) és 1881-ben (25. sz.) publikál. A *Der Israelit* 1863–1865 között hozza írásait. Köszönettel tartozom Yitzchak Kertész barátomnak, a New York-i Leo Baeck Institute könyvtárosának, amiért segítségemre volt a *Der Israelit*-ben megjelent Löw-cikkek megtalálásában. Azt kell hinnünk, hogy ez a lista nem teljes (kivéve a *Kochbe Jizchak*-ot), és a különböző kiadványok alapos átvizsgálása után az anyag jelentősen kibővíülhet.

²⁰ „Yahel” a Yaakov Hirsch [=Zevi] Löw helyett áll. Másol y’tz’h’l’ szignót használ (*Hamagid*, 13. sz., 1869, p. 317) és a Johal-om-ot (*Kochbe Jizchak*, 32. sz., 1865, pp. 61–62 és 33. sz., 1866, pp. 59–60).

²¹ p. VII.

²² *Kochbe Jizchak*, 27. sz., 1862, pp. 64–65.

²³ ib.: *...u-bahem yedubbar al ha-emunah ha-nizkereth lefi mishpat ha-iiyyon ve-ha-higayyon...im yinatten bahem deror le-kol mehar*.

²⁴ *Kochbe Jizchak*, 19. sz., 1854, p. 48; 22. sz., 1856, pp. 70–71 (Stern biblikus eposzának, a *Tifereth ha-tishbi* tiszteletére) és 24. sz., 1858, pp. 94–95 (három szonett); M. E. Stern, *Kether Tho-*

ra. Bécs, 1864, p. [208] (Stern könyvének, a *Kether Thora* dicsérete, amely tartalmazza a 613 parancsolat verse foglалását).

²⁵ *Ib.*, 19. sz., 1854, pp. 47–48.

²⁶ Lásd azt a kijelentését, mely szerint anyja halála előtti napon tért vissza egy távoli utazásról, valamint *Kochbe Jizchak*, 34. sz., 1867, p. 59: *ki raiti rov artzoth malkenu...*

²⁷ *Kochbe Jizchak*, 10. sz., 1847, p. 67: *Hungariyim anahnu...gerim ve-toshavim le yikreu od elenu.*

²⁸ *Ib.*, 33. sz., pp. 60–63 és 34. sz., 1867, pp. 57–59. A vers címe: *boker beeretz sipsen be-aviv.*

²⁹ *Hamagid*, 25. sz., 1881, p. 315.

³⁰ Fent idézett művében, 11. jegyzet.

³¹ Lásd Israel Davidson, „*Parperaoth la-shirah ha-ivrit*,” in: *Luah Ahi' ver*, 1. sz., 1918, p. 93, amely azonban nem tesz említést erről a versről.

³² *Kochbe Jizchak*, 32. sz., 1865, pp. 66–68 (két gyermek halálára írt elégia, amelyben többszörös akrosztichonba foglalja neveiket); *ib.*, 24. sz., 1858 (Stern tiszteletére frott vers, amelyben Stern héber nevét kettős akrosztichonba foglalja, egyenes és fordított sorrendben); *ib.*, 30. sz., 1864, pp. 81–85 (verslánc a versben: *peridah mi-bath shirathi*).

³³ P. XXIX: *me-rosh hodesh teveth ve-ad yom rishon liyeme Purim.*

³⁴ P. 109.

³⁵ P. VII.

³⁶ Egy másik verséről, egy szonettéről, amelyet Stern tiszteletére írt, azt mondja, hogy a hangsúly az utolsó előtti szótagra esik (*ve-ha-neginah mi-le' eil*), *Kochbe Jizchak*, 24. sz., 1858, p. 94.

³⁷ P. XXIX.

³⁸ Példaképpen, Byron összes műveinek német nyelvű kiadása (J.V. Adrian szerkesztésében) 1830–31-ben, majd 1837-ben ismét megjelent.

³⁹ Lásd Dalia Kaufmann, *Hebrew and Yiddish drama translations from the late eighteenth century up to 1883 – a comparative study*. Jerusalem, Hebrew University dissertation, 1983 (Héber nyelven, angol összefoglalóval), pp. 36 és 287–288.

⁴⁰ Pp. VI–VII.

⁴¹ Bécs, 1835, p. XIV.

⁴² Dalia Kaufmann-nak a fenti 38-as jegyzetben hivatkozott kiváló disszertációja tudományosan elemzi és tekinti át az anyagot, valamint klasszifikálja a héber drámafordítások különböző irányzatait.

⁴³ Lásd Murray Roston, *Biblical drama in England, from the Middle Ages to the present day*, Evanston, 1968, pp. 198–215.

⁴⁴ Magyarországi héber költőkről lásd: Moshe Carmilly-Weiberger, „The development of Hebrew poetry in Hungary,” in: *Aresheth*, 4. sz., 1966, pp. 368–417, valamint: *Hebrew poets of Hungary (18th–20th century)*, Tel Aviv, 1977 (mindkettő héber nyelven).

A cikket fordította: A. ben Jehuda és L. bat Jehuda

GOLDZIHNER IGNÁC BEADVÁNYA AZ ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ INTÉZET TANTERVÉNEK ÜGYÉBEN

Évfordulókról megemlékezni hozzátartozik életünk szokásrendjéhez. Intézmények és egyének jubileumát alkalomul használni múltjuk számbavételére azonban csak akkor érdemes, ha jelentős szerepet tölthettek be a közösségük történetében. Ez vonatkozik mind az alább közlésre bocsátott beadvány szerzőjére, mind pedig a jubilánsra, kinek tiszteletére e tanulmánykötet íródott.¹

Az 1877-ben megnyíló Országos Rabbiképző Intézet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alatt létesült. Az intézet közvetlen vezetésével egy, a közoktatásügyi miniszter által kinevezett vezérőlbizottság lett megbízva. Ez a vezérőlbizottság valójában csak 1880. június 21-én alakult meg, miután a vallás- és közoktatásügyi miniszter Trefort Ágoston e bizottság „Szabályrendeletét” egy tíz paragrafusból álló szövegben jóváhagyta.²

A negyedik paragrafus szerint „a bizottság hivatása felügyelni az intézet erkölcsi, szellemi és anyagi ügyeire”. Az intézetben előadandó tantárgyakat, amelyek fontossági rendjével már az egyetemes kongresszus is több ízben foglalkozott, és azok első rögzítését az első szervezeti szabályzatban 1877-ben találjuk.³ A továbbiakban a vezérőlbizottság, illetve annak tanulmányi szakbizottsága foglalkozott az oktatás és az előadások programjával. Ennek a szakbizottságnak Goldziher Ignác – a már akkor nagy hírű arabista és iszlamológus – is tagja volt. Az Országos Rabbiképző Intézet kettős célt kívánt szolgálni; a gyakorlati rabbiképzést és a zsidó tudományok művelését. Azt a szellemi vegetációt és infrastruktúrát, amelyből a magyarországi jelentős zsidó tudományos művek kinőttek, s amelyben ezeket a műveket történetileg el lehet helyezni, ez az intézet, s ennek az iskolának tanárai, s neveltjeinek tábora szolgáltatta.⁴ Goldziher Ignác tudománytörténeti jelentősége nem szorítkozik csupán az iszlám kutatásra, a modern vallástörténeti iskolák és módszerek korai és rangos magyarországi ismertetőjét és művelőjét tiszteljük benne. Életének e szakaszában különös érdeklődéssel fordul tanulmányaiban és ismertetéseiben a vallástörténet, a tudományos bibliai kutatás és az archeológiai kutatásokon alapuló Palesztína-ismeret problémái felé; mind a mai napig megcsodáljuk ezen írásainak gazdagságát és áttekinthetőségét.⁵

Goldziher megjegyzi naplószerű visszatekintésében: „Évekig tervezték, hogy professzora leszek ennek az iskolának, és az előkészületek során jelöltek is. Meghívtak a vezetőségbe is.”⁶ Nem lett nyomban tanára az intézetnek, s valószínű mellőztetésével magyarázhatók azon éles és indulatos kifakadásai, amelyekkel az intézetet és annak tanárait illette. Goldziher, mint a tanulmányi szakbizottság tagja, kritikus figyelemmel

kíséri és vizsgálja a Rabbiképző tantervét és annak irányát az alább közölt beadványában. Minthogy egész terjedelmében közöljük, tartalmának részletes ismertetése fölösleges. Goldziher Ignác tudománytörténeti értékű, helyenként ironiával vegyített, plasztikusan megfogalmazott iratában az élő kifejlődőben lévő, de arculatában, teológiai irányában nem körülírt, nem meghatározott iskola érdekében szól. Szükségesnek tartja az intézet vallási és tudományos irányának megformálását. Ennek hiánya károsan rányomja bélyegét az intézetből kikerülő növendékekre. Követeli a módszeres vallástörténet bevezetését a tanrendbe, s kifogásolja a rendszerező elv, a világkép hiányát, különösen a vallásfilozófia előadásában és a bibliai szakok megtárgyalásában. A 19. század a romantikus összehasonlító tudományok kora – az összehasonlító vallástörténet, néprajz, irodalomtörténet, s az összehasonlító nyelvészet páratlan föllendülése, előmozdította a zsidóság összjelenségének tudományos vizsgálatát. Goldziher aláhúzza az egyetemes, a bölcséleti igényű történeti szemlélet szükségességét, a szellemi és a vallási jelenségek vizsgálatában. Ezt nem nélkülözheti a modern kor rabbija sem kiképzésében. Rámutat arra, hogy a bibliai irodalom értése Palesztina archeológiájának és földrajzáinak ismerete nélkül lehetetlen. Goldziher műveltsége tudományos iránya és fölfogása visszatükröződik e beadványában, amennyiben egységes szempontok alatt kívánja érthetővé tenni a filológiai módszerekkel felderített zsidó vallási filozófiai és történeti részleteket.

Nem érdektelen e beadvány utóéletét nyomon követni. Schweiger Márton a vezérőlbizottság elnöke röviddel a beadvány kézhezvétele után megküldi annak teljes szövegét a vezérőlbizottság tagjainak és a rabbiképző tanárainak, amelyhez Fischer Antal Enoch makói, és dr. Klein Mór nagybecskereki rabbik tettek írásbeli észrevételeket. Fischer szerint Goldziher beadványa „nemcsak a rabbiképző intézet tanrendjének lényegébe vágó változást proponál, hanem az egész intézetnek egy külön álláspontot és egyoldalt irányt kölcsönözni törekszik.” Van egy magnyi igazság e megállapításban. A továbbiakban a rabbinikus-talmudi tantárgyakra vonatkozóan rámutat arra, hogy „éppen a talmud és a Schulchan aruch képezik kétségtelen egy szorosan a mosaico rabbinikus alapon álló rabbiképző intézet legfontosabb tantárgyait, és mégis hiába keressük az említett tantárgyak quantumának kijelölését.” Figyelemreméltó megjegyzése, „hogy a jeruzsálemi talmud még felemlítve sincs a Szabályzatban, noha ennek ismerete mind a vallás, mind a tudomány érdekében fontos, és a babyloni talmuddal való párhuzamos előadása egy újabbkori rendszerezett rabbiképző intézetben elengedhetetlen.” Klein Mór odanyilatkozik, hogy „rabbiképző intézetünk felekezeti viszonyainknak hű tükörképe, ezeknek is, annak is, határozatlanság a jellege, ami egy darab ideig így is marad...” Fejtegetésében csatlakozik Goldziher azon kritikájához, amit a „vallásfilozófia” rendszerének hiányáról mond „a tantárgyat, mint összefüggő egészet, még pedig a hazai nyelven előadni, magam is szükségesnek véleményezem.” Kauffmann Dávid ugyanis német nyelven tartotta e tárgykörből előadásait és gyakorlatait.

Másrészről elutasítja Klein az összehasonlító vallástörténet beiktatását a rabbiképző tanmenetébe a következő igen jellemző megokolással: „Egy vallásnak, de különösen a zsidó vallásnak „mint az emberi szellem virágának mikénti nyilvánulásáról”

szóló tanítások rásütnek az intézetre a rationalismus, vagy hogy Lasarusnak egy találó kifejezésével éljek a vallásos materialismus bélyegét. Pedig amúgy sem szűkölködik az Intézet ellenfelekben, hátha még a vallást az „emberi szellem virágának” declarálnók, s ily értelemben tárgyalnók! Ami pedig a sötétséget illeti, melyben a nagytudományú író állítása szerint, annak tudása nélkül botorkálna a rabbijelölt, erre a mi álláspontunkról az a válasz, hogy elég világosságot tenyészt az egy Isten által kinyilatkoztatott vallás szövevénye.”

Goldziher Ignác úttörőnek számítható javaslataiból kettő a tanulmányi szakbizottság helyeslésére talált. A szakbizottság 1881. június 28-án megtartott ülésén elhatározza, „hogy Palesztína ismerete ezentúl a felső tanfolyamban előadandó geográfiai, archeológiai és ethnográfiai tekintetben a tudomány mai állása szerint.” A vallásbölcseletet illetően pedig „határoztatik, hogy (ugyancsak a felső tanfolyamban) előadandók ezentúl a) a zsidó vallásphilosophia fontosabb kútfoi; b) a zsidó vallásphilosophia történetének rendszeres összefoglalása.”

Közleményünk célja az aktualitást a múlt jelenségeiben felfedezni és írott hagyományaiból azt megértetni.

JEGYZETEK

¹ Az itt közölt beadvány eredetije és az idézett Jegyzőkönyvi adatok a Magyar Zsidó Levéltárban találhatóak, a következő jelzet alatt: Rabbiképző I.B. Iktatott iratok 7-198 RK 1880–1902. Köszönet illeti Landesmann György főrabbi urat az anyag használatának és közlésének engedélyezéséért.

² Bánóczi József, Az Országos Rabbiképző Intézet Első Évtizedének Története, a Budapesti Országos Rabbiképző Intézet X. Értesítője, Az 1886–87-i tanévről, Budapest 1888. p. 53.

³ Blau Lajos, Az Országos Rabbiképző Intézet előtörténetéhez, in Magyar Zsidó Szemle 31, 1917, p. 92, 95–123, 125–126, 129.

⁴ The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume, Edited by Moshe Carmilly-Weinberger, New York 1986, 334. pp.

⁵ Ld. erre vonatkozóan a Simon Róbert válogatásában és bevezető tanulmányaival megjelent köteteket: Goldziher Ignác, Az iszlám kultúrája, Művelődéstörténeti tanulmányok Első kötet, Budapest, 1981, pp. 9–19, 73–75, S. Robert, Ignac Goldziher, His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondence, Leiden 1986, pp. 11–12. Goldziher magyar nyelven írott vallástörténeti, mitológiai ethnográfiai és földrajzi vonatkozású tanulmányaira 1. Heller Bernát, Bibliographie Des Oeuvres De I. Goldziher, Paris, 1927, pp. 20, 23, 24, 25, 27, 28, 35, 36, 38, 39, 41. skk.

⁶ Scheiber Sándor, Goldziher Ignác, Napló, Budapest 1984, p. 118. I. Goldziher, Tagebuch, Leiden 1978, p. 87.

Az idézett levéltári anyagban különösen vigyáztunk az eredeti ortográfiái és nyelvi sajátosságok visszaadására.

AZ ORSZ. RABBIKÉPZŐINTÉZET FELÜGYELŐ ÉS IGAGZGATÓ BIZOTTSÁGÁHOZ BUDAPESTEN*

Tekintetes felügyelő és igazgató Bizottság!

Ne tessék szerénytelenségnek magyarázni, hogy azon t. bizottságba való kineveztetésem, mely a magyarországi rabbiképzőintézet igazgatásával és végleges szervezésével van a Nagyméltóságú közoktat. Kormány által megbízva, azon kötelességgel járónak fogom fel, hogy bármennyire igénytelen egynéhány megjegyzésemet ezen intézetben eddig gyakorlatban levő tanmenetről a tettes Bizottság elé terjeszszem, és a mennyiben az érvényben levő tanrendet ily fontos intézet feladatához és hivatásához mérve kielégítőnek nem hiszem, kijelöljem azokat a hiányokat, melyeket olyanoknak hiszek, és melyeknek pótlását sürgős szükségletnek tartok.

Nem lehet a következő lapok célja az, hogy az idevágó kérdéseket egész terjedelmükben kimerítsék; csakis általános felfogásomnak, melyet a tettes Bizottság kegyes engedelmével a tanácskozások folyamában előszóval bővebben kifejtteni lesz alkalom, legfontosabbaknak vélt elemeit bátorodom, minden félreértés lehető kikerülése végett írásban előadni, ez alkalommal csakis az intézet felső tanfolyamára terjesztvén ki megjegyzéseimet és ennek is csakis azon tantárgyaira, melyek a talmud és a vele összefüggő irodalom tanításával nincsenek kapcsolatban. Az alsó tanfolyamot, melynek iránya nagyrészt az országos középtanodai tanrend befolyása alatt áll, ez alkalommal nem fogom tekintetbe venni, már azért sem, mert azon tancél, mely a felsőbb tanfolyam igényei összességét képezi, már magában véve is ki fogja szabni az alsó tanfolyam menetét. Úgy gondolom, nem ejtek ki túlzó ítéletet, midőn rabbiképzőintézetünk eddigi tanmenetével szemben azt bátorodom állítani, hogy az intézetnek, melynek igazgatásával vagyunk megbízva, jelen iránya és tanulmányainak jelen szervezése azt a benyomást teszi, hogy inkább művelt, sőt tudós *emberek* képzésére, mint művelt zsidó *theológusok*, már mint a theológia tekintetében a mai európai theológia színvonalán álló művelt felfogású zsidó lelkészek kiképezésére irányul. Minden félreértés kikerülése végett nyomban hozzáteszem, hogy e sorok írója nem tartozik egy vallásos iskolához, mely a művelt zsidó theológustól azt kívánja, hogy magát a zsidó vallás igazságaival ellentétbe helyezze, hanem igenis azt, hogy azokat mind magában átélje, mind pedig másokban fejleszteni képes legyen. Ezen cél elérését mind az intézet iránya – mely különben nincsen elég határozottan körülvonalmazva – mind pedig a tanulmányok rendezése és erre nézve a letelt triennium elég tapasztalati anyagot nyújt – nem mozdítja elő.

Méltóztassék engem ez alkalommal felmenteni azon kötelesség alól, hogy az intézet általános irányáról szóljak: ismétlem, hogy nincsen az határozottan körülírva, hogy

nem képvisel a zsidóság vallásos fogalmának fejlődésében egy biztos, minden belső ellentmondást kizáró fokot. Hitem, hogy egy theologiai intézetnek egy határozott theologiai felfogás kifolyásának kell lennie, mely irányt ad, és nem rendeli magát alá alsóbb rendű igényeknek, melyek oly körökből erednek, melyekhez nem alkalmazkodni, hanem melyekre hatni, melyeket nevelni épp, ezen intézet hivatása, melyet ha nem érez, melynek ha tudatával nem bír, megszűnnék egyszersmind jogosnak lenni azon igénye, hogy feladatának színvonalán állónak tekintessék. De úgy hiszem, nem feladat, ezen nagyfontosságú elvi kérdéseket bolygatni, mert nem egy intézetet alakít, hanem egy meglevő intézet fölött felügyelő bizottsághoz van szerencsém szólni.

Áttérek ennél fogva a tanulmányok berendezésére, és ezekre nézve a következő általános megjegyzéseket bátorkodom kockáztatni. Megjegyzéseim a theologiai tanulmányok legeslegfontosabb alapvető szakjaira vonatkoznak: a *vallásphilosophiai* és a *bibliai tanulmányokra*.

Mind az előttem nyomtatásban fekvő: „Szabályzatok”-ból, mind pedig az értesítővegyekből, ugymint illetékes értesülésből merített következtetés az, hogy a budapesti orsz. rabbiképzőintézet növendékeinek nincs alkalmuk mindkét cursus bevégeztése folytán tudomást szerezni a *vallás* mibenlétéről és fejlődéséről, a *zsidó vallás rendszeréről*, és történetéről.

Tisztelt Bizottság! Képzhetünk-e művelt zsidó lelkészt, ki a vallástudománynak általában és a zsidó vallástudománynak különösen, ezen sarkalatos elemeire nézve bármily állásponttól, bármily irány szolgálatában, tájékozást nem nyert volna? Vagy létezik-e theologiai tantárgy, mely a művelt theologiai tudatot inkább ébresztheti, fejlesztheti, mint éppen az ismereteknek ezen csoportja, melyről intézetünk tanrendje nem gondoskodott? Ez utóbbi körülmény annyit jelent, hogy évekig járhatja a zsidó hívek jövődöbéli lelkésze ezen fényesen ellátott intézetét, elhagyhatja azt megrakva a hasznos tudományok egész halmazával, a classicus ismeretek lehető bő összegével, – de arról, hogy mi a vallás, hogyan keletkezett, hogyan fejlődött, mily factorok működtek közre fejlődésén, milyenek fejlődésének általános törvényei és tapasztalatai, tünetényei; arról, hogy a zsidó vallás milly helyet foglal el ezen fejlődési menetben, miképpen nyilvánul benne a történelem különböző korszakaiban a vallás fogalma, mily irányban fejlődnek benne a vallásalakulás tényezői, egyszóval az általános vallástörténetről és vallásphilosophiáról, mindazon fontos tudományos igazságokkal együtt, melyek ezen tudománnyal kapcsolatban állnak, semmi alkalma elég sokat hallani!

T. Bizottság! Művelt theologus-e az, kinek nem volt alkalma ezekkel foglalkozni? Fog-e vallásközséget taníthatni az, ki úgy nevelkedett, hogy a vallástudomány rendszerében ezen kérdések nem foglalnak el oly helyet, hogy velük foglalkozni, mint rendes tanulmányi tárgy foglalkozni, érdemes és fontos, sőt multhatatlanul szükséges feladat?

Azt fogja egynémelyik a fentebbi panasz ellenében megnyugtatóképpen felhozni, hogy igenis tantervünkben helyet foglal a zsidó vallásphilosophia története, a különféle vallásphilosophiai rendszerek az idevonatkozó művek nyomán (:19§). De éppen ezen paragraphusban nyilvánuló felfogás az, és azon módszer, mely szerint azt a gya-

korlatban körösztülviszik, mi arra készítetett, hogy hozzászólhatási képességem fogyatékosága tudatában, félve bár, de mindamellet szavamat emeljem ellene, és kérem a tettes Bizottságot, hogy felfogásomhoz csatlakozzék. A zsidó theologus vallásphilosophiai tudata csak igen csekély, említésre alig méltó módon emelkedik, vallásos pozitív tudománya pedig egyáltalán nem bővül azáltal, ha egyes középkori vallásphilosophiai írók szövegének philologiai értelmezését teszik a vallás rendszerének pozitív előadása helyébe. Szükségesnek tartom én is, hogy a vallásphilosophiai irodalom történelmét ne száraz felsorolásból, hanem szövegbeli documentumokból ismerje meg a növendék. De t. Bizottság! Nagy különbség van e kettő között; a zsidó vallásról csupán csak egyes középkori írók vallásphilosophiai nézetei folytán megismerkedni, vagy a zsidó vallásphilosophia rendszerével, annak teljes terjedelmében, pozitív természetű és tényleges jelentősége szerint megismerkedni. Intézetünknek pedig utóvégre az a célja, hogy növendékeinek pozitív vallástudományt nyújtson, irányt, a jelenkor vallásos mozgalmait között. Ilyent pedig, mint a fentebbiekből kitűnik, a létező keret között, nyújtani nem képes. Hadd éljek példával. Mindenki nézve, ki a politikai tudományok művelt ismerője akar lenni, nagy fontossággal bír Aristoteles államtudományának, vagy Hugo Grotius munkáinak ismerete. De a jelenkorban művelt politikus-e az, vagy bíznánk-e valakire politikai vezérhivatalt, akinek politikai tudománya csakis ezen, az illető irodalomnak bármily fontos részét képező munkák ismeretére és magyarázatára szorítkozik, de kinek nincsen *pozitív politikája*, mely a jelen korra, és azon államra vonatkozik, melyre hivatala van befolyásával hatni?

Vagy bíznám-e valakire testem gyógyítását, orvosnak nézném-e azt, ki anélkül, hogy valaha rendszeres orvostant hallgatott volna, Hippokrates vagy Avicenna egy munkáját akármily pontosan ismerné, ezeknek szövegét a legmélyebb philológiával magyarázhatná, de egyébre nem vitte volna e téren? Bizony, bizony azt mondanók róla: jól ismeri ezen írókat, tán philológus is, de azért orvosnak nem orvos. És ugyanígy áll a dolog bármely más tudomány terén. Szóról szóra alkalmazhatjuk e jogos felfogást, a mi kérdésünkre is. Az a növendék ki több éven át egy XII. századbéli író szövegén rágódik, vagy akár többön is, nem a zsidó vallásphilosophiát, hanem legjobb esetben ama bizonyos írónak, kinek könyvét olvastatták vele, álláspontját és némely felfogásait ismerhette csak meg. Ezen sem kezdeni a vallásphilosophiát nem lehet, sem körét általa kimerítetnek vélni nem szabad. Még a vallásphilosophia teljes története sem, melyen a „szabályzatok” kívánnak, nem pótolja a *vallásphilosophia rendszerének* teljes hiányozását. Hogy ez teljesen hiányzik, nem az ezen tantárgy előadásával megbízott igen tisztelt tudós tanár úrnak tudandó be, aki a szabályzat keretén belül talán másként nem is járhatott el, mint a miként az értesítvényekből kitűnik. De annál inkább mutatkozik a szabályzat módosításának szükségese volta.

Különösen áll ez utóbbi megjegyzésem tantervünkben teljesen hiányzó egy fontos tanulmányra, az *általános vallástörténetre* nézve. Nem gondoskodtunk ugyanis arról, hogy a jövő magyar zsidó nemzedék művelt papjai teológiai tanulmányai folytán tudomást vehetett legyen az emberi szellem virágának, a vallásnak, mikénti nyilvánulásáról a földkerekségét elfoglaló egyéb emberiség lelkében, a vallásos eszmék történetéről a zsidóságon kívüli emberiség különféle köreiből. Művelt embert, de külön-

sen művelt teológust, és még inkább művelt lelkeszt képzelhetünk e ezen ismeretek nélkül? Hisz nélkülük valamely pozitív vallás lényegére nézve teljességgel setétben kell botorkálni. Mindamellett az eddigi tantervben még hűlt helyét sem találjuk, és theologiae candidatusainkat következőképpen három éven át ezen tudományba be nem vezethették. Pedig úgy ez utóbbi, mint az első sorban említett tanulmány rendszere nélkül, melyből a candidatus meggyőződéseinek irányát van hivatva méríteni, a magyarországi zsidóság jövődöbeli papja alig fogja meghatározhatni saját vallásos életének helyét a múlt és a jelen vallásos áramlatainak közepette. Hogyan tanítson aztán vallásra egy egész nemzedéket? Mi alapon költessen fel aspirációkat a jövőre nézve? Jól fog ismerni egyes középkori zsidó dogmatikusokat, de semmi vallásos rendszer, melyet a jelenkorban is sajátjának nevezhetne, joggal annak mondhatna, nem fog tudatosná válni lelkében soha sem, nem is fog a meggyőződés, az erős hit fokára sem emelkedhetni keblében; vallásos meggyőződése, hacsak saját lelki küzdelmei között (de melyekből diadalmasan előlépni, nem bárkinek dolga), nem fog ma rendszert alkotni a maga számára, nem lesz egyéb a véletlen által összetákolt, meg nem emésztett, mert egy teljes egészbe be nem illesztett, száraz irodalmi töredékek reminiscentiájánál. Ilyennel még saját lelki élete sen telik meg, hogyan töltse meg vele a híveket? A magáét aztán tudatos vagy öntudatlan önámítással fogja kitölteni; megte-rem a hypokrizis, mely rendszerint a hézagös tudás gyümölcse.

Azt a feleletet, hogy ily kényes dolgokat bízzuk a növendék szorgalmától feltételezett magántanulmányra, ezt az ellenvetést, el nem ismerhetem. A növendék önszorgalmára szívesen bízom egy auctor elolvasását, kinek egyik tételét ha félreérti, a felekezetre, jövődöbeli hivatására nézve, lényeges veszély nem hárul. De a világért se bíznám magánszorgalmára a vallásos tudomány legeslegfontosabb kutatásait, melyeknek, mit nyomatókkal akarok megjegyezni, összefoglaló irodalma is a teremő kőzre vár még.

Az itten röviden érintett hiányok folytán szerény javaslatom oda irányul, hogy a tettes Bizottság méltóztatnék elhatározni, hogy a vezetésére bízott intézet rendes tan-tárgyai között az őket megillető fontos helyet foglalja el: a) a vallás története – össze-hasonlító vallástudomány, b) a zsidó vallás philosophiája és rendszere, különös tekin-tettel egyéb vallások rendszereire.

Áttérek a zsidó vallás documentumainak tárgyalására a rabbiképző intézetben. Ért-esülésem szerint, ez intézet fennállása óta lefolyt három év alatt, tehát oly időközben, mely egyéb igen fontos és sokágú tudományszakok teljes bevégezésére van kiszabva, nem adatott elő a *bibliai irodalom története*. Mit jelent ez? Ez annyit jelent, hogy azon zsidó papjelölt, ki intézetünkben három évet töltött, nem volt azon helyzetben, hogy a zsidó vallás, sőt egyáltalán a monotheista vallás legszentebb, legfontosabb okmánya-inak keletkezése és a keletkezését tényező vallás- és művelődéstörténeti mozgalmak-ról, a benne kifejezésre jutó vallásos irányok és a vallásos élet eleven forrongását kí-sérő küzdelmekről, melyekből saját vallásunk nőtt ki, tudomást szerezzen; azt jelenti, hogy mi magyar zsidók a bibliánk irodalmának áttérése tekintetében nem kívánunk papjainktól oly alapos tudományt mint a keresztény egyházak múlthatatlanul megkí-vánnák teológus jelöltjeinktől. A keresztény teológus, ha a theologiai karba iratko-

zik, tanulmányai legelső collegiumait képezik a bibliai theologia, az ó-szövetségi irodalomtörténet.

Természetes! Ezek a theologia *legfontosabb* részei. Náluknál fontosabb *nem* létezik. Nálunk ez másként van. Miért? Nem tudom. De kérdem, válhatik-e valaki ily állapotok között művelt theologussá? Bátran a szakértőkre bízhatom a feleletet. Igaz az, hogy a bibliai theologia és a bibliai bevezetés, melynek egyik mellékes része volt, csak előadható, három év folytán azon szakok, melyek a theolo-gust *határozott szintvállásra készítetik*. Itt nincsen helye sem kényelmes tüntetés-nek, sem kényelmetlen csűrésnek, csavarásnak; itt nem körmönfont éleselműség-ről, hanem pozitív tudományos adatok, igazságok közléséről van szó. De hát mi nem akarjuk erőszakkal rátukmálni senkire azt az utat, melynek *irányában* adas-sanak elő ezen tudományok; adja elő, magyarázza azokat a lelkes tanár *saját bel-ső meggyőződése* kutatásainak igaz eredményei szerint; de adja elő, magyarázza. Nélkülök a tanítvány sötétben botorkál; nélkülök nincsen támasza, álláspontja, ve-zérlő fonala a theologiai kérdések útvesztőjében; nélkülök képtelen a theologia bi-rodalmában eligazodni, benne akár csak egy lépést is tenni. Minden gyakorlati ügyesség mellett gyerek marad a theológiában, ha ezen két fontos rendszer tekintetében nincsen tájékozva. Magára hagyjuk-e autodidaxisára bízzuk-e e rögs út-nak befutását? Vagy tán nem futja ki az idő? Bizony van rá elég idő. Gabirol verseit és Nachmanidés commentárját a héber nyelvben járatos tanuló magánszorgal-mára bízni nem volna nyaktörő kísérlet. Pedig találtunk számukra hetenként 2 órát. De a bibliai theologia és irodalomtörténet alapvető tanulmányában a tanár *vezetésére* szorul a növendék. Hogyan igazodják el a theológiában, ha az első alap megvetésére nézve magára hagytak három teljes éven át?

T. Bizottság!

Az épen felhozott kifogás beható megfontolásukra méltó és sürgetve kérem, tessék oly határozatot hozni, mely lehetővé teszi, hogy a magyar zsidók theologiai tudom-ányának állása ne maradjon évszázadokkal a protestáns theologia mögött.

Javaslatom e tekintetben: Méltóztassék elhatározni, hogy – feltevéen, hogy az alsó tanfolyam a bibliai teljes szöveg ismeretéről gondoskodott, a felső tanfolyam első gondoljai közzé tartoznék: 1) a bibliai theologia előadása, 2) a bibliai irodalomtörténet rendszeres előadása különös tekintettel a vallásfejlődés szempontjára.

Ezen két tanulmány a felső tanfolyam első három éve alatt okvetlen előadandó még pedig *teljesen*.

Nem teljes az a theologiai intézet, melyben ezen tudányszakok oly mostoha ápolásban részesülnek, a minőben azokat jelenleg találjuk. Nem válik becsületére, ha a bibliai irodalomtörténetnek, nem jut a tényleges tanmenetben annyi szerepe mint akár a német irodalomtörténetnek.

Azon irányból, melyben ezen tantárgyak előadatnak, fognak ráismerni intézetünk általános alapirányára. De azon pillanattal, melyben ezen tanulmányoknak az a helye és állása fog jutni tantervünkben, mely őket megilleti, meg is lesz adva az intézetnek egy bizonyos meghatározott iránya, melyet a jelen viszonyok között fel nem ismerhe-tünk.

Hogy mily hiányosan gondoskodtunk épen azon tudományokról, melyek vallásunk legrégibb múltjának és szent okmányainak helyes megértésére vannak irányozva, a következő mozzanattól is kitűnik:

A Palesztína geographiai, régészeti, ethnographiai és természettudományi felkutatására Angolországban alakult jeles társaság (Palestine Exploration fund) 1875-ben tartott közgyűlésében ezen század egyik legbámulusabb utazója, Richard Burton, a zsidóknak Palesztína iránt tanúsított érdekeltségéről azt mondja, hogy „elméletileg óriási érdeket tanúsítanak őseik hazája iránt – gyakorlati tekintetben azonban, mint értesülők, igen nehezen nyílnak meg pénzerszényeik Judea javára.”*

De nálunk úgy látszik, a dolog megfordítva áll. Igen sokat és sok alkalommal költekezünk Palesztínát illető dolgokra és a vallásos gyakorlat is saturálva van palesztínai elemekkel. Imádságos könyvünk tele van vele, bár orgonakísérettel. Európai templomainkban Palesztína ugyanazt a helyet foglalja el nyilvános vallásgyakorlatunkban, melyet elfoglalt ott középkori őseink idejében; dogmatikánk – legalább úgy hiszem, mert úgy tanítják a népiskolától kezdve egészen a teológiai intézetekig – nem ment fel bennünket a palesztínai polgári tudattól. Hivatalos rítusunk és dogmatikánk ezen állapotai a tudományra nézve megvallom egy igen hasznos és gyümölcsöző következménnyel járhatnának: azzal, t. i., hogy Palesztínával tudományosan foglalkoznánk, vagy legalább tudomást vennénk azokról a nagyszerű eredményekről, melyeket Palesztína felkutatása tekintetében 1838 óta az amerikai, angol, francia és német tudományos irodalom felmutat. Nincs theologia, melyet ezen kutatások alapján támadt fontos tudomány közelebbről érdekelne, mint a zsidó theologia, melynek összes okmányai a föld azon részén függnek, mely ezen tudomány tárgyát képezi. Ezt jól fel fogták már középkori elődeink is, kiknek theologiai irodalmában a szent föld geographiája és archeológiája oly széles helyet foglal el, hogy szakértők számára felesleges munka volna, az ide vonatkozó adatok összefoglalása. De nemcsak a *hivatalos* theológiáról szólok, hanem a *tudományos* zsidó theológiáról is. Bátran mondhatjuk, hogy vallásunk alapdocumentumait, és theológiánk főkútforrását, a bibliát, nem érti az, aki Palesztína geographiáját és ethnographiáját nem ismeri. A külföldi irodalmak a bibliát olvasó nép számára is összefoglalták ezen ismeretek biztos eredményeit. A mi népünk úgy látszik, ellehet ily könyvek nélkül. De theológiánk csak nem lehet el oly disciplina nélkül, mely a bibliai tudomány elsörendű fontossággal bíró segéd tudománya, annál kevésbé lehet el nélküle, minthogy az utolsó évtizedeket ez a tudomány tekintetében oly óriási haladást nyitottak, mellyel szemben nem válik a zsidó tudomány dicsőségére, ha rendszeres tudomást nem vesz róla.

Nézzük már most, hogyan áll intézetünk ezen tudománynyal szemben, mely a bibliai szöveg és a bibliai régiség megértésének egyik múlthatatlan feltétele? A „szabályzatok” az alsó tanfolyam számára egy szerény helyecskén zárjel között (9.§) megemlékeznek „Palesztína és szomszédországainak földrajzáról.” Nem hiszem, hogy a „szabályzatok” szerzőinek ezen pont alatt azon cél lebegett a szemük előtt, melyről

* Burton, Sir Richard megh. 1890. in. The New Encyclopaedia Britannica Vol.2. Chicago 198 coll. 667–669.

fentebb bátorkodtam szólni. Ennek kivitele a felső tanfolyam egyik legelőkelőbb feladata, mely a bibliamagyarázat kapcsolatában kell hogy álljon. De annak nyomát nem találjuk se a „szabályzatokban”, sem pedig, a mint következetesen el sem várható, az értesítvényekben. Igen helyesen jártak el, midőn az alsó tanfolyamban a palesztínai földrajz rövid átnézetével megelégedtek, mert oda nem is való ennél terjedelmesebb tanulmány; ámbár nem terjed felfogásom annyira, hogy átláthatnám azt a logikai és didaktikai összefüggést, mely a „korunkig terjedő zsidó történetnek tananyaga” között és a Palesztína geographiája között létezik. Hisz a korunkig terjedő zsidó történet legnagyobb részt más országokban, más világrészekben folyik le! De hisz az összefüggés ily dolgokban nem tesz sokat! Nem az a kérdés, mily összefüggésben végezzünk valamit, hanem az, hogy végezzük-e egyáltalán?

T. Bizottság! A fentebbi megjegyzések nem merítik ki teljesen azon kifogások sorát, melyeket a jelenleg érvényben levő tanmenet ellen tenni kötelességemül ismerem. Az idő rövidsége által szorítva ezekben foglaltam össze néhány, elvi jelentőséggel bíró pontot, melyekre reá mutatni multhatatlanul szükséges. Minden egyéb megjegyezni való, minek rögtöni felterjesztését nem tartottam égető szükségnek, a fentebbek kiegészítése kapcsában élő szóval leszen előadható és megvitatható.

Különben is, a mint már bevezetőleg említém, csakis a felső tanfolyam tanrendjének egy részére terjeszkednek és a talmudi tanulmányokat, világos okoknál fogva, egyáltalán körükbe bele nem vonják.

Végül bátorodom kérni a tettes Bizottságot, ne méltóztassék a fenti kötelességszerű előadást a létező vallástanulmányi viszonyok ellen irányuló ellenzékeskedési hajlam következményének magyarázni, holott saját vallásos érzelmeim mellett annak elhallgatását súlyos mulasztásnak kell vala tekintenem. Midőn még azon kéresemnek adok kifejezést, szíveskedjék a fentebbiekben foglalt javaslataimat tanácskozássá tárgyává tenni,

maradtam a tekintetes Bizottságnak kész szolgálója

Goldziher Ignác
a bizottság tagja

Budapest, 1880. évi június hó 22-én

* A beadvány eredeti ortográfiajától nem térünk el. (szerk.)

„LELKIPÁSZTORI” TEVÉKENYSÉG NEMZSIDÓ KÖRNYEZETBEN

I. A zsidó vallásról

II. Ökumenia a hitoktatás területén

I.

Napjainkban az átmenet, a változások korát éljük. Sok mindenről másképpen vélekedünk, mint korábban. Fontosnak tartunk olyan elméleteket, amelyekről korábban még csak nem is beszéltünk, figyelünk olyan momentumokra, amelyek mellett eddig észrevétlenül elmentünk. Valami hasonló figyelhető meg az embereknek a vallás iránt megnyilvánuló érdeklődésében, hiszen az lényegesen megnövekedett.

A vallás előtérbe kerülése azonban nem magyarázható pusztán a változások tényével. Hagyományai vannak annak, mikor fordul az ember Isten felé. Az egyik ok, ha a hétköznapi gondok megoldhatatlannak látszanak, s csak a vallásban lelhető vigasz, Istentől várható segítség. Másik ok: ha valamit egy ideig tiltanak, aztán hirtelen engedélyezik, nagyon sokan fordulnak felé megkülönböztetett érdeklődéssel. Nyugodtan kijelenthetjük: a vallás ma reneszánszát éli. A rendszerváltozás tehát megadta a lehetőséget a vallás szabad gyakorlására, amely egyre több embert vonz bűvkörébe.

Ha e témakört a fiatalokra terjesztjük ki, akkor elmondható, hogy akiknek családja korábban is vallásos volt, azok többé-kevésbé tisztában vannak teendőikkel. De mit tegyenek azok, akik eddig keveset, vagy semmit sem hallottak a vallás lényegéről? Mert esetleg ők is elindulnának a templom felé. S azonnal itt a következő fontos kérdés: melyikbe?

A fiatalok számára bizonyára az a legegyszerűbb, ha az iskolában kapják meg az alapvető útmutatást. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a középiskolák történelem szakkörök keretében igyekeznek megadni az ezzel kapcsolatos alapszabványokat. Először csak „tantárgy” gyanánt foglalkoznak a vallással, hogy az később gyakorlattá, lelki szükségletté váljon.

Az iskolák egyre gyakrabban fordulnak a Rabbiképző Intézethez, küldjön hozzájuk szakértő előadót, aki a zsidó vallás iránti érdeklődést mutató fiatalok kérdéseire válaszolni tud. A több gimnáziumban megfigyelt eddigi tapasztalatok azt mutatták, hogy mintegy 20–25 tanuló és néhány tanár hallgatja végig a körülbelül egyórás előadást. Megkülönböztetett érdeklődésükre jellemző, hogy az előadást követően nem rohannak el, hanem számos kérdésre választ várva igyekeznek megérteni a zsidó vallás lényegét.

A fiatalok igényét tehát nemcsak úgy tessék-lássék módon kell kielégíteni, hanem nagyon komoly felkészülést igényel egy-egy ilyen előadás megtartása. Szinte könyvtári anyagból kell összeállítani a rendelkezésre álló egy órának a tematikáját. De vajon miről is szóljon egy ilyen előadás?

Először is alapkövetelmény, hogy a tanulók megismerkedjenek a zsidó történelemnek Ábrahámától a II. Szentély pusztulásáig tartó korszakával. Ezen belül kiemelendő az Írott Tan és a Szóbeli Tan meghatározó szerepe (természetesen mindenről csak címszavakban lehet szót ejteni). Beszélni kell a zsidó ember hétköznapijáról – az ébredéstől a lefekvésig –, aki minden cselekedetét Istennek rendeli alá (kézműs, imák, étkezési megkötöttségek, állandó fedett fővel járás stb.).

Ezt követi a legszentebb nap, a szombat szokásainak, illetve otthoni és templombéli szertartásainak bemutatása. A szombat – hatvan százaléka Istené, s csak a fennmaradó rész a családé – a csend, a nyugalom, az ima, az elmélkedés, a bőséges táplálkozás napja.

Be kell mutatni az őszi nagyünnepeket, a három zárandókünnepet, valamint a két csodás megmenekülés ünnepnapját: a Chanukát és a Purimot. Nem lenne teljes a kép azon jelentős események megemlézése nélkül, amelyek a zsidó embert elkísérik a születéstől egészen a haláláig: a cirkumcizio, a Bár-micvá, az esküvő, az esetleges válás és végül a halál és a gyász szokásai. Ez mind-mind olyan mozzanat, amely alapvetően jellemzi a zsidó embert, amely nélkül léte nem nevezhető Istennek tetsző zsidó életnek.

Ennyi mindennek kell tehát alapvetően beleférnie egy órába. És, ha marad még némi idő, akkor bemutatható egy szertartás is – a maga érdekességében és eredetiségében. A magam példáját említem, amikor egyik előadásom éppen a chanukai napokra esett. Vittem magammal chanukiját, gyertyát és elmondtam: mikor és minek az emlékére, valamint milyen szabályok szerint gyújt ilyenkor gyertyát a zsidó ember. Elénekeltem két bráchtát és a Máoz curt. Azt hiszem, ennél frappánsabban nem is lehet befejezni a zsidó vallásról szóló ismertetést.

II.

Az ökuménia – nyugodtan mondhatjuk – napjaink mozgalmává vált, miután már szabadon beszélhetünk a vallásokról. A demokrácia valódi értelmével és értelmezésével tökéletesen egybevág, hogy a különböző vallások hívei békésen megférnek egymással és az ateistákkal. Divatos szóval élve: a másság nem negatívum. Ne kifogásoljuk, hogy a másik eltérő módon gondolkodik, mert akkor magunk is elvárhatjuk, hogy a mi másságunkat se kifogásolják. Ez különösen érvényes a különböző vallásfelekezetek és egyházak híveire.

A zsidó és a keresztény – ha más templomban is, de – ugyanazt az Istent tiszteli. Azonosak az erkölcsi normák. Hogy a különböző vallások szentélyeiben, a templomokban eltérő szertartás van, nem lehet ok egymás gyűlöletére, lenézésére, megvetésére. Ezért is játszik ma nagy szerepet mindennapi életünkben az ökuménia, a vallá-

sok békés egymás mellett élése. Örömmel állapítható meg, hogy mind a zsidók, mind pedig a keresztények részéről komoly törekvés figyelhető meg ennek megvalósítására. Természetesen idő kérdése, hogy az évszázadok kegyetlen diszkriminatív gyakorlata mikor tűnik el véglegesen mindennapjainkból.

A minap magam is részt vettem egy olyan tanácskozáson, amely az ökuménianak a hitoktatásban megnyilvánuló szerepét taglalta. Itt a következő tendenciák voltak megfigyelhetők a keresztények részéről. Hangsúlyozzák, hogy Jézus és a családja zsidó volt. Aki tehát antiszemita, az Jézust is támadja. A zsidó a kiválasztott nép, s ezt a keresztény egyház nem veheti el tőle, sőt tisztelnie kell benne az idősebb testvérét. Bár szerintük – Jézus személyében – eljött a Messiás, elismerik, hogy ez még nem tökéletes világ. Ezért aztán visszavárják Jézust ugyanúgy, ahogy a zsidó ember várja a Messiaszt.

A különböző keresztény vallások papjai, hitoktatói bűnbánóan szóltak a Holocaust-ról, és dicsérőleg említették Izrael Állam megalakulását. Szavaikból érezni lehetett, hogy egyházuk tanításaiból szeretnék elhagyni azokat a diszkriminatív tanításokat, amelyek – a szószékről és a hittan órákon elhangozván – súlyos vádakkal illették a zsidókat. Ezzel ugyanis csak a gyűlölet magját lehetett elhinteni.

Az említett konferencián megragadott egy evangélikus hitoktatónő hozzászólása, aki többek között beszámolt arról, hogy Pészach táján Széder-estet rendeztek arra hivatkozva, miszerint Jézus is részt vett hasonlóan, amit a későbbiekben az „Utolsó vacsorának” neveztek.

Amennyiben az elhangzott szavak és érzelmek őszinték voltak – márpedig remélem, hogy ehhez nem férhet kétség –, akkor bízhatunk a zsidó emberek iránti bizalmatlanság, értetlenség és ellenszenv csökkenésében. Csupán folytatni kell a biztató kezdetet!

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI SZEFÁRD ZSIDÓK TÖRTÉNETÉHEZ A KIÜZETÉS KORÁBAN

Érdeklődésemet a téma iránt Scheiber professzor értekezése keltette fel, amely Itzhak Baer jubileumi évkönyvében látott napvilágot.¹

Esetünkben a döntő dátum nem a Spanyolországból, illetve Portugáliából történt kiűzetés, hanem Magyarország területe nagy részének a törökök általi elfoglalása. A hódítás csúcspontját a Mohácsi csata jelentette 1526-ban, amikor is Buda (Budun, Ofen) török kézre jutott. A kortársi krónikák tanúsága szerint a város kulcsait Szulimán szultán kezébe a zsidók adták át.² A hatalom átvétele ekkor ideiglenesnek bizonyult, mivel az ottomán birodalom ázsiai felének különböző részeiben zajló felkelések eredményeképpen a szultán a várost elhagyni kényszerült. 1541-ben a törökök ismét meghódították, ezúttal véglegesen, Buda városát. A meghódított Magyarország zsidóságának jó része elvándorolt – egyes adatok szerint akaratuk ellenére „ az Ottomán Birodalom belsőbb területei felé. A Balkán térségében telepedtek le, például Szófiában, Adrianopolban, Vidinben, Plevnában, Szalonikiben és más helyeken is. Vannak olyanok is, akik eljutottak egészen Kostáig.³ Letelepedési helyeiken megalapították a magyarországi származásúak hitközségeit; ahol őket másképpen Hagaroknak is nevezték. A magyar zsidók helyett a török birodalom egyéb részeiből érkeztek zsidók, önként vagy akaratuk ellenére; ezek többségükben olyan Spanyolországból nemrég kiűldözöttek voltak, akiknek éppen hogy sikerült révbe evickélniük. Ezek a zsidók főképpen Belgrádból, Szarajevóból, Plevnából, Szófiából és Szalonikiből érkeztek.⁴

Ilyen módon tehát, a XVI. század második felétől található Magyarország területén spanyol eredetű (szefárd) zsidó. Eleinte csak a törökök által meghódított területeken lelni rájuk, nem kellett azonban sok időnek eltelnie ahhoz, hogy az ország nyugati, a Habsburgok által uralt részeire is elérkezzenek.⁵

A XV. század második fele, amely értekezésünk fő témáját képezi, Magyarország történetének egyik legfényesebb korszakának számít, amelynek folyamán az egyik legfelvilágosodottabb szellemű király, Corvinus (Hollós) Hunyadi Mátyás király uralkodott (1458–1490). A reneszánsz szellemében nevelkedett Mátyás királynak sikerült az országot oly módon újjászervezni, hogy az Európa egyik legerősebb államává vált. Stábil, központosított formában uralkodott, a nemességet térdre kényszerítette a városok segítségével, erős zsoldos hadsereget állított fel, sőt megkísérelt koalíciót kialakítani más európai királyságokkal egyfajta együttes, keresztes hadjárat érdekében a török ellen. Mátyás, akinek egy olasz hercegnő, Beatrix volt a felesége, nagy erővel támogatta a művészet és a tudomány fejlődését. Uralkodása idején számtalan művész,

szobrász, festő és építész érkezett Itáliából Magyarországra, akik mindahányan a reneszánsz szellemét közvetítették át.⁶

Ebben a korszakban találkozunk a magyar földön valaha is élt egyik legérdekesebb zsidóval. Egy szefárd eredetű zsidó orvostól van szó, akit Itzháknak hívtak. Hírnevét nem kizárólag orvosi tudományának köszönheti, hanem annak is, hogy Uzun Hasszán perzsa uralkodó személyi követeként szolgált (1454–80). Ez az uralkodó jelentős győzelmeket tudhatott magáénak II. Mohamed török szultán ellenében. Elannyira, hogy úgy tűnt, hogy II. Piusz pápa is elérkezettnek látta az időt arra, hogy újfent kereszties hadjáratot hirdessen a török ellen, és küldözze őket azokról a területekről, amelyeket a széteső Bizánci Császárságtól hódítottak el. Annak a koalíciónak a megteremtése érdekében, amelyet a keresztények és a perzsák – utóbbiak keletről fenyegették a törököket – között óhajtottak létrehozni, szükség volt a rendszert irányítani alkalmas, kölcsönös kommunikációs csatorna kiépítésére. Éppen e célból küldte Uzun Hasszán Itzhákot, akit egyébként az okiratok „natione hispanus fide autem hebreus”-ként is említene.⁷ Feladata az volt, hogy jelenjék meg Lengyelország, Moldávia, Magyarország, Velence és a Vatikán uralkodói előtt, és alakítsa meg a koalíciót a törökök ellen. Itzhák, az orvos, kizárólag elismerést és tiszteletet vívott ki magának: „Legfőbb tikaiknak is birtokában van, ezért mindennek, amit a nevünkben mond, úgy adjatok hitelt, mintha azt közvetlenül a mi szánkából hallanátok.” Ily módon máltán nevezte a Velencei Szenátus Izhákot „ambassador”-nak.⁸ Mátyás király udvarában először 1472 nyarán járt abból a célból, hogy előmozdítsa a törökellenes koalíció létrehozását. Innen Moldávián keresztül Lengyelországba ment, majd visszafelé ismét Magyarországon át Velencébe. Második budai látogatásáról abból a jelentésből tudunk, amely Itzhák követi tevékenységéről számol be.⁹ További részletek életéről nem állnak rendelkezésünkre, ezért azt sem tudjuk bizony megállapítani, hogy egyáltalán felhasználta-e orvosi tudományát abban az időben, amikor a kelet-európai, illetve az olasz uralkodók udvarában tartózkodott.

Egyike azon művészeknek, akik a magyar királyság fővárosába látogattak, a kultúra Mátyás uralma alatti virágkora idején, a toledói Cota volt. Művészete nagy elismerésre készítette a királyt, aki elismerése jeléül lakóházat ajándékozott neki Budán.¹⁰ Tulajdonképpen ki is a toledói Cota? Itzhák Baer tudni vél egy kitért zsidó szatíráról a kiűzetést megelőző időkből, akinek neve Rodrigo Cota volt, és aki igen sokat gúnyolódott a szintén kitért hittestvéreiről. Egy másik forrás tanúsága szerint ennek a Cotának szülőhelye Toledo volt.¹¹

Azok az okmányok, amelyek a toledói Cotáról számolnak be, hangsúlyozzák annak közeli kapcsolatát a királynéhoz is, aki mint említettük, olasz származású volt, és aki szintén az okmányok tanúsága szerint, kegyeiben is részesítette. Nem kizárt, hogy Cota Beatrix-szel együtt érkezett Budára 1476-ban, amikor a hercegnő feleségül ment Mátyáshoz. Ily módon lehetett egy kitért zsidó, talán marannus, Budán, a király és a királyné kegyeltje. Kitértnek, hogy üzletember és bankár is volt, akinek gazdasági tevékenysége szerteágazó és változatos területeket ölelt át. A 16. század elején szoros kapcsolatokat épített ki Velencével, és minden bizonnyal oda is költözött: magyarországi üzleti ügyeit bátyja, illetve annak fia intézték. Ők is előkelő pozíciót vívtak ki

maguknak a helyi kormányzatban, számtalan pénzügyi és diplomáciai manőverben vettek részt azáltal, hogy a főváros legtisztelendőbb és leggazdagabb polgárai közé számítottak, továbbá azáltal, hogy velencei kapcsolataik révén a királyi kincstárhoz is meglehetősen közel kerültek.¹²

Nem is csoda, hogy nem folyt le sok víz a Dunán, amíg egy újabb kitért zsidó, minden bizonnyal szefárd eredetű, vívott ki magának, talán éppen Cota segítségével, igen magas pozíciót Budán. Fortunátus, azaz magyar változatban Szerencsés Imréről van szó, aki ellentétben elődjével, világi és héber forrásokból egyaránt ismert. Héber neve, mielőtt megkeresztelték: Atil Senior ben Efraím. Személyiségét nagy terjedelemben tárgyalja Kohn Samuel és Büchler Sándor.¹³ A róla alkotott képet azoknak a forrásoknak a segítségével szeretnénk kiegészíteni, amelyek az imént említett kutatások után láttak napvilágot.

Mátyás 1490-ben bekövetkezett halála után a királyi kormányzat nagymértékben destabilizálódott, mivel nem volt közvetlen örökös. Az új király a Jagelló-házból származó II. Ulászló cseh király lett, aki 1516-ig uralkodott, majd őt fia, II. Lajos követte a trónon, aki tízéves gyermek volt még, amikor királlyá koronázták. Tulajdonképpen az uralkodók nemesi és bárói ivadékok voltak, akik az országot anarchiába sodorták és romlásba döntötték. Ebben a korszakban érkezett Magyarországra a távoli Spanyolhonból egy zsidó menekült.

Három rabbi foglalkozott azzal a kéréssel, amellyel Szerencsés két fia, Ábrahám és Efraím fordult hozzájuk lakóhelyükről, Budáról. Miután apjuk kitért, felmerült a kérdés, hogy hogyan is hívják fel őket a Tórához „mert szegyenlették, hogy öregatyjuk nevén, melyet mindenki ismert, hívassanak oda, mivel ez által szegyenük minden egyes alkalommal a nyilvánosság elé hozatnék, mivel azelőtt atyjuk nevén szoktak odahívatni, s most új néven.”¹⁴ A megkérdezett rabbik az alábbiak voltak: Naftali Katz budai rabbi, Elia Halevi Kostáról, és Meir Katzellenbogen Páduából.¹⁵ Mind hárman egybehangzó választ adtak, eltérő indokok alapján, amennyiben engedélyezték a fiúknak, hogy atyjuk nevén szólíttassanak a Tórához, jóllehet ő ki volt térve.¹⁶

A válaszokból e kitérnek a zsidó közösség javára végzett áldásos tevékenységének méltatását idézzük.

„Atyjuk erőyes ember és nagy miniszter... mindazok alapján, amit hallani, a fent nevezett testvérek atya idegenek között élt és saját népének csak jót követelt közelinek, távolinak és igaznak személyével és pénzével jókat cselekedett, gondolatban sem tett semmi később megbánnivalót és félté az Istent. Így hallottam ezt szavahihető tanúktól. Ezért illő őt közelíteni és nem eltávolítani a szentségtől, mivel világos számunkra, hogy nem követett el bálványimádást...” (Meir Katzenellenbogen rabbi Páduából.)¹⁴

„Kérdést intéztek hozzám egy budai zsidót illetőleg, kinek neve Senior, Efraímnak fia, kit egy keresztény nő miatt börtönbe vetettek, és kényszerítettek, hogy vallásából kitérjen. Ez a Senior később a keresztények közt nagytekintélyű ember, s a királyi udvarnak bizalmas embere lett. Midőn a keresztények közt élt, zsidókkal úgy személyével, mint pénzével számtalan jót tett, és sok egyes zsidót és egész zsidó községeket mentett meg, miről később példákat fogok felhozni. Végére a keresztények ellene

támadtak és el akarták őt égetni; bebörtönözték és elégetésre ítélték, mondván, hogy ő még mindig zsidó. Nagy pénzázdozat árán menekülhetett ki a kezeikből, mert az Isten irgalmas volt iránta. S miután a börtönből kiszabadult, akkor sem szűnt meg, a zsidókkal személyével és pénzével jókat cselekedni, sőt még ennél is több volt, mit egész halála napjáig cselekedett.

S most egynéhányat felhozok azok közül, amiket véghez vitt. Az egész budai hitközség – az Isten óvja – tudja, hogy egy rágalmazó lépett föl, ki a zsidókat azzal akarta megrágalmazni, hogy egy keresztény gyermeket megöltek, a vért pedig ő maga rejtette el a zsidók közt. Az említett Senior megtudván a dolgot a királynál és az előkelőknél közbenjárt, míg a rágalmazót az ő kezeibe adták ő pedig a zsidóknak kezébe adta, kik őt megfojtották. A pénzt, melyet erre költött, mind saját erszényéből adta. Miután ezt cselekedte volna, minden község és minden rabbi minden zsinagógában azt hirdette, hogy mindenki, aki őt hitehagyottnak nevezi, az előjárók által személyén és vagyonán büntetessék. Ezután ismét nagy segítséget hozott Izrael számára. Csehországban, t.i., mely királyság szintén a magyar király uralma alatt volt, prágai községben, hol sok zsidó lakott, még több, mint Budán. Dühösködtek ellenük, hogy onnan kiűzzék, és ő (Senior) személyével és vagyonával közbenjárt, míg az Istennek segítségével ezt a csapást is elhárította. Egy másik alkalommal meg egy bebörtönözött és elégetésre ítélt zsidó nőt mentett meg. Hasonlóképpen egy lopás miatt börtönben lévő ifjút az akasztófától. Minden szombatnak előestéjén (péntek délután) egész halála napjáig szegény zsidók közt alamizsnát osztogatott. Volt továbbá idegen földön egy gonosz ember, ki kiskorú fiát s leányát Ausztriába hozta, ott fiával együtt kikeresztelkedett, s leányát idegen isteni tiszteletnek szentelte. Miután e gonosztevő – kinek neve és emléke kiirtassék – meghalt, Senior ennek gyermekeiért küldött, kiket a zsidósághoz visszatérített. Ez közel kétszáz forintjába került. Ezekhez hasonlókat sokat, igen sokat végzett, minek leírása nem fér e papirostra. Halála órájában pedig sok zsidó jelenlétében sírás, s imádkozás közt megbánta bűnét és bűnbánatban halt meg.” (Elia Halevi rabbi)¹⁷

Megjegyzendő, hogy míg Meir rabbi válaszában adása idején Senior még minden bizonnyal élt, a Kostai válaszban, már úgy említetik neve, mint aki már nincs az élők sorában. A világi forrásokból egyéb részleteket is megtudhatunk erről, valamint zsidó testvéreihez fűződő közeli kapcsolatáról, továbbá adalékokat második feleségéről, aki keresztény volt.¹⁸

A kitért Senior, akit ekkor már keresztnevének Imrének szólítottak és családnéve Szerencsés (Fortunatus) volt, igen sikeresnek bizonyult az üzleti életben és jelentős pozíciót ért el a királyság pénzügyi rendszerében. Tárgyalásokat folytatott a hatalomhoz közel álló nemesség és papság tagjaival, sőt a királyi udvarral is. Így világos az is, hogy nem örvendett túlzott népszerűségnek a lakosság különböző rétegei körében.¹⁹ Valamilyen oknál fogva, talán éppen a kapott válasz iránti megfontolásból, Szerencsés soha nem csinált titkot zsidó származásából, akkor sem, amikor már kitért. Az aláírását viselő okmányok fordított oldalán nem ritkán héber nyelvű feljegyzéseit találni. Meglehet, hogy ennek következtében említik őt az iratok zsidónak, még akkor is, amikor már keresztény volt. Zsidó neve is említetik: Slomo vagy Zalman.²⁰

Szerencsés megközelítően a Mohácsi csata idején, azaz 1526 őszén halt meg. Egyik fia, Ábrahám, a döntő csata előtt, talán bölcs előrelátásból, Ferdinánd, osztrák herceghez fordult Mária magyar királyné közvetítése által, aki a herceg húga volt, azzal a kérelemmel, hogy jogosítsa fel arra, hogy letelepedhessen Kismartonban. Kérésének helyt adtak.²¹ Ingatlan vagyonát, amelyet Budán hagyott maga után, elkobozták és ajándékképpen szétosztották azoknak a zsidóknak a tulajdonával együtt, akik a török ostrom idején elhagyták a várost.²² A másik fiúról, Efráimról, nem maradtak fenn adatok. Cotán és Szerencsésen kívül az okiratok még említenek néhány személyt, akiket spanyol, illetve olasz származásúként jegyeztek. Meglehet, hogy ezek is szefárd vagy marannus származásúak voltak, de erre vonatkozólag nem rendelkezünk érdemleges bizonyítékokkal; nem tartottam helyesnek pusztán a névre és származásra támaszkodva ezeket történelmi tényként kezelni.

JEGYZETEK

¹ p. 101. A cikk címe: A legkorábbi kapcsolatok Hagar (=Magyarország) és Israel között.

² Lásd: J. Hakohen, *Siralomvölgy* (Wiener Kiadás) p. 75. Továbbá Büchler Sándor könyvében: *A zsidók története Budapesten* (Budapest, 1901) p. 75., I. jegyzet.

³ A Magyarországról elszármazott zsidók a Török Birodalomba való letelepedését szélteben tárgyalja S. Rozanis: *Israel története I. kötet*, Tel Aviv, 1930. pp. 220–225. Lásd még a Balkán félszigeten a XV. és a XVI. században élt askenázi zsidókkal foglalkozó cikkeket az alábbi kötetben: „Keletről és Nyugatról” I. kötet, (Ramat Gan 1974) pp. 59–79.

⁴ Ezt a témakört szélteben tárgyalja N. Katzburg cikke, lásd: A magyarországi zsidóság történetéhez a török hódoltság alatt. *Sinai*, 31 (1953), 339. oldal és tovább.

⁵ Megjegyzendő azok a családi hagyományok, amelyek szefárd származásra utalnak; mint például a mattersdorfi (Nagymarton) Sisa család, mely nevét, a hagyományhoz híven, attól a hat testvértől kapta, akik a Spanyolországból való kiűzetést követően ezen a helyen telepedtek le (Sisa=hat). Lásd: M. Grunwald: *Mattersdorf, Jahrbuch f. Jüdische Volkskunde*, Berlin 1924/5 pp. 405–421.

⁶ Elekes Lajos, Mátyás király kora, Budapest, 1956, valamint Balogh Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*, Budapest, 1966.

⁷ Lásd az 1472. szeptember 12-i keltezésű okiratot, melyet a velencei Szenátus küldött a Vatikáni delegátusnak: Magyar Zsidó Oklevéltár (MZsO) XII., 57 nr. 2/6.

⁸ Lásd az 1472. január 28-i keltezésű okiratban, *ibid* sorszám 2/4 és az 1472. júliusi keltezésűben, ott a sorszám 2/4a.

⁹ Az okirat *ibid* sorszáma 2/5, valamint lásd még az alábbi okiratokat: 2/7 és 2/8. Itzhák orvos-követ diplomáciai tevékenységéről, lásd a MZsO XII. kötetében, pp. 27–44. Megjegyezzük, hogy a német *Encyclopedia Judaica* 8. kötetének 499. oldalán értesülünk arról, hogy Itzhák orvosként tevékenykedett Zsigmond lengyel király udvarában a XVI. század elején. Ilyen módon ő azonos azzal az orvossal, aki a lengyel okiratokban Isaac Hyspanus néven említetik. Lásd még: Halperin (szerk.) *Israel népe Lengyelországban, Jeruzsálem*, 1948. p. 26.

¹⁰ Az okirat keltezése: 1488. augusztus 24., lásd: MZsO XIII. 54 nr. 17.

¹¹ A zsidóság története a keresztény Spanyolországban, Tel Aviv 1965, pp. 393–394; illetve a jegyzetekben. Lásd még: *Historia de la Literatura Espanola*, Madrid, 1925, 206.

¹² A rá vonatkozó dokumentumanyag a MZsO XIII. kötetében található. A XII. kötet Bevezető-

jében, pp. 19–26., érdekes tanulmányt olvashatunk róla, amelyben többek között Cota és családja szerteágazó gazdasági tevékenységét is vizsgálat alá veszik.

¹³ Kohn S., Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez Budapest, 1881, Büchler (lásd a 2. jegyzet) pp. 63–73. Ezenkívül Büchler írt még egy kimerítő tanulmányt Szerencséről egy évvel Baer spanyol zsidósággal kapcsolatos oklevélgyűjteményének megjelenése után. Az okiratok között Büchler talált egyet, melyben Ábrahám Seniorról van szó, aki Spanyolország utolsó rabbija volt, és aki a hozzá közelállók egy részével együtt kitért vallásából a kiűzetés idején, amíg bátyja, Slomo Senior hű maradt népéhez. Meglehet ily módon, hogy itt található megoldás Szerencsés Imre származásának rejtélyéhez. Lásd: Szerencsés Imre származása. Jubilee Volume in Honour of Edward Mahler, Budapest, 1937, pp. 406–414.

¹⁴ Responsum Rabbi Meir Padova, Krakó 1882. nr 87.

¹⁵ Naftali Katz rabbiról, lásd Büchler könyvét (2. jegyzet p. 69.) és tovább. A név meg van említve a pádovai Meir Katzenellenbogen rabbi válaszában. Elia Halevi rabbiról lásd alább.

¹⁶ A kérdés szerepel név nélkül: Responsum Rabbi Mozes Iszerlis nr. 41. A gyakorlati törvényt lásd: Rabbi Mozes Iszerlis Sulchan Aruch Orach Háim, nr. 138. § 2. bekezdés; eszerint a kitértet magyapja nevéen kell a Tórához szólítani, és ha addig apja nevéen hívták fel, továbbra is így kell tenni, akkor is, ha az apja kitért.

¹⁷ Responsum Zkán Aharon, Kosta, 1734. nr. 95.

¹⁸ Anna nevű feleségét említi az 1518-ra vonatkozó okiratanyag, lásd MZsO IX. nr. 79. 1523-ból, lásd MZsO XI. nr. 7., és mint özvegyasszonyról az 1530–44-es évekből lásd MZsO XII. nr. II/2, MZsO IX. nr. 97–98, MZsO XV. nr. 6. További dokumentumokat említ Büchler (2. jegyzet). További részleteket róla az Elia Halevi válaszában foglaltakkal kapcsolatban még nem fedeztek fel. Az említett érme a forint.

¹⁹ Erről szelvényben tárgyal Büchler (2. jegyzet), pp. 69–71., valamint MZsO VIII. nr. 162.

²⁰ Az okirat keltezése: 1525. május 5., lásd MZsO V/1. nr. 310. „Thurzó írása a királyné, 4000 forintjáról, a harmincad jövedelméből” Azokat az okiratokat, melyekben még utolsó éveiben is, azaz 1525–26-ban zsidóként említik, lásd MZsO VIII. nr. 160., 161., 168. A Slomo vagy Zalman névvel kapcsolatban lásd a forrásokat Kohnnál (13. jegyzet), pp. 78–80.; továbbá azokat a megoldásokat, melyeket a tárgyalás folyamán ajánl.

²¹ Az okirat keltezése: 1526. július 11., lásd MZsO V/1. nr. 325.

²² Büchler (2. jegyzet) p. 95.; és p. 72., 6. jegyzet.

A MAGYARORSZÁGI KATOLIKUS HITANKÖNYVEK KÉPE A ZSIDÓSÁGRÓL AZ ELMÚLT 20 ÉVBEN

A II. világháború után Magyarországon még igen sok és sokféle hittankönyv volt forgalomban katolikus területen. Egy idő után azonban csak Hamvas Endre csanádi püspök hittankönyveihez lehetett hozzájutni, azokhoz is csak ritkán. A II. vatikáni zsinat után Csanád Béla katolikus teológiai professzor és mások közreműködésével 1969-től új katolikus hittankönyvek jelentek meg, kis példányszámban, akadozva. Az elmúlt 1–2 évben több hittankönyv is megjelent katolikus részen, több szerzőtől, különböző kiadásokban. A rendszerváltást megelőző években egyre szaporodtak a külföldi magyar nyelvű hittankönyveknek magyarországi megjelenései. Ezek egyrészt nyugatról, másrészt Jugoszláviából, Zágráb, Újvidék kiadásaiából származtak. Bár ezen kiadványok komoly segítséget jelentettek, a plébániai vagy az igen gyér iskolai hitoktatásban csak segédkönyvként jelentkeztek. A magyarországi katolikus egyház ún. kisközösségeiben komoly hitoktatói munka is folyt, ennek gépelt, sokszorosított formái is voltak. Oktattak a Regnum Marianum kereteiben vagy a Bokor kisközösségben. A következőkben elemezni fogjuk az 1969 után megjelent katolikus hittankönyveket.

Az ún. „Mennyei Atya szeret minket” c. hittankönyv, mely első és második elemistáknak íródott, valamint az ehhez kiadott későbbi ún. „Kishittanos” c. segédkönyv szülőknak és hitoktatóknak, és az ún. „Elsőáldozók hittankönyve” nem tartalmaz kifogásolható részleteket témánk szempontjából.

A „Jézushoz megyünk” c. hittankönyv, mely egyrészt Kiskatekizmus, másrészt elsőáldozási előkészítő, 24. fejezetében szól Jézus halálraítéléséről. Itt bár világos, hogy a Pilátusnál összegyűlt népről beszél, amikor népet említ, mégis helyesebb lenne talán, ha a zsidó nép egy csoportjáról, vagy alkalmi tömegről lenne szó, akik a feszítéskor meg-ét kiáltják. Ezen hittankönyvhöz jelent meg később Hamvas Endre püspök hittankönyvének átdolgozása segédkönyvként. Ennek 25. fejezetében szintén a Pilátus jelenetben arról olvasunk, hogy Pilátus gyávaságból nem mert ellenkezni a zsidókkal. A szerző nyilván nem szándékosan, de félreérthetően fogalmazott, mert a zsidók megjelölés általánosítást hordoz magában, holott egy konkrét csoportosulásról volt szó.

A „Keresztény élet” c. hittankönyv, mely 9–10 éveseknek íródott, a 25. leckében arról ír, hogy Jézus szombatoként a zsinagógában imádkozott és tanított. Ez pozitív beállítás. A 29. fejezetben ez áll: Ellenségei voltak az írástudók, a farizeusok és a papok közül sokan. A hittankönyv nem általánosít, hanem arról beszél, hogy sokan ellenségei voltak, de nem mindnyájan. Tehát így is meg lehet fogalmazni a kérdést.

Az „Üdvösségünk története” c. hittankönyv, mely az ó- és újszövetség történetét

mondja el, beleértve az induló keresztény egyházat is, majdnem teljes egészében pozitív módon kezeli problémánkat. Ezt olvassuk a könyvben (20. old.): „Időszámításunk kezdete előtt majdnem kétezer évvel, egyszer csak megjelent egy kis nép. Ősapái azt állították, hogy nemcsak az ember keresi az Istent, hanem Ő is keresi az embert. Azt állították, hogy Isten megszólította őket, beszélt hozzájuk. Ez a zsidó nép volt. Ettől kezdve az üdvösség történetének főszereplői lettek. Büszkén vallják magukat: Isten választott népének. Gondosan őrzik Isten rájuk bízott üzenetét. Hiszik, hogy Isten vigyáz rájuk, szinte a tenyerén hordozza őket. Várják, hogy egyszer majd közülük fog megszületni az a valaki, akit Isten küld az emberek Szabadítójául. A könyv 24. oldalán egy Dávid csillagot látunk, mellette ez a szöveg: „Ez az ígélet ott ragyogott a régi emberek fölött, mint egy fénylő csillag. Ennek az ígéletnek a hordozói lettek Isten választott emberei. Ezt az ígéletet őrizte a zsidó nép.” A könyv 27. oldalán olvassuk: Ezdrás törvényfelolvasásával kapcsolatban: „Csekély számuk miatt előbb-utóbb fel kellett volna morzsolódnuk a rengeteg harcban. A zsidóságnál hatalmasabb népek tűntek el az évezredek folyamán. Őket Isten megtartotta, ígérete szerint. Földrajzi helyzetük miatt a népek orszáágútján éltek. A perzsák, főnóciák, egyiptomiak, majd a rómaiak egymás elleni harcaiban Izrael mindig „útban” volt. Hihetetlen, hogy ezen kis helyen ez a kis nép teljesen ki nem pusztult! Isten őrizte meg őket. A szövetség, a nagy Ígélet: Ők adják a népek szabadítóját. Dávid családjából” Ezen hittankönyv is ír Jézus názáreti szombati imádkozásáról, tanításáról a zsinagógában. Az 58. oldalon ezt találjuk: A zsidó vallás az Isten kinyilatkoztatása nyomán keletkezett. A kereszténység elődje, „bevezetője.” Néhány sorral alatta az áll, hogy Jézus nem új vallást akart adni a meglévő sok közé. Amikor a hittankönyv a korai keresztény egyház életéről ír, a „zsidók” megjelölés mindenhol egyértelmű, mindig helyi községet, személyeket jelent.

Van két hely a könyvben, mely nehézséget jelent. A 43. oldalon olvassuk: A zsidók azzal vádolták Jézust, hogy mozgósítja a tömeget és földi uralomra tör. A könyv itt általánosít, bár a könyv egészét nézve nyilván nem akar általánosítani. A 74. oldal ezt írja: A zsidók öntudattal vallották, hogy hitük minden nép hitétől különbözik. Féltékenyen őrizték, amit Istentől kaptak. Lenézték a többi nép vallását, nem akartak keveredni velük. Jézus kezdettől fogva átlépte ezeket a mesterséges korlátokat. Szóba állt zsidóval és pogánnyal, férfival és nővel, tudóssal és tudatlan emberrel. Ezzel előre jelezte, hogy az új választott nép minden nemzet fiaiból alakul.” Itt meg kell jegyezni, hogy a kiválasztottság természetesen bizonyos elhatárolódást jelent valamitől, a szent és a profán, a jó és a rossz mindig is bizonyos kizárásként jelenik meg. Hiányzik az a teológiai gondolatmenet, hogy Isten nem veti el Jézus után sem a zsidóságot, mint választott népet, hanem ez a választottság kibővül, mindenkit magához hív és vár (Római levél). A hittankönyvről tehát elmondható, hogy egyértelműen pozitív a beállítottsága, mégis vannak javíthatóságai.

A „Válaszol az Úr” c. hittankönyv az ószövetséget mutatja be. Írja, hogy Jézus új szövetséget köt. Jelezni kellene, hogy ez a fogalom már megjelenik az Ószövetségben is: Jeremiás 31,31.

A „Jézussal élünk” c. hittankönyv az ó- és az újszövetség történeteit foglalja össze.

A 6. oldalon ez áll: „Összesen 72 könyv van a Szentírásban. Ezek közül a legfontosabbak az evangéliumok. Ezekben írták meg Jézus életét.” Valóban fontosak az evangéliumok, de más fontos teológiai iratok is vannak pl. az Újszövetségi Szentírásban is. Nagyon fontos viszont, hogy ez a hittankönyv a jézusi szenvedéstörténet leírásakor tömegről és felbujtott népről ír. Itt nyoma sincs olyan kifejezéseknek, hogy a zsidók ezt meg ezt akarták és csinálták.

Ezen hittankönyvhöz készült egy segédkönyv, Hitelemzések címmel, témánk szempontjából vizsgálándó kitéltet nem tartalmaz.

A „Nagykorúság Krisztusban” hittankönyv bémálkozóknak, tehát 12–13 éveseknek, ezen kor utániaknak készült. A 38. oldalon ez áll: A zsidó történetírás tanúságtétel Isten szeretetéről. Vagy a 38. old.: A zsidóság megtapasztalta, hogy Isten szereti és vezeti őt. 39. old.: A zsidóság új emberképe következménye volt új istenképének. Jézus beteljesítette az Ószövetséget. – Tehát nem azt írja a könyv, hogy Jézus Új szövetséget hozott, mintegy az eddigiek mindenestül elvetését. A 46. oldalon a zsidó vallás fennmaradásának csodájáról ír. A 35. leckében a Világ egysége felé c. fejezetben reálsan vizsgálja a római katolikus egyház történetének hibáit, azokat felsorolja. Az ökumenénél elmondja, hogy azt a protestáns egyházak indították el. A nemkeresztény vallások közül számbeli nagyságrendet figyelembe véve felsorolást tesz, tehát nem értékrendet akar, így a mohamedánok és a buddhisták után említi. Fontos lenne azonban arra utalni, hogy az ún. párbeszédben a kereszténység számára az első helyen a zsidóság áll.

A „Hitünk és életünk” c. hittankönyv az ökumenikus mozgalomról szépen és reálsan ír. A szakadás rendszerint valamelyik emberi gyarlóságból eredt. Emberi bűnök és tévedések, hiúság és féltékenység okozta az ellentéteket. – Ez azért fontos, mert a keresztény–zsidó párbeszéd számára az ökumenikus keresztény alapállás fél siker.

A „Hiszem és vallom – A keresztény hit alapigazságai” c. hittankönyv újszerű hangot üt meg (50. old.): „Ki volt a felelős Jézus haláláért? A zsidó főtanács? Pilátus? Vagy a félrevezetett nép? Ezt nem érdemes feszegetni. A Szentírás, amikor Jézus keresztrefeszítésével kapcsolatban emlegetik őket, elsősorban azt akarja mondani, hogy Jézus értük is meghalt.” Itt találkozunk először azzal, hogy tényleg ki is felelős Jézus haláláért, a hiba csak annyi, hogy ez sajnós még nem mellékes kérdés. Az 52. old. ez áll: „Kénytelen volt-e Jézus szenvedni? Nem volt kénytelen szenvedni, önként áldozta fel magát minden ember bűnéért.” Ez nagyon fontos teológiai alapállás. Megjegyezzük, hogy ezt tanították a plébániai hitoktatásban mindenütt Magyarországon évtizedekkel ezelőtt is.

Egy munkafüzetet is kiadtak ezen hittankönyvhöz, témánk szempontjából nem tartalmaz tárgyalnivalót.

A „Jézussal az úton – Fiataloknak a keresztény erkölcsről” c. hittankönyv 20. fejezetében az élet védelmében az abortuszról és az eutanáziáról egyértelmű elutasítással ír, de a háborúról csak annyit, hogy azt „különösen nehéz összeegyeztetni az 5. parancssal.” Ezzel szemben az abortuszt és az eutanáziát ki tudja fejteni.

Az egyház hivatalos megnyilatkozásai azonban igen jó támpontokat adnak ebben a kérdésben. Pl. a totális háború katolikusnak megtagadandó valami. Ez következik a II.

vatikáni zsinat dokumentumaiból. Ezek lényeges szempontok pl. a vészkorszak értelmezésénél.

Ezen hittankönyvhöz munkafüzet is készült. Ebben a háborúról írva megjegyzi, hogy a háborúval minden elveszíthető, nem így a békével. Az abortuszt és az eutanáziát azonban egy világos érvrenddel utasítja el, ami természetesen helyes, de a háborúról ugyanígy kell ítélni.

György Attila: Keresztény tanítás rajzokban c. hittankönyvében az utolsó vacsoránál elmondja, hogy Jézus azt ugyanúgy elfogyasztotta, mint kortársai.

A „Szeretet az Isten” c. 4. osztályosoknak írt hittankönyvében a 18. oldalon olvasuk, hogy az írástudók és a farizeusok rengeteg előírást adtak Izrael népének, Jézus csak egyet. Ez leegyszerűsítő képlet, mind az érintett két csoportra vonatkozóan, mind Jézusra, akinél központ volt a szeretet, nem kizárva az adott törvények gyakorlását.

Az üdvösség története c. még 1976-ban kiadott hittankönyvben (37. old.) van egy ilyen kérdés: Miért a zsidó népet választotta ki az Isten? Nem tudjuk. Bizonyos, hogy más népet is választhatott volna. A Megváltó is születetett volna Európában, Afrikában, etc. – később írja a szerző: „Azt is láthatjuk a zsidó nép történetéből, hogy nagy kitüntetésükért a zsidóknak mennyit kellett szenvedniük. Szinte utólag érdemelték ki, hogy közülük származott a világ Megváltója. Ezért nem irigykedünk rájuk, hiszen most már mi is Isten népéhez tartozunk.” A 66. oldalon ez áll: „Jézus tudta, hogy figyelik. A zsidó vezetőket azonban nem ellenségként, hanem ellenfélként kezelte. Rámutatott hibáikra, tévedéseikre, de tisztelte bennük népe vezetőit és állandó bűnbánatra hívta őket. Jézus minden ember megváltására jött és a farizeusokat is hívta Isten országába. Ők azonban gögösen visszautasították Jézust.” Találhatunk itt hibákat, mindezenre érzékeljük, hogy próbálkozás van egy újszerű megfogalmazásra.

A Magyar Katekizmus 63. pontja kimondja, hogy Jézus nem volt kénytelen szenvedni, önként áldozta fel magát minden ember bűnéért. A 147. pont az élet elleni bűnökről szól, itt is megnevezi az abortuszt és az eutanáziát, de pl. a tömeggyilkosságokat, a totális háborút nem.

Az „Amit a bibliáról tudni kell” c. hittankönyv a bibliai könyvek tárgyalásánál beszél a zsidó és a protestáns, valamint a katolikus bibliakánon közti különbségekről.

A párizsi kiadásból fordított „Ezt tudniillik tudni illik” c. felnőttkatekizmus nagyságrenddel jobb a magyar hittankönyveknél. A 9. old. olvassuk: A zsidó nép már Jézus születése előtt úgy tekintette magát, mint akit Isten kiválasztott, minden nép közül. A keresztények szintén hittel vallják, hogy Jézus meghívta, gyermekeivé fogadta őket Jézus által és küldetést adott nekik. 12. old.: Az Ószövetségről mondja: Ezek a könyvek, amelyek Izrael népe közt láttak napvilágot, a zsidókat és a keresztényeket szüntelenül emlékeztették az Istennel kötött szövetségre. 14. old.: A Biblia élénk tárgya, miként tanulták meg lassanként a zsidók és a keresztények, hogy elfogadják és megismerjék Istent. 60. old.: Jézus nem tanított más erkölcsöt, mint a tízparancsolatot, amely a zsidó nép vezérfonala volt. Nemesebbé tette az erkölcsöt: személyesebbé, olyanná, amelyet jobban áthat a szeretet, és nyitottabb Isten felé. – Jézus valóban arról tett tanúságot, ez azonban már jelentkezik az ószövetségi megfogalmazásokban is. A hittankönyv egyértelműen egy kiegyensúlyozott, átgondolt munka.

A Kis Bibliai Atlasz, mely nemrég jelent meg, a 49. oldalán ír a farizeusokról és a szadduceusokról. Beállítása tudományos elemzésre törekszik.

Mielőtt utolsó hittankönyv-elemzésünkre rátérnénk, megemlíjtük, hogy átnéztük még a Szeretnénk Jézust látni c. hittankönyvet, munkafüzeteivel, H. Nagy Valéria: Lelki egészségtan c. új hittankönyvét, valamint a Kérdezzük meg a Szentírást c. bibliai katekizmust. Különösebb megjegyzendők ezekhez nincsen. Megemlíjtük még Bánya János: Alapvető hittanát, mely hagyományos teológiai feldolgozás. A könyv kitűnik világos szerkesztésével.

Bernolák Éva: A sziklára épült egyház címmel egyháztörténetet adott ki fiataloknak, mely úttörő jellegű a katolikus egyházban Magyarországon. A kereszténység indulásakor leírja, hogy a zsinagógák voltak a „gyűlölködés” elindítói. Valóban volt egyházüldözés a kereszténység indulásakor, azonban azt is meg kell írni, hogy ugyanakkor a zsinagógák voltak a kereszténység kiindulópontjai is, az első hívek, a zsidó-keresztények is innét szerveződtek.

Átlépve most a leírt kétezer éves egyháztörténetet, a 161. oldalon ezt olvassuk: A „keresztény kurzus” alatt az ígéretesen induló átalakulás megtorpan. Az új állampolitika a „keresztény és nemzet” jelszót hangoztatta. Valóban terror volt a kommunisták, a zsidók, a haladó gondolkodásúak ellen. „Ez keresztény kurzus kereszténység nélkül” – jegyezte meg csalódottan Prohászka. „Igaz, elvben elfogadják a kereszténységet, de tettekben nem vallják.” A könyv 25. fejezete teljes idézést érdemelne. Részletesen leírja az I. világháború utáni Németországot, zsidókról, fajgyűlöletről, tényekkel, az egyértelmű katolikus reagálásokkal, melyek kevésbé ismertek hazánkban, a vallásellenes intézkedésekről, a keresztényekről a koncentrációs táborokban, a pápai tiltakozásról, Edit Steinről, Maximilian Kolbe atyáról. A Horthy-korszak alatt – megjelöléssel indul a fejezet második része, mely Serédiről, zsidótörvényekről, deportálásokról, keresztény mentésről, Salkaházi Sára mártírságáról ír. Regényrészletet közöl három oldalon át Egy menedékhely címmel, Carrol Tem Boom írásából, a holland keresztények mártír áldozatvállalásáról. A 26. fejezetben Nagaszakiról, az áldozatokról, ír keresztényről, aki utána vállalta, adta életét másokért, elítélve az atompusztítást. A 190. oldalon a 20. század nagy problémáiról írva elmondja, hogy a fasiszmus fajgyűlölete eltiporta a legelemibb emberi jogokat. Leírja, hogy a háborúk és a fasiszmus idején a pápák (XV. Benedek, XII. Piusz) körlevelekben és rádióbeszédekben szóltak az európai lelkiismerethez. A nagyhatalmaknak benyújtott békeajánlatokat, a közvetítő szerepet visszautasították. A német püspöki kar, a keresztény egyházak tiltakozása is hiábavalónak bizonyult a fasiszta diktatúrával szemben. Az intézményes, vagy egyéni segítség, önfeláldozás csak kis körben tudott hatást elérni. A könyv végén név, és tárgymutatót találunk, benne, hogy ki volt Hitler, mi a náciizmus, ki volt Kolbe atya. Ez az a könyv, ifjúságnak szóló egyháztörténeti anyag, mely áttörést jelent kérdéskörünkben Magyarországon.

Összefoglalva a katolikus hittankönyveket abból a szempontból, hogy mit tanítottak a zsidóságról, a vészorszakról az elmúlt 20 évben Magyarországon, a következőket mondhatjuk el: talán nem az a probléma, hogy mit tanítottak, hanem az, hogy mit nem. A tanítás nem ismeretanyag átadása, hanem nevelve oktatás. Tehát a tankönyv

másodlagos, mégis fontos, mert sok mindent tartalmaz. Hiányzik például a zsidóság történetének bemutatása az elmúlt 2000 évet érintve, ünnepeknek és szokásoknak az ismertetése. Azt hiszem, a hittankönyvekben az egyik probléma a törvényértelmezés körül van. Hogyan élte meg az ókori zsidóság az ún. törvényt, és mit változtatott ezen Jézus. Az egyik szempont az, hogy nem elvetésről van szó az ókori törvényeket illetően, másrészt azok a szempontok, melyeket Jézus megvalósít és vonzóvá tesz, egy idő után a prófétai szálon kaptak hangot az „őszövetségben”. A keresztény teológia beteljesedésről, megváltásról beszél Jézus esetében. A szeretet parancsát úgy beállítani a kereszténységben, mintha az a zsidóságtól idegen lenne, abszurdum. A másik kérdés-kör az ó- és újszövetségi elnevezések, fogalmak. Idézzük Jeremiás 31,31-et: Igen jönnek napok, mondja az Úr, amikor új szövetséget kötök Izrael házával és Juda házával. Hirdeti az eljövendő időkre a szövetség folytatását és tökéletesedését. A próféták új Dávidot, új Templomot, új Szentföldet, új Jeruzsálemet várnak, melynek jellegzetessége az Úr örök szeretete, népe közti jelenléte. Sion új nevet kap, nem hívják elhagyotttnak, férjet talál. Az Úr és Izrael újra szeretetkapcsolatba kerülnek, Izrael, a nő keresi férjét, az Urat. (Izaías, Jeremiás, Ezekiél)

A harmadik problémakör a farizeusok, frásztudók és más tanítók köre, akikkel Jézus vitatkozik. Nem ért velük egyet ebben és abban, ezen rétegek ellene is törnek, hogy hányan, mennyien, mennyire testületi jelleggel, hányan vállalták ezek közül a közösséget társaikkal, nehéz lenne megállapítani. A negyedik problémakör a szenvedéstörténet, Jézus elítélése. Itt a zsidók, a nép megjelölés mindenképpen téves, mert általánosít, csak egy adott létszámról volt szó, valóban nehéz a kérdés történeti rekonstrukciója, pl. a Főtanács kérdésében. Az utolsó problémakör a vészidőszak ideje, világos földolgozást igényel. A nehézség az, hogy eddig sem világi, sem egyházi történetírás tekintetében megnyugtatóan ez nem történt meg. Melyek azok a szempontok, melyek kidolgozásra várnak: egyrészt az említettek, másrészt a 2000 éves kereszténység történeti kapcsolata a zsidósággal történeti és teológiai vonatkozásokban egyaránt. Megemlítem, hogy a keresztény hittankönyvek átnézése, elemzése szükséges feladat, minden keresztény egyházat érte ezalatt, nagy és kis létszámúakat egyaránt. Szükséges, hogy mind a keresztény, mind a zsidó oktatásban mód nyíljon egymás megismerésére.

ELEMZETT HITTANKÖNYVEK:

- 1 A Mennyei Atya szeret minket, Budapest, 1990. 3. kiadás SZIT
- 2 Kishittanos, Budapest, 1991. BHF
- 3 Elsőáldozók hittankönyve, Budapest, 1973. SZIT
- 4 Jézushoz megyünk, Budapest, 1991. SZIT
- 5 Hitelemzések, Budapest, 1985. SZIT
- 6 Keresztény élet, Budapest, 1984. 7. kiadás SZIT
- 7 Üdvösségünk története I. rész Isten népe, Budapest, 1991. SZIT
- 8 Válaszol az Úr, Budapest, 1989. SZIT
- 9 Jézussal élünk, Budapest, 1988. 2. kiadás SZIT

- 10 Hitelemzések a Jézussal élünk c. hittankönyvhöz, Budapest, 1985. SZIT
- 11 Nagykorúság Krisztusban, Budapest, 1991. 3. kiadás SZIT
- 12 Hitünk és életünk, Budapest, 1991. 5. kiadás SZIT
- 13 Hiszem és vallom – A keresztényhit alapigazságai, Budapest, 1990. BHF
- 14 Munkafüzet a Hiszem és vallom hittankönyvhöz, Budapest, én. BHF
- 15 Jézussal az úton – Fiataloknak a keresztény erkölcsről, Budapest, 1990. BHF
- 16 Munkafüzet a Jézussal az úton c. hittankönyvhöz, Budapest 1990. BHF
- 17 György Attila: Keresztény tanítás rajzokban, Budapest, 1981. SZIT
- 19 György Attila: Szeretet az Isten, Budapest, 1991. SZIT
- 20 Szeretnénk Jézust látni, Budapest, 1990. BHF
- 21 Rajzos gondolkodtató a Szeretnénk Jézus látni hittankönyvhöz, Budapest, én. BHF
- 22 Munkafüzet a Szeretnénk Jézust látni hittankönyvhöz, Budapest, én. BHF
- 23 H. Nagy Valéria: Lelki egészségtan, Én és a világ, Budapest, 1991. Honffy.
- 24 Magyar Katolikus Erkölccstan, Budapest, 1990. SZIT
- 25 Amit a Bibliáról tudni kell, Budapest, 1989.
- 26 Ezt tudniillik tudni illik. Katekizmus felnőtteknek, Budapest, 1991. Christianus.
- 27 Bányai János: Alapvető hittan, Szarvas, 1990.
- 28 Bernolák Éva: A sziklára épült egyház, Budapest, 1990. 2. kiadás
Keresztény Értelmiségi Szövetség.
- 29 Kis Bibliái Atlasz, Budapest, 1991. Kairosz-Piemme.
- 30 Az üdvösség története, Budapest, 1976. SZIT
- 31 Kérdezzük meg a Szentírást, Budapest, 1980. SZIT

RÖVIDÍTÉSEK:

SZIT: Szent István Társulat

BHF: Budapesti Hitoktatási Felügyelőség

A SZENT ISTVÁN TÁRSULAT KIADÁSÁBAN MEGJELENT HITTANKÖNYVEK 1970–91.*

1970. A mennyei Atya szeret minket (MA)
1971. Elsőáldozók hittankönyve (EÁ)
1972. MA. 2. kiadás
- Keresztény élet (KÉ)
1973. EÁ. 2. kiadás
- KÉ. 2. kiadás
- 1974 MA. 3. kiadás
- EÁ. 3. kiadás
- KE. 3. kiadás
1975. EA. 4. kiadás
- Hitünk és életünk (É)
1976. MA. 4. kiadás
- HE. 2. kiadás
1977. MA. 4. kiadás
1978. EA. 6. kiadás

az üdvösség története (ÜT) 2. kiadás?

1979. -

1980. MA. 5. kiadás

1981. György Attila: Jézus asztalánál: A hit világossága I.

A szeretet parancsa II.

A kegyelem forrásai III.

1982. György Attila: Jöjj, kövess engem

György Attila: Keresztény tanítás rajzokban

MA. 6. kiadás

1983. György Attila: Jöjj, kövess engem, 2. kiadás

György Attila: Jézus asztalánál, 2. kiadás

1984. Rajz Mihály: Családunk katekizmusa I–II.

HE. 3. kiadás

KE. 6. kiadás

ÜT. 3. kiadás

1985. Hitelemzések A

Hitelemzések

Jézushoz megyünk (JM)

Jézussal élünk (JÉ)

1986. Nagykorúság Krisztusban (NK)

EÁ. 7. kiadás

1987. -

1988. JÉ. 2. kiadás

JM. 2. kiadás

NK. 2. kiadás

1989. JÉ. 3. kiadás

EÁ. 8. kiadás

Magyar Katolikus Katekizmus (MKK)

1990. JM. 3. kiadás

MA. 7. kiadás

MKK. 2. kiadás

1991. Miért kereszteltetem meg gyermekeimet?

HE. 4. kiadás

JM. 4. kiadás

Üdvösségünk története I.

NK. 3. kiadás

MKK. 3. kiadás

* Összeállította: Farkas Olivér

MOZAIKOK A TOLNAI ZSIDÓ EGYESÜLETEK ÉLETÉBŐL

„Az egyesületi eszme az emberek
között a legnagyobb és egyben
a legszelídebb erő és hatalom.”

(Gr. Széchenyi István)

Keresztény és zsidó szerzők immár két évszázada tudósítanak a társadalmi önszerveződés sajátos alakulatáról, az egyesületek (egyletek) működéséről. *Winkler Mihály*, a tudós hebraista bonyhádi r.katolikus plébános a Chevra Kadisa (továbbiakban: Ch.K.) intézményeként működő kórházról ír a 18. század második felében. Idézet naplójából: „szegények számára kórházat létesítettek. Ebben gondoskodnak is róluk. De nemcsak a helybeliekről... házat bérelnék szegényeik számára, közösen fizetik a bért, csakhogy ellássák őket.”

Egyed Antal 1820 táján bonyhádi plébános, a pályakezdő Vörösmarty Mihály pártfogója, a magyarországi szociográfia kezdeti időszakából való, 1823-ban kiadott „Bonyhád Mező-Várasnak rövid leírása” c. munkájában megőrökíti a helység legnagyobb lélekszámú felekezetének, a zsidóságnak az életét. *Büchler Sándor*, majd *Eisner János* adatait felhasználva *Schweitzer József* arra a következtetésre jut, hogy az 1710. évi budai és 1713. évi pozsonyi ideiglenes járványkórházakat leszámítva „a 18. század első és állandó zsidó kórház létesítésének érdeme a bonyhádiaké.”

A karitatív, közművelődési, vallási és érdekvédelmi céllal alapított egyesületek száma 1944 előtt a 21 hitközségben 48-at tett ki. Jaross Andor belügyminiszter 1944. VI. 16-i 181.748/1944/VI.b. sz. leiratában feloszlatta a zsidó egyleteket. Egy részük már csak papíron létezett, míg másokról nem volt tudomása az alispáni adminisztrációnak. Kutatásaim eredményeként a következő egyletekről tudok beszámolni:

Chevra Kadisa	13
Betegsegélyző és Komásági Egylet	1
Szegényeket Segélyező Egylet	1
Fillér-egylet	2
Nőegylet	13
Leányegylet és Dísz Egyesület	2
Talmud egyesület	3
Felnőttek önképző, érdekvédelmi egylete	9
Ifjak önképző, érdekvédelmi egylete	4
Összesen	48

„A Chevra Kadisa vallásos és jótékonyági intézmény, mely valamennyi izr. hitközségben, azok fennállása óta létezik” – olvasom a bonyhádiak 1889. évi szabályzatában. Az állítás talán igaz, de a Szent-egyletek működésének megismerését segítő 18.

századi szabályzatok egytől egyig elenyésztek, a később keletkezettekben csak szórványos utalásokat találunk rájuk vonatkozóan. Így pl. az említett bonyhádi 1889. évi szabályzat: „a már 1753-ban a hitközség kebelében fennállott betegek ápolásával és halottak temetkezésével foglalkozó egylet rendeltetését ezentúl is megtartja.”

Eisner János *a bonyhádi zsidók története* (Tel-Aviv 1965.) című könyvében az 1753. évi szabályzatot szerkesztő Gumprich ben Shmuel jegyzőre hivatkozva idéz: „...zsidó szolgáját vagy cselédlányát betegsége esetén a gazda két hétig tartozik a saját házában ápolni, utána a kórházba szállítja, ahol 3 napig a Cedaka gábája látja el és betegsége további folyamán a betegápoló gábájok tartoznak a beteget gondozni.” Ez a szakasz nem ismétlődik meg az újabb szabályzatokban.

Nem vállalkozhatunk arra, hogy Tolna megye valamennyi Ch.K. működését ismer-tessük, ezért tallózásképpen csak a legjellemzőbb vonásokat örökítjük meg. A *bátaszékiek* pénzbüntetéssel és intézményeik igénybevételének eltiltásával akarták az adóhátralékkal küzdőket sújtani. A belügyminisztérium törölte a szabályzatuknak ezt a szakaszát, viszont hozzájárult az adósok templomi üléseinek elárverezéséhez.

Tolnában egyedül *Bonyhádon* alakult meg „Betegsegélyző és Komásági Egylet.” Története 1856-ig megy vissza. Feladata, többek közt, a szegény sorsú gyermekek számára „komát” kijelölni. Az egylet bevételeiből fedezik a gyermekek gyógykezelését és segélyezésének költségeit.

A Talmud a jótékonyaság gyakorlásának példatárában a feltétlen diszkréciót írja elő, vagyis: a nyilvánosság ne alázza meg a támogatásra szorulókat. Ennek tulajdonítható, hogy *Bonyhádon* mindkét hitközségben volt *Gemilát Chászidim*, amelyek a kereset-nélkülieket munkahelyhez juttatták, így nem kényszerültek könyörömadományra. A bonyhádi kongresszusi hitközségben a szegény sorsú betegek gyógyszerellátását a *Bikur Cholim*-egylet tagdíjaiból és templomi adakozásból fedezték, ugyanezt az ortodox hitközségben a Ch.K. intézte.

Az *ozorai* zsidók „az izr. vallás törvényei és apáinkról hagyományként ránk jutott szokások szerint” a betegeket 4 héten át segélyezték (arról nem szól az írás, hogy azután ki törődött velük), halálos beteg mellett nappal egy, éjjel két – sorsolással kirendelt – férfi virrasztott. E szolgálat alól, mint másutt is, pénzzel válthatták meg magukat.

Bonyhád mellett *Paks* zsidó lakossága volt a legszámottevőbb Tolnában. A földes-úri privilégialis levél az 1777. évi tűzvész óráiban elhamvadt, ezért 1781-ben megújították azt. Az oklevél nem említi a Szent-egyletet, de *Grünvald Fülöp* kismonográfiájából tudjuk, hogy a Szimchat Tóra körmenetben a rabbi, a dajjan és a község elnöke után a Ch.K. főgondnoka, a jótékonyasági gondnokok, majd a „község kebelében működő egyletek következtek... ki-ki a maga egyletének tóráját vitte a körmenetben.”

Egy másik adat szerint „...a temetés után a gyászolók hagyományos első, szimbolikus étkezését a Ch.K. szolgáltatta.” Marcus Jakob, a betegápoló gondnoka 1778-ban más szerepben is bemutatkozik, ő a zsidó élet kedvelt figurája, a lakodalmi vígasságok rendezője, mulattatója, a „marselik.” A korabeli zsidó összeírásban neve mellett olvasható: „Communitati Paranympus”, ami a magyar „vőfény”-nek felel meg.

A *szekszárdi* Ch.K. 1859-ben alakult meg, de alapszabálya csak 1902-ből van. Az 1877. II. 25-i sajtóközlemény elismerően szól széles körű tevékenységéről, példaként állítja olvasói elé. A szekszárdiak nagy eseménye a 14 000 koronás költséggel épült (ma is használ) kupolás temetőcsarnok avatása 1913-ban.

A szekszárdi Ch.K. működéséről szólva érdemesnek tartom ideiktatni, hogy a haladók őrzésére nagy gondot fordítottak. „Az egyesület jegyzője a Ch-tagok névsorát tartalmazó *szelencéből* esetről esetre egy, illetve két nevet húz ki.” A halottmosdatás és öltöztetés csak hat órával a halál beállta után kezdhető. Minden sírdombon számozott fejfát helyeznek el, törzskönyvezés céljából. Az elhunytak emlékének őrzését szolgálta: a templomi felemlítés, az ünnepi hazkarah-ima, a kadis-ima és misnajoht, végül a mécsgyújtás.

Egyedül a szekszárdi zsidóknál találtam frásos utalást a Ch.K. női osztályának meglétére. Saját tisztikara volt, melyet Adar, illetve Veadar hó első felében választottak meg. Feladatuk megegyezett a Ch.K.-val, de hangsúlyozott szerepet kapott a szegény nők, különösen a gyermekágyasok gyámolítása.

A *tamási* Ch.K. működéséről 1890. óta vannak adataink. Szabályzatuk a legrészletesebbek közül való. Náluk már 13 éves kortól felvették a fiúkat az egyesületbe, s a jótékonykodást az egyetlen kívüli rászorulókra is kiterjesztették. A tamási temetőben 6 osztályba sorolva helyezkednek el a sírok, úgymint: tiszteleti szakasz, Chevra-tagok, családi sírok, nem-tagok és idegenek, 16 éven aluliak, halvaszületettek és 1 hónapon aluliak osztálya.

Itt említjük meg *Bonyhád* monográfusának egyik adatát. Eszerint a zsidó temetőkert parcelláin kívül állt valaha egy mohos sírkő. „.... feliratából és a szájhagyományból arra emlékszem, hogy aki a sírban nyugszik, életében folytonosan perlekedett a hitközséggel és a Chevra Kadiséval és amikor meghalt, a Chevra Kadisa csak a parcellákon kívül volt hajlandó eltemetni őt.”

Térjünk vissza *Tamási*! A Ch.K. precízen szabályozta az elhalt tagjainak lelkiüdvéért teendő intézkedéseket. Néhány példa: a) a halott házánál a gyászheten a reggeli és esti imánál egy minjén legyen, b) a Kadis-imát fiúgyermeket hátra nem hagyott halott lelkiüdvéért egy éven át az egyleti szolga mondja el, c) Jahrzeitkor az egyesület emlékeztesse a hozzátartozókat az ún. Nesomoh-gyertya meggyújtásának kötelemére, végül a Kadis ima 18 éven át való mondására.

A *tolnai* Szent-egyesület működéséről 1850. óta van tudomásunk. Az alábbi *szokások* illették meg:

- a) az istentiszteletek alatt adományokat gyűjthet,
- b) a Tóra felolvasásakor ajándékokat fogadhat el,
- c) Peszáh és Sovuoth ünnepek utolsó napján, Hosanna rabba, Semini Aceresz és Szimchasz Tóra ünnepeken, végül azokon a böjtnapokon, melyeken a Vajhal-t olvasák fel, a Micvósz eladja,
- d) az emléktábla és a Nér Nesómosz elhelyezésére szükséges hely illeti meg a templomban,
- e) a halottak lelkiüdvéért imát mondathat,
- f) gyászistentiszteleteket végeztethet az Él molé rachamim felolvasása mellett.

A tolnai Ch.K.-ban uralkodó szellemiséget élethűen tükrözi a magyar és héber felíratú pecsét közepében látható két egymást szorító kéz rajza.

Néhány Szent-Egylet körültekintően számbavette jövedelmi forrásait, akárcsak azok hovafordíthatóságát. Megállapítható, hogy a felvételi, beíratási és évi tagdíjakon kívül a templomi ajándékok, a Micvosz, a sírhely- és temetkezési díjak, a sírkőállítási és díszítési díjak, a Házkáráh és a Keren-kajemesz alapítványok s nem utolsósorban a perselypénzek biztosítottak állandó jövedelmet. A *gyűjtőpersely* minden hétfőn és csütörtökön, az újhöld első napján, Hosannáh rabba és Purim reggelén a *templomban*, továbbá a halottak lelkiüdvéért szóló imák végzését követő napon a *házakban és temetéseken* körben járt.

A *nőegyletek* új szint vittek a zsidóság meglehetősen zárt világába azáltal, hogy a polgári jogok kiterjesztésén fáradoztak, a csendes karitatív munka mellett látványos estélyeket szerveztek, hogy bevételre tegyenek szert. Tolna megye 13 nőegyletének tevékenységéről maradtak fenn adataink.

A *paksiak* 1877-ben ezt tűzték célul maguk elé: „a valósággal szűkölködőkön segíteni, olyanokat, kik önvétők nélkül és anélkül, hogy rossz életmódot folytattak volna, nyomorba sodortattak, továbbá munkaképtelen öregeket támogatni és a balsors előre nem látott csapásait jótékony kézzel enyhíteni.” – Tíz évvel később a *gyönkiek* ekként rögzítik feladataikat: „... nőnemű szegények segítése, kiváló tekintettel a keresésképtelenek, gyermekágyasok, özvegyek, árvákra.” – Újabb 10 év elteltével fogalmazták meg tennivalójukat a *simontornyaiak*: a nyomor enyhítésén kívül a szegény sorsú, erkölcsös magaviseletű *hajadonok kihazasítását* pénzgyűjtéssel kívánják elősegíteni. Hasonló gondolatokat rögzítenek a dunaföldvári, faddi, tamási és tolnai nőegyletek. Az említetteknel szokássá vált a *tálcázás* az esküvői költségek fedezésére.

A legmodernebb felfogással *Bátaszék* izr. nőegyletének tevékenységében találkozzunk. Az 1890-ben jóváhagyott szabályzat az oktatás, a népművelés korszerű megszervezését, a polgári jogok kiterjesztését tűzi zászlajára. El kell érni, hogy a zsidó gyermekek közül egy sem maradjon a törvény által előírt iskolai végzettség nélkül. Erejéhez mérten más felekezetek tanulóira is kiterjeszti figyelmét.

Az 1875-ből való *dunaföldvári* nőegyleti alapszabály a *munkaképtelen özvegyek* útjának egyengetését és a keresetnélküliek munkához való juttatását hangsúlyozza. A jótékonykodást felveszi alapszabály-módosításába, 1886-tól kezdve „Dunaföldvári Jótékony Izr. Szegényeket Segélyező Egylet – Maszkil el Dal” a neve.

A nőegyletek vezetői, akárcsak a Ch.K.-ban, kizárólag a hitközség legtekintélyesebb tagjaiból kerülnek ki. A *tekintély* gyakorta a jómóddal arányosan növekszik. A legtöbb adót fizető bankárok, földbérlok és kereskedők alkotják a hitközség és az egyletek vezetőségét. Maguk az egyletek laza kapcsolatban vannak a hitközséggel, autonómia irányuló törekvésüket alapszabályban rögzítik.

Néhány hitközségről (fiókhitközség és imagyüleket) nem sikerült kimutatni, hogy valamely egyesületet létrehozta-e. Talán e helyeken maga a hitközségi szervezet gondoskodott a kegyeleti, jótékonyági és művelődési funkciók ellátásáról.

A nem-zsidók irányában való nyitás és együttműködés megtestesült példája az

1861-ben alapított „Egyesült szegzárd-tolnamegyei nőegylet.” Első vezetői között van a X. hitközségi kerület elnökének, Leopold Sándornak, és a megyeszékhely Szekszárd legnagyobb áruháztulajdonosának: Pirnitzer Manónak a neje. De ott látjuk a katolikus óvoda igazgatóját: Triebler Ilmát is. Fennállásának félévszázados jubileumán *Prohászka Ottokár* az ünnepi szónok.

Ez a nagyrészt zsidó előkelőségekből álló nőegyesületi vezetőség és közép-polgár társaság mozgósítja az egész megye zsidó társadalmát, az épülő szekszárdi kórház céljaira éppúgy, mint a Petőfi-ház javára való adakozásra. A Kereskedelmi Kaszinó nagytermében egymást érik a különböző műfajú estélyek, melyek bevételét zömmel humanitárius célokra fordítják.

Az I. világháborút megelőző évtizedekben a tolnai sajtó nagyrészt zsidó kézben van, ezért sok információ „kerül az utcára” és a polgárok otthonába az egyletek működéséről. Ennek köszönhetjük, hogy a jótékony célú rendezvények szervezőit és támogatóit névről ismerjük. Sok zenei, énekesi és színészi hajlam bontakozott ki a nőegyleti estélyeken. A nyomdásztechnikusról és ügyvédről kiderül, hogy kiválóan muzsikál és komponál, mások versmondásukkal tűnnek ki, s akad olyan is, aki filmszínészi pályára lépve nemzetközi sikereket ért el.

A jótékony célú táncestélyekre a városkából messze földre elkerült családoknak is küldenek meghívót, amit a címzettek jegyváltással, sőt „felülfizetéssel” is honorálnak. 1929 februárjában a bonyhádi nőegyleti farsangi mulatságra 19 magyar helységből, köztük szülőfalumból, a mórágyi zsidó orvostól is érkeztek jegyváltások. A melegsívvű *dr. Barta Rezső* körzeti orvos sokoldalú támogatását magam is élvezhettem gimnazista koromban.

Míg a kongresszusi és status quo hitközségek nőegyleteinek műsoros estéi a kisvárosok és környékük kultúráát áhító teljes közösségének is emlékezetes szórakozásai maradtak, addig az ortodox szellemű egyletek csendben dolgoztak, zártkörű rendezvényeikre nem engedtek be férfinépet. Bonyhádon mindkét felekezetnek volt nőegylete, leleménnyel párosult áldozatvállalásuk megkapó példáját tapasztalhatták 1938-ban a bonyhádiak, amikor a német megszállás alatt nyögő bécsi zsidóknak közel ezer segélycsomagot adtak fel: „minta érték nélkül” jelzéssel.

A nagyvilág felé nyitás szemléletes példája a bonyhádi Erdős-szállóban megrendezett *ipari és iparművészeti kiállítás is* 1925-ben, amit a szekszárdi nőegylet követett a harmincas években.

A vallásos életet ápoló *Talmud-egyesületek* működéséről Bonyhád, Paks és Szekszárd szolgáltat példát. Bonyhádon a „Sasz Chevra” biztosította a keretet ahhoz, hogy a napi munka után a meglett korú férfiak találkozzanak és az arra hivatott szájából hallgathassák meg a Tan időszakú fejezeteit.

A „Tiferet Bachurim” egyesületben tömörültek a bonyhádi legények. A vallás-filozófiai előadások kimondott célja a fiatalság összetartása és megóvása a káros külső befolyásoktól.

A *paksi* aut. orth. kerületi főrabbi és anyakönyvi hivatal bélyegzőjével ellátott *Talmudegyesület* alapszabály 1887-ben rögzített célja: „*a thóra zászlaját fennen lobogtatni*, azt kellő szorgalom és ápolás által régi dicsőségére emelni és annak

tisztelőit tiszteletben tartani,” továbbá: „azon talmudistákat, kik egész életüket kizárólagosan a szent tan tanulmányozására szentelik, testvériesen és hathatósan támogatni, hogy megkezdett pályájukat nem nyomor és ínség, hanem lehetőleg gond nélkül folytathassák.” Csak paksi, egy éve már házas, idejét kizárólag a tóra tanulmányozásának szentelő, bizonyítottan tudós talmudistákat támogat az egyesület. Ha a segélyezett egy újabb talmudista felülmúlná tudásban és életvitelben, akkor ez utóbbit illeti meg a segély. – Az 1934. július 1-jén megalakult *szekszárdi Talmud-Tóra* egyesület is a hitélet elmélyítésén fáradozott, de működéséről szinte semmi biztosat nem tudunk.

Az *ifjúsági egyletek* részint a szegény sorsú, szorgalmas diákokat istápolták, másrészt önképzőköri foglalkozásokat vezettek. Jó példákkal szolgáltak: a „Bonyhádi izr. Leányegylet,” a szekszárdi zsidó fiatalok „Vázsonyi Vilmos Önképző Köre”. Utóbbi 1934. évi Chanuka-ünnepi műsorában a versmondás, egyfelvonásos színdarabok után a magyarruhás lányok tánca következett. A hazafiasnak szánt műsor fénypontja a „Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország” c. dal eléneklése volt. Hasonló felfogásban működött a „Paksi Kereskedő Ifjúság” egylete is.

Vallás-erkölcsi nevelési cézzal alakult meg a „Paksi izr. ifjúsági Dísz egyesület.” A becsületes életmódra, a szegény és beteg embertársak istápolására való nevelés volt a főszempont. Nők nem kerülhettek a tagok sorába. Csakis az ortodox rabbi véleménye dönthetett a tagok felvételénél. Minden ünnepen előadást hallgattak meg az egylet pénzén honorált helybeli talmudtudóstól.

A *Fillér-egylet* működéséről Bonyhád és Paks szolgált példát. A múlt század vége felé alakultak meg. Bonyhádon a „Kereskedő Ifjak Asztaltársaságá”-val közösen rendeztek hangversenyeket, hogy bevételhez jussanak. A „Paksi Filléregylet” 1893. évi célkitűzése szerint a status quo izr. hitközség népiskolájába járó szegény és érdemes tanulókat segélyezi. Az egyesület rendes tagjai kötelezik magukat 5 egymás után követő évre minden vasárnap a házhoz viendő perselybe legalább két fillért fizetni. A pártoló tagok évente legalább 50 fillérrel járulnak az egylet támogatásához. A segélyezettek névjegyzékét az egylet titkára (a hitközség tanítója) állítja össze.

A *kereskedelmi és polgári kaszinók* felében zsidó vezetés dominált. Ezeket a köznap szöhasználatban „zsidó kaszinó”-nak hívták. Sőt! A szekszárdi adófelügyelőség ezt oly természetesnek vette, hogy hivatalos levelezésében is így címezte meg a dombóvári „Kereskedelmi Casino”-nak küldött fizetési meghagyását. Goldschmied József kaszinói elnök ezt a szerinte „lealacsonyító célzást” visszautasította 1877-ben.

A *dombóvári* zsidó értelmiségi fiatalok és a kereskedők közismerten liberális és hazafias magatartása közismert volt, éppen ezért érezhették bántónak a „zsidó kaszinó” elnevezést. *Kossuth Ferenc* 1895-ben levélben köszönti őket és „elismeri a zsidóság mindenkor jó hazafiságát.”

Hogy mi volt a kaszinók szerepe, arról a paksi ad némi felvilágosítást: „az egylet helyiségeiben a barátságos érintkezés, társalgás, jobb ízlésű időtöltés és egyáltalán művelt irányú mulatságos szórakozás.” Ugyanakkor a Paksi Kereskedelmi Csarnok nevű egylet a helyi kereskedelmi érdekek egyesületi úton való ápolására és védelmére

helyezi a hangsúlyt, és a második helyre szorul a „társas élet szellemi képzéssel együttjáró fejlesztése.”

A koalíciós évek történetéről nyújtott kitűnő tanulmányában *Kaczián János* szekszárdi levéltáros találóan mutat rá arra, hogy Tolnában az egyesületek számában „és ebből következően szerepükben, soha olyan nagyságrendű csökkenés nem volt, mint 1944–1949 között. Megszorító intézkedésekkel, tilalmakkal és az egyesületi jog korlátozásával azóta találkozunk Magyarországon, amióta egyletek léteznek, de amilyen leszámoló jellegű beavatkozás ezekben az években történt, korábban soha.”

ÚJABB KÓDEXTÖREDÉKEK MAGYARORSZÁGI KÖTÉSTÁBLÁKBAN

ילמדנו מורינו הר"ר יהודה שווייצר
יגיד יגיד
ינחם ינחם
עמינו ושארית ישראל בהונגריאה
מלכא דעלמא יפיש חייה ויסגא יומיה

Grüll Tibor (Sopron) jóvoltából két darabbal gyarapodott a Magyarországon előkerült középkori héber kódexmaradványok sora.¹ Az eddig talált kb. 170 töredéket néhai Scheiber Sándor gyűjtötte össze könyvében, képet rajzolva a magyar zsidóság középkori könyvkultúrájáról.²

Mindkét töredék a soproni Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (volt Evangélikus Líceum) könyvtárának rendezése során került elő. A pecsétből (*A[ugustanae] E[cclesiae] B[ibliotheca]*) kiderül, hogy mindkettő az Evangélikus Konvent – 1666-ban alapított – könyvtárából származik, melynek anyaga 1825-ben került az iskola tulajdonába. A Sopronból előkerült számos egyéb héber kódexmaradványhoz hasonlóan e töredékek is feltehetően a soproni zsidók 1526-os kiűzetése nyomán gazdátlan-ságra jutott héber könyvek emlékét őrzik.³ Előbb az őrkönyvek adatait közöljük, aztán jellemezzük magát a töredékeket.

1. Matthes Stöckel: *Apologia, Oder Verantwortung des Christlichen Concordien Buchs...* (Drezda 1584). Az előzéklapon bejegyzés olvasható: *ex bibliotheca Melchioris Eccardi, chemn.[itz, = Karl Marx Stadt], a. 1598, m. Juli.* A fedőlapon is szereplő 1598-as szám elárulja, hogy ez egyben a kötés ideje; ekkor kerülhetett rá a pergamen is. A kötéstábláról lefejtett folio méretű lap Ros Hasana 2. napi mahzorjának reggeli imájából való részletet tartalmaz: az **אשר מי יעשה כמעשיך** kezdetű pijjutból az Ábrahám tíz megpróbáltatásáról szóló midrást feldolgozó költemény második felét⁴, melynek szerzője Simon ben Jichak Abun, a legkorábbi németországi pájtának egyike, a 10. századból.⁵

2. Johannes Gerhardt: *Ausführliche Schriftmessige Erklerung der beyden Artikel von der heiligen Tauffe und von dem heiligen Abendmahl* (Jena 1610.) Jelzet: Ld. 248. Possessor-bejegyzés nincs. A könyv külső borítóját képezi a quarto pergamenlap, kívül a héber szöveggel. Mahzor-töredék, Jom Kippur *maariv*-jának **סלח נא אשמות ופשעי לאמך** kezdetű pijjutját tartalmazza⁶, annak első harmadától végig. Az ezt követő szentírási versfűzérhez hasonlót csak a keleti askenázi (lengyel) rítusban, a pijjut előtt találtunk.⁷

לעז	והצית וטענת לכהואי לשמך	נא	סלה
לעז	חטאימו חטא כנרכת גשמו	נא	סלה
לעז	טפש תפלות רשעי אומיו	נא	סלה
לעז	ידידך יבוקש ואינני כנאמיה	נא	סלה
לעז	כחטם בורעים ומשתתחים לעומך	נא	סלה
לעז	לקחוני כבר כבוד טעמיו	נא	סלה
לעז	מדי ביחלד ומיחלדך בעדלמך	נא	סלה
לעז	בדחום כחלד ובנה אהלמך	נא	סלה
לעז	סלובס ורענא מסובי שלומך	נא	סלה
לעז	עבדך עלם ונכוש בערלובך	נא	סלה
לעז	מן רעשו מפוריך	נא	סלה

הטעמים הטא פערבט געטן —

סלח נא טפש תפלות רשעי אביתך — לעז

ידידך יבוקש ואינני בנואמיר

מלך בן דוד וישיבתהוים עומד
למנוח דוד בן דוד

מדרגותיהם

דברים מיוחדים ונחמדים

שְׁלֹמֹה בֶּן-דָּוִד מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל

מגיד על סוכו בשבועות

פועל עובד

1950

1990

248
PT

החזיקה יתקבלתה חקשיבה לה יתחננה ושיבה לקהל

אלהינו כי אלה עתה לאלהינו

תפלתני תקדמיך תיפוז תפלתני קדושת

עַי מִנְחָה עֶרֶב תָּבֵא לְפָנֶיךָ יְיָ אֱלֹהֵינוּ

מִשְׁשֵׁל מֵכֹּחַ לִפְנֵי תְּפִלָּתוֹ וְאֵל תִּשְׁעֵם בְּיָדוֹ עֲתִיד הַבִּיָּא

פסוקים 402-411

ממסור אשר מביא בלל וישיבי חושד תהיילן לעני בר ישועה

... ..

A 2. sz. töredék facsimiléje.

Egy harmadik kézirat töredéket ugyanebből a gyűjteményből már Scheiber ismertette a könyvében (Nr. 146, 246., 388. o.). Lefrását hadd egészítsük ki két aprósággal: a bevezető sor (יוצר שלפני הסוכות בשבו) a keleti askenázi (lengyel) rítusú imarendről tanúskodik.⁸ A fényképen is látható *recto* lap a túloldalon folytatódván az imaköltemény háromnegyed részét tartalmazza.

JEGYZETEK

¹ Ezúton köszönöm neki, hogy az előkerült töredékekről értesített, adatokat szolgáltatott velük kapcsolatban, és megtekintésüket lehetővé tette számomra.

² *Héber kódexmaradványok magyarországi kötetáblákban* (Bp. 1969), továbbá uő.: „Weitere Handschriftenfragmente in ungarländischen Einbandstafeln”, *Hommage à Georges Vajda* (Louvain, 1980), 569–577. o.

³ A soproni zsidók történetéről ld. Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban* (Bp. 1896); Scheiber, *Héber kódexmaradványok...* 70–79. o.

⁴ M. Guttmann: *Maftach ha-Talmud I* (Csongrád 1906), 384. o.; B. Beer: *Leben Abraham's nach Auffassung der Jüdischen Sage* (Lpzg, 1859), 113. o.; L. Ginzberg: *Legends of the Jews*, (Philad. 1925), vol. V., p. 218, note 52.

⁵ I. Davidson: *Thesaurus of Medieval Hebrew Poetry*, vol. IV. (New York 1933), 96. o.; №8307; D. Goldschmidt, ed.: *Mahzor le-jamim ha-noraim, le-fi minhagé bené Askenaz le-khol anféhem, I* (Jerusalem, 1970), 117–121.

⁶ I. Davidson, op. cit., vol. I. (New York, 1924), 223. o., №4832.

⁷ D. Goldschmidt, ed.: *Mahzor le-jamim ha-noraim, le-fi... II* (Jerusalem, 1970), 26–28. o.

⁸ D. Goldschmidt, ed.: *Mahzor – Szukkot, Smini Aceret ve-Szimchat Tora, le-fi...* (Jerusalem, 1981), 241. o.

MONUMENTA TRADITIONUM JUDAICA AVAGY MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ FOLKLÓR

Azt hiszem, túlzás nélkül állíthatjuk, mind a magyarországi zsidóság tudományos élete, mind a magyarországi folklorisztika világhíré és világszínvonalú. Legalább bő évszázada szorosak is a kapcsolatok közöttük. Többször is megfogalmazódott az az igény, hogy összegező kézikönyvek mutassák be zsidóságunk folklóráját, tágabb értelemben népéletét. Azonban nemcsak a történelem kegyetlen korszakai, az e feladat méltó ellátására képes tudósok csekély száma, bizonyos elméleti kérdések megoldatlansága is hozzájárult ahhoz, hogy mindmáig adósság, elvégzendő feladat maradjon egy ilyen áttekintés elkészítése.

Az első vitatandó téma: mit is tekintünk magyarországi zsidó hagyománynak. Könnyű azt válaszolni, hogy a mindenkori Magyarországon élő összes zsidó hagyományáról van itt szó, függetlenül attól, milyen anyanyelven, köznyelven, szertartási nyelven beszéltek és írtak. Ám maga a történelem csapdákat állított egy ilyen meghatározás elé.

Magyarországi zsidó hagyománynak tekinthető-e illetéknéppen a török hódoltság alatti budai zsidóság élete, vagy a trianoni békeszerződés után Erdély, Ruszinszko, Szlovákia vagy Burgenland, a Bánát és a Bácska zsidóságának élete? Mennyiben tagja e közösségnek az Izraelbe vagy az Egyesült Államokba emigrált magyar zsidóság? Magyar zsidó folklór-e az, amire Bruck Edith, Ephraim Kishon, Simon Wiesenthal vagy Tony Curtis emlékezik?

Gyakorlati válaszem a kérdésre az: mindezt figyelembe kell vennünk, esetenként kell eldönteni, mit hol kutassanak és közöljenek. Itt nem egy „nagy magyarországi” gondolat érvényesül, sokkal inkább az a felismerés, hogy e tények összefüggtek egymással, és ha mi nem érzékeltetjük együvé tartozásukat, mások ezt nem fogják megtenni. A magyarországi zsidó hagyományok gazdagságát teljes változatosságában kell áttekinteni és hozzáférhetővé tenni.

A második vitatandó téma a zsidó vallás, a zsidó közösségek sajátosságával függ össze. Amíg mondjuk a magyar parasztság folklóráját elég könnyű elkülöníteni a magyarországi főurak vagy az egyházak hagyományaitól, a zsidó hagyományok társadalmi képe és továbbélésének módja ettől eltérő. Évezredek írásos tradícióval rendelkező vallás ez, amely megszabja az egyén ünnepi és mindennapi életét is. Előírja az étkezést, viseletet, az ünnepeket otthon, családi körben legalább olyan mértékben meg kell tartani, mint a közösségben a zsinagógában. A keresztény vasárnap nem családi ünnep, hanem a templombajárás, ünnepi viselet, munkaszünet révén már kívülről meg is van határozva, legfeljebb a vasárnapi ebéd milyensége nevezhető folklór jellegű-

nek. Ám a zsidó szombat megülése az egész napot, az egész életvitelt, az egész családot érintő szokásokat jelent. Szinte azt lehet mondani, a hagyományos hitéletet élő zsidó egész élete ha akarom, „folklor”, ha tiltakozom e megjelölés ellen, ebben semmi sem folklor, hanem az isten által rendelt törvény megtartása. (Senkinek sem jutna eszébe, hogy mondjuk az ugyanígy engedelmeskedni kötelezett jezsuiták életét folklornak nevezze.)

Itt azt a gyakorlati választ adhatom, hogy különösen ma, amikor a modern életkörülmények bizony átváltoztatták minden hagyomány megtartásának lehetőségeit, legcélszerűbb, ha minél több ilyen hagyományt feljegyezzünk, lefrunk, közlünk. A nagymama emlékeiben élő Purim egésze, a jesivák mindennapjai igazán gondosan lennének dokumentálандók. A közlésnél a megfogalmazás módja lehet az, ahol aztán e hagyományok közti különbségeket lehet érzékeltetni.

Még nehezebben adhatunk választ a harmadik vitakérdésre: a mi kutatási területünkre tartozik-e a leghagyományosabb életvitel, másfelől a modernizálódott, szekularizálódott, akár „kitért”, elmagyarosodott zsidóság ünnepi rendje, viselkedése, szokásvilága? Itt nem elméletileg kiagyalt, hanem nagyon is konkrét kérdésekről van szó. Mennyiben tartozik e kutatási területre Mózes Teitelbaum, a sátorlajaujhelyi rabbi, a magyarországi chasszidizmus megalapítója valódi élete? Nem az, hogy csodarabbinak tekintették, vagy hogy történetek keringenek arról, hogyan áldotta meg a kisgyermek Kossuth Lajost, nagy jövőt jósolva neki. Az ilyen visszaemlékezéseket természetesen joggal vizsgálja a folklorisztika (legfeljebb az a baj, hogy nem eléggé). Ám a tudós rabbi művei (kiváló kommentárjai a Tórához, a Zsoltárokhoz, az Énekek Énekéhez, a Kóhelethez, az Aggádákhoz stb.) lehetnek-e forrásai a magyarországi zsidó hagyományok kutatásának. A másik oldalról ennek tekinthető-e még az olyan rabbi életfelfogása, mint amilyen Chorin Áron, aradi főrabbi, a legváltozatosabb reformokat (orgona, szombati vasúti utazás, német nyelvű imák stb.) röplapjaiban népszerűsítő újító volt? És ha a zsidó közösségi munkától még vissza nem húzó báró Kornfeld Zsigmond bankár életvitelét is vizsgáljuk, meg kell-e ugyanezt tennünk fia, báró Kornfeld Móric esetében is, aki csak a „nemzeti irányú tudományos vállalkozások” támogatója volt? Csepeli báró Weiss Manfréd jótékonyági és egészségügyi intézményeinek életét is ide tartozónak kell-e tartanunk?

Erre azt a választ adhatom, hogy itt már tényenként, motívumként kell megvizsgálni, mit is kell kutatnunk, lefrnunk. A hagyományos életvitelt, sőt a közvetlenül ennek a helyébe lépő újítások megfigyelését természetesnek tartom. Ám a zsidóságnak végképp hátat fordítók életét nem azonosíthatjuk a zsidó hagyományokkal. Azt már vizsgálhatja a szociológia, művelődéstörténet vagy politikatörténet. Ez a tisztázás, határhúzás hozzájárulhat ahhoz is, hogy világosabban láthassuk a valódi zsidó hagyományok kereteit, határait.

Egy negyedik vitakérdésre már sokkal egyszerűbb választ adni. Az a tény, hogy a zsidó hagyományok igen gyakran írásbeli forrásokra, előírásokra támaszkodnak, akadálya-e kutatásuknak, hiszen a folklorról az a közhit, hogy ez azonos a szóbeliséggel, a szájról szájra továbbadással.

Természetesen nem akadálya a folklorisztikai kutatásnak az írásbeliség megléte.

Sőt, inkább előny, hiszen így régi források is rendelkezésünkre állnak. Öröndetes, hogy a zsidó írásbeliség ilyen régi múltra tekint vissza, hiszen így olykor évezrek mélyére tekinthetünk vissza. (Egyébként ez nemcsak zsidó jelenség. Például a legrégibb kínai írásjelek jósló csontokon bukkannak fel; írásos jókívánságok pedig a kínai parasztok házaiban szinte időtlen idő óta – ma is – megtalálhatók. Ahol van írásbeliség, sőt akár nyomtatás, és még van néphagyomány, ezek nem ellentétei egymásnak.) Nincs komolyan veendő ember, aki mondjuk a feliratos zsidó sírköveket, a gyönyörű zsidó illuminált kéziratokat, vagy az ezeket is utánzó hímezéseket kizárná a néphagyományok kutatásából, pusztán azért, mivel írásjelek, szövegek olvashatók ezeken. Amikor az elzászi zsidó népművészet ilyen alkotásait közzétették, Max Warschawski tartományi főrabbi vezeti be a kiadványt. Nálunk a régi kéziratok kutatásában Scheiber Sándoré, a közelmúlt hitközségeiből származó illusztrált kéziratok kutatásában Schöner Alfrédé a kezdeményezés érdeme. Azt mondhatom, nálunk bölcs és jó gyakorlat alakult ki, ezt csak folytatni kell.

Még sokáig folytathatnám a megoldhatatlannak látszó ellentmondások, ellenvetések felsorolását. Ám már ennyi is elég kell hogy legyen ahhoz, hogy megfogalmazzam e tanulmány címében is kifejezett elképzelésemet. A „magyarországi zsidó folklór” kutatása voltaképpen azonosítható az általánosabbnak tűnő „monumenta traditionum Judaica” témával, vagyis a széles körben értelmezett zsidó hagyományok sokrétű vizsgálatával. Először sok mindent össze kell gyűjteni, kiadni, elemezni. Majd azután szelektálhatunk. És ha kiderül, hogy egy összefoglalt témakör mégsem folklór, néprajz, néphagyomány, hanem valami más, egyszerűen csak zsidó hagyomány – ezt senki sem fogja bajnak tekinteni. Mint ahogy a világhíró Magyar Zsidó Oklevéltár latin címe sem pontos fordítás, hanem az általánosabb „Monumenta Hungariae Judaica,” sőt a bevezető tanulmányokban, jegyzetekben sok minden olyan adat is előkerül, ami nem is oklevél jellegű – ám éppen ettől vált olyan jóvá, nélkülözhetlenné e sorozat.

Felmerülhet a kérdés, ha ilyen egyszerű, magától értetődő e megoldás, miért nem mutathatunk máris rá arra a könyvsorozatra, amelyben mindez testet is öltött? Ennek történeti okai vannak, amelyeket a tudománytörténet hivatott feltárni. Sajnos, azt kell mondanom, hogy nincs megírva a magyarországi zsidóság kutatásának története, és noha a magyarországi folklorisztikai (tágabb értelemben néprajzi) kutatásokról sok tudománytörténeti áttekintés készült, ezekben a zsidó témák nem kaptak külön rovatot. Mint aki legutóbb (idén április 6-án, a „Zsidó szellemi élet Magyarországon a két világháború között” konferencián) áttekinthettem a magyarországi néprajzi kutatások e korszak előtti és alatti kereteit, azt mondhatom, még nagyon sok tudománytörténeti tényt kellene feltárni ahhoz, hogy e témakörben teljes képet alkothassunk. Scheiber Sándor felejtethetetlen munkásságának egyik fő célja is az volt, hogy feltárja e tényeket. Ő volt az, aki Löw Immánuelben látta a hazai zsidó néprajzi kutatás legszínvonalasabb képviselőjét, ugyancsak ő volt az, aki nem is egyszer felhívta a figyelmet Kohlbach Bertalan zsidó néprajzi koncepciójára.

Kohlbach (1866, Liptószentmiklós–1943, Budapest) rabbi, majd tanár, 1897-től Kaposvárott, ahol a Somogyvármegyei Múzeum őre. Noha ekkor Krausz Sámuel,

Goldziher Ignác, majd Heller Bernát és mások a magyar néprajztudomány zsidó szaktekinvélyei, valószínű, hogy Kohlbach már ekkor elgondolkodik a zsidó néprajztudomány feladatairól. Úgy látszik, csak 1910 körül válik ilyen érdeklődése határozottabbá. Ez bizonyos mértékben komplikált tudománytörténeti és intézménytörténeti tény. Köztudott ugyanis, hogy nálunk 1896 óta szőnyegen van egy zsidó múzeum létesítésének kérdése, bizonyos fokig a nemrég (1894-ben) alapított IMIT köreiben megvitatva. Ez az az időszak, amikor a budapesti Néprajzi Múzeum is prosperál. Felmerül az az elgondolás, hogy itt létesítsenek egy zsidó szertartási tárgyakat bemutató gyűjteményt. Kohlbach úgy emlékezik, ezt Goldziher ellenezte, ezért nem lett az ötletből semmi. Kohlbach maga 1910-ben debütál előadóként az IMIT ülésén „A tetováálás emlékei a zsidóságbán” című fantasztikusan érdekes (a hagyományos nézetű zsidókat máig (!) konsternáló) felolvasásával, pontosabban rögtönzésével. Ugyanakkor az 1937-ben közzétett Mahler Ede-emlékkönyvben Kohlbach arról ír („A Magyar Nemzeti Múzeum »beszámin«-tartói” címmel), hogy Mahler 1899. október 10-én került a Nemzeti Múzeumhoz, ahol is zsidó tárgyú gyűjteményt is katalogizált. Kohlbach inkább innen származtatja a magyarországi zsidó néprajz tudományos kereteit.

Szerencsére nemsokára megjelenik egy eddigelé csak utalásokból ismert kézirat: Dr. Kohlbach Bertalan: A zsidó néprajz c. műve, amelyről hosszú ideig csak annyit tudtunk, hogy 45 folio lapos tanulmány, amely a Népszerű Zsidó Könyvtár részére készült. Amikor, mintegy évtizeddel ezelőtt előkerült e munka, nem minden lapja volt meg, újabban ez is megkerült és semmi akadálya a közzétételnek. Megjelenése után kell visszatérni arra, mi és miért olvasható itt. E munka ugyanis meglepetés: zömmel nem a magyar zsidók életét mutatja be, noha a szerző vidéki élményeit minden lehető alkalommal párhuzamként megemlíti, hanem a libanoni cédrusok alatt élő zsidó földműves egykori életét vázolja, majd a zsidók világtörténetét, a rasszok kérdését, az emancipációt, Richard Andree művének (Zur Volkskunde der Juden. Bielefeld – Leipzig, 1889) polémiáját adja. Megtudjuk, hogy Kohlbach tanulmányai („Az állatvédelem a zsidóságnál” 1910-ből, majd a „Tűz és fény”, „Sütemények a zsidó szertartásban”, „A sófar”, „Az égő csipkebokor”, a csak németül megjelent tetováálás-tanulmány, valamint a csak kéziratban meglevő „Az ima” és az „Imaöltözet” című tanulmányok, és nyilván további dolgozatok is) e munka részeinek tekinthetők. Úgy látszik, Kohlbach az 1910-es évtizedtől kezdve megfogalmazott tanulmányait összegezte ilyen formában, ám az IMIT és a Libanon hasábjain egészen 1943-ig (!) közzétett írásai is eredetileg ide tartoztak. A monográfia kiadói nyilván utalnak arra, mely részek mikor jelentek meg már magyar (vagy német) nyelven. Valamint arról, milyen eltérések találhatók a különböző korábbi kiadások és a mostani publikálás között. „A zsidó néprajz” nemcsak önmagában jelentős, hanem tudománytörténeti szempontból is. A nagytudású rabbi olyan távlatba illeszti be az általa tárgyalt jelenségeket, amelyeket ma már kevéssé ismerünk. Azt mondhatjuk, azért is klasszikus munka ez, mivel egy generációkkal korábbi (ám cseppet sem elavult!) nézeteket és vitákat tükröz. Ez után ma már másként is fogalmazhatunk, ám ehéví kell a korábbi művek kiadása.

Természetesen Kohlbach monográfiájának kiadásával még nem értünk végére tudománytörténeti adósságunknak. Hogy csak két további példát említsünk, a MIKÉFE

működéséről sincs újabb áttekintésünk. Amikor Kertész Ödön (az IMIT 1948-i évkönyvében) megírta az 1842-ben (!) alapított Magyar Izraelita Kézműves és Földművelési Egyesület rövid történetét, még nem hivatkozhatott kellő mértékben az egyesület néprajzi, folklorisztikai érdekű munkásságának eredményeire. Igen gyakran, amit az avatatlanok vagy tájékozatlanok magyar népművészetnek vélnek, itt talál magyarázatra, háttérre. A hazai zsidóság tárgyi kultúrája is ihletést nyert innen. Nincs még feldolgozva a magyar néprajztudomány száz év előtti felvirágzásának zsidó háttere sem. Amikor nem kisebb tekintély, mint Heller Bernát foglalta össze Goldziher Ignác néprajzi szerepét (1941), utalhatott arra, hogy már 1881-ben (vagyis szinte évtizeddel a magyar néprajzi társaság, másfél évtizeddel a magyar zsidóságot tudományosan kutató társaság megalakulása előtt Goldziher megfogalmazta a hazai zsidó folklorisztikai–néprajzi–vallástudományi kutatásának kereteit.

Úgy látszik, érdemes volna tudománytörténeti keretben is áttekinteni a hazai zsidó folklorisztikai – néprajzi vizsgálatokat. Nemcsak érdekes művelődéstörténeti adatok, hanem ma is megszívlelendő felismerések is találhatók itt.

Külön áttekintés feladata lenne az, hogy a nem magyar szakirodalmi és kutatási tényeket is figyelembe vegyük. Schön József tanár (Szill 1846–?) például a „Gebräuche ungarischer Juden” című, szinte elfelejtett tanulmánya az Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn 1896-i évfolyamában egy másik távlatra is utal. Egyszer tanulságos lenne azt is összevetni, miben azonos és miben eltérő mindez a kortársi európai (elsősorban német) zsidónéprajzi kutatásoktól.

Ám ehhez először is nem elméleti spekulálásokra, hanem gyakorlati munkára: gyűjtésre, adattárak létesítésére és kiadványokra van szükség. Elődeink értékes műveit hozzáférhetővé kell tenni, hogy azután előbbre léphessünk. Hogy itt lehet még mit tenni, könnyen bizonyíthatom. Kedvezőnek látszó előzmények után az 1980-as évek végén tettem javaslatot egy, e témakörhöz tartozó klasszikus tanulmányokat közlő kötet megjelentetésére. Minthogy erre nem sok választ kaptam, 1987. június 23-án ismételtlen megbeszéltük e javaslatot. Azóta sem kaptam választ az illetékesektől, és mint-hogy azóta megváltoztak kiadási körülményeink, úgy gondolom, nem érdemes továbbra is titkolnom, milyen javaslat volt már évekkal ezelőtt kiadóink előtt. Hogy miért nem válaszoltak erre, miért nem tettek semmit sem, az is érthető. Ám a feladat ettől még megmaradt: közzé kell tennünk az oly sokat szenvedett és oly sokat teremtett magyarországi zsidóság hagyományaira vonatkozó ismereteket. Ne legyen nyugtunk addig, amíg meg nem valósul ez. Amint Schweitzer József nyomán idézhetem: „mi nemcsak múltunkban élünk, ám múltunk nélkül nincs életünk”. Amíg méltó módon nem mutattuk be a csodálatosan gazdag magyarországi zsidó hagyományokat, nem érezhetjük az ősök és életvitelük iránti tiszteletünket kiteljesítettnek. Bárha most e javaslatokból végre sok minden meg is valósulna.

Javaslat – tartalma egyelőre nem közölhető!

Siklós Margit igazgató
Gondolat Könyvkiadó

Kedves Igazgató Asszony

Több ízben is fölmerült az a terv, hogy „A magyar néprajz klasszikusai” sorozatban jelenjen meg egy olyan kötet, amely nemzetiségi, kulturális és vallási kisebbségeink néprajzát mutatná be. Legutóbb a múlt év végén, az MTA Néprajzi Kutatócsoportjában tartott zsidó néprajzi megbeszélésen javasoltam egy olyan kötet összeállítását, amely a hazai zsidó néprajz egyébként gyakorlatilag ismeretlen, ám klasszikus értékű munkáit mutatná be. Mint jelen levő, bizonyára emlékszik rá, hogy mind a judaisztika, mind a néprajzkutatás jelen levő képviselői milyen melegen támogatták e javaslatot. Egy ilyen könyv megjelenése nemcsak művelődéspolitikai tett lenne, hanem biztos könyvsiker is, hiszen mind a néprajzkutatók, mind a zsidó kultúra iránt érdeklődők kezébe pótolhatatlan és hozzáférhetetlen forrásokból merítő munkát adna. Éppen ezért nem is volt egyszerű a kötet javaslatának előkészítése. Mostanra azonban úgy látszik, lehetséges egy konkrét javaslat megtétele.

„A magyar néprajz klasszikusai” sorozat eddigi gyakorlatának megfelelően egy kb. 25 (A/5-ös) ívnyi, vagyis az eddigi nyomtatott formát tekintve egy kb. 480–500 nyomtatott lapnyi kötetről lenne szó. A beosztás az eddigi gyakorlatot követné. A mintegy 20–30 nyomtatott lapnyi bevezető tájékoztatna a témáról és bemutatná a válogatás szempontjait. Az egyes szövegekhez azok eredeti lelőhelyét, illetve szerzőit bemutató magyarázat szükséges. A szemelvények sorrendje nagyjából megszövegezésük időrendjét követné. Mód van arra, hogy illusztrációkat is közöljünk. A kötet végén feltétlenül szükség van egy tárgy- és szómutatóra, ahol az egyes olyan fogalmak igen rövid magyarázata is megtalálható, amelyek a hagyományos zsidó vallást és életet nem ismerők számára már nem érthetők. A kész kézirat lektoraiul tehát egy zsidó tudóst, illetve egy etnográfust kell megnyerni. A kötet címét illetően egyelőre „A magyarországi zsidóság népelete” látszik a legjobbnak. Ebben a „magyarországi” megnevezés lehetőséget ad fontos történeti forrásmunkák bevonására. A „népelet” szó pedig kellőképpen általános. A „zsidóság” megnevezést is jobbnak tartom, mint a „zsidók” nevet. A cím első szava (és az utolsó is), indokolja, miért ebben a sorozatban kerül kiadásra a könyv. Éppen a téma érzékeny volta miatt, itt esetleg további megbeszélésekre is sor kerülhet.

A válogatás szempontjait illetően először is tisztázni kell, mit *nem* fog tartalmazni a kötet. Nem öleli fel a magyarországi zsidóság történetét. (Erről Venetiánér Lajos újabban ismét kiadott könyve tájékoztat.) Nem tárgyalja az úgynevezett „zsidókérdés” problémakörét sem. Erről is számos újabb munka jelent meg, benne további hivatkozásokkal. Különösen a Simon Róbert szerkesztette szöveggyűj-

temény (Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Bp. 1985. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Tudományos Szocializmus Tan-szék) több szövege jelzi, hogy itt akár átmenetekről is beszélhetnénk, mégsem érinthetjük e témakört. Nem tárgyalja a kötet a magyarországi zsidó hitélet minden vonatkozását. Erről Jólesz Károly lexikona már tájékoztatta a nagyközönséget. Scheiber Sándor könyve (Féner Tamás fotóihoz) szintén hozzáférhető, ezért pontosan ezeket a vonatkozásokat még egyszer nem kell bemutatni. Nem lehet célunk a zsidó rítusokhoz vagy vallásokhoz kapcsolódó más magyarországi művelődéstörténeti jelenségek bemutatása. Ezért külön nem szándékunk a szombatosok történeti múltjának vagy jelenének szemelvényekkel dokumentálása. Azt azonban célszerűnek látjuk, hogy erre a területre felhívjuk az olvasók figyelmét. Esetleg mintegy függelék formájában lehetne falusi vonatkozásra kitérni, nálunk nem hozzáférhető (erdélyi) publikáció közlésével. Irodalmi vonatkozású munkákra igazában nem kívánunk hivatkozni, noha éppen Scheiber Sándor kutatásai igazolták, hogy fróink milyen sok figyelemre méltó népéleti vonatkozást rögzítettek. Ez azonban inkább egy külön (mások által elkészítendő) kötet feladata lehet. Időben a magyarországi zsidóság egész történetét kell figyelembe venni, a 19. századnál régebbi forrásanyag azonban amúgy is alig van. E korszakról egy áttekintést célszerű mellékelni, amely egyben bevezetesként is szolgál. Az első világháború végéig az egész Magyarország adja a kötet kereteit, és noha nem feladatunk a mai jugoszláviai, szlovákiai, kárpátalji, erdélyi stb. zsidóság népéletének bemutatása, természetesen e tájak zsidó népéletére vonatkozó magyar forrásokból válogatunk. Praktikus okokból úgy látszik célszerűnek, hogy a nyugati (pl. amerikai) és izraeli magyar zsidóság népéletéről ne e kötet adjon képet. Egyénként is e területekről „néprajzi” forrásművet keveset ismerünk. Viszont ezekre célszerű utalni a kötet jegyzeteiben, áttekintéseiben.

A forrásmunkák kiválasztásában abból kell kiindulni, hogy három forráscsoportot vehetünk figyelembe. Néprajzi dolgozatokat kell válogatnunk – amelyek nagy része még a hazai judaisztikában is ismeretlen maradt. Másrészt a hazai zsidóság tudományos kiadványaiból kell válogatnunk – ezek szinte teljes egésze meg a néprajzkutatás körén kívül maradt. Harmadsorban fontos általános munkákat is fel kell használni. Különösen fontosnak tartjuk, hogy a hazai zsidóság legfontosabb folyóiratait, évkönyveit, ünnepi publikációit figyelembe vegyük. Ezeknek még a megszerzése sem könnyű feladat. Ami a publikációk nyelvét illeti, voltaképpen magyar nyelvű munkákkal is meg lehet tölteni egy jó kötetet, néhány esetben mégis célszerűnek látszik, hogy eredetileg nem magyarul megjelent munkákat is hozzunk. Szándékunk az, hogy a hazai zsidó tudományosság legjelentősebb „néprajzkutatónak” tekinthető képviselőitől hozzunk frásokat. Arra is gondolnunk kell azonban, hogy a nem-zsidók által írott munkák is szerepeljenek. A közelmúltban megjelent és hozzáférhető publikációkat csak igazán kivételes esetben közölnénk újra. Elvben nincs akadálya annak, hogy akár a mai zsidó népéletre is kitérjünk, mégis célszerűnek látszik, hogy csak a tradicionális életmódot mutassuk be, vagyis csupán a közelmúltig jussunk el. Elvben csak már halott szerzők

munkáit válogatjuk, ám éppen a téma sokrétősége miatt ezt a szempontot sem kell túlzottan merev módon követni.

Az egyes szövegeket időrendi és tematikus sorrendben kívánjuk adni. Lehetőleg teljes írásokat, vagy művek önálló fejezeteit hozzuk, hiszen éppen témánkat illetően minden rövidítés vagy kihagyás a megértést nehezítheti, és félreértések forrása lehet. Az eredeti művek mellékleteit és jegyzeteit is közölni kívánjuk. Helyesírási modernizálást természetesen elvégezzünk. Ahol ez szükséges, ellenőrizzük a hivatkozásokat, és esetleges kommentárokból utalunk az újabb szakkutatás eredményeire. Nem feladatunk azonban a tárgyalt témák teljes, új tudományos szakirodalmát megadni. Illusztrációként az eredeti művekhez tartozó illusztrációkat javasoljuk, nem gondolunk tehát arra, hogy mondjuk az említett szokásokat, tárgyakat máshonnan vett képekkel illusztráljuk. (Bár végül is ez a megoldás is elképzelhető lenne.) A zsidó fogalmak helyesírását illetően a források, a szerkesztő és a zsidó szakértő lektor véleménye lesz irányadó.

Javaslat a szemelvényekre
(feltüntetve a nyomtatásban megjelenő terjedelem)

I. Történeti adatok és tények

1. A zsidóság története Magyarországon = Simon Dubnov: A zsidóság története az ókortól napjainkig. Budapest, (1938. 3. kiadás) 335–359. 20 nyomtatott lap

2. Hajnik Imre: A zsidók Magyarországon a vegyes házakból királyok alatt. Magyar Akadémiai Értesítő. A Philosophiai, Törvény- és Történettudományi Osztály Közleményei 1865–1866. 202–249. a vonatkozó részekből 10 lap

3. Horovics Márton: A magyarországi zsidók eredete. Izraelita Közlöny 1869. 197–198., 204–205. 5 lap

4. Rosenberg Izidor: Adatok a magyarhoni izraeliták történetéhez. Magyar Izraelita 1862–1863. több cikk, a vonatkozó részek 5 lap

5. Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876. 518–527., és megjegyzésként a könyv néhány más helyén szereplő adatok. 14 lap

6. Grünvald Fülöp–Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. – Magyar–Zsidó Oklevéltár VII. Budapest, 1963. 5–48. A lehető kihagyásokkal. 35 lap

7. Ember Győző: A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében – Magyar–Zsidó Oklevéltár VII. Budapest, 1963. részletek, pl. 52–54., 59–60. stb. 6 lap

8. Diamant Gyula: A zsidók története Horvátországban az egyenjogositástól 1910-ig. IMIT Évkönyv 1913. 284–333. megfelelő részletek, pl. 289–292., 296–299., 301–303., 320–323., 327–330. 12 lap

9. Richtmann Mózes: A császárváros zsidósága. IMIT Évkönyv 1914. 163–188. A megfelelő részletek, pl. 163–167., 179–183., 185., 186., 187. 8 lap
10. Kardos Albert: Magyar államférfiak házi zsidói. IMIT Évkönyv 1939. 94–116. A megfelelő részletek, pl. 94–104. és később is. 8 lap

Nem közlendő: Eisler Mátyás: Az erdélyi zsidók múltjáról (Erdélyi Múzeum 1901), minthogy az Ódon Erdély. I. Bp. 1986. 543–564., jó kommentárokkal közölte.

II. Zsidó népelet Magyarországon.

21. Adatok a zsidóságról megyei monográfiákban stb. összesen kb. 30 lap
22. Krausz Sámuel: Hat falusi templom. – Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw. Bp. 1947. 255–267. Kihagyásokkal. 12 lap
23. Hahn István: A törvény vallása. IMIT Évkönyv 1943. 154–179. 25 lap
24. Löw Immánuel: Sírversek a szegedi zsidó temetőből. Múlt és Jövő 1914. 38. 4 lap
25. Löw Immánuel: Fényszóró drágakövek. – Dissertationes in honorem Eduardi Mahler. Bp. 1937. 464–468. 7 lap
26. Kohlbach Bertalan: A Magyar Nemzeti Múzeum „beszálim”-tartói. – Mahler-emlékkönyv 442–445. 6 lap
27. Kohlbach Bertalan: Sütemények a zsidó szertartásban. IMIT Évkönyv 1914. 144–162. 15 lap
28. Vajda László: Kövek a síron. Egy zsidó népszokás néprajzához. IMIT Évkönyv 1948. 209–241. Esetleges kihagyásokkal kb. 25 lap
29. W. Munkácsi Noémi: Zsidó szertartások és népszokások a német női haláltáborokban. – Löw-emlékkönyv 318–323. 7 lap

III. Zsidó néphagyomány – magyar néphagyomány

31. Krausz Sámuel: A magyarok a bibliai néprajzi táblában. Ethnographia 7 (1896) 353–363. 12 lap
32. Krausz Sámuel: Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. Ethnographia 9 (1898), ebből a következő részek:
7. A magyarok családfája. 197–203. 10 lap
- VI. Evilát, a magyarok őshazája. 293–305. 18 lap
- ehhez kommentárként néhány további adatot is idézni kell + 3 lap
- 32b. Heller Bernát: Góg és Mágóg. Ethnographia 46 (1935) 23–28. 8 lap
33. Heller Bernát: Szentírásunk mint legendák forrása. IMIT Évkönyv 1942. 35–51. és 1943. 138–153. 35 lap

34. Barta Mór: Bibliai kifejezések és közmondások a magyarban. IMIT Évkönyv 1913. 87–106. 20 lap

35. Zsoldos Jenő: A héber mese jelentkezése a magyar irodalomban. – Löw-emlékkönyv 143–151. 10 lap

36. Szabolcsi Bence: A zsidó liturgia rövid zenetörténete. – Emlékkönyv Heller Bernát professzor 70. születésnapjára. Bp. 1941. 276–286. 12 lap

37. Kerényi György: Zsidó zene, magyar népzene. – Magyar zenetörténeti tanulmányok. Szabolcsi Bence 70. születésnapjára. Szerkesztette: Bónis Ferenc. Bp. 1969. 399–404., tábla. 7 lap

38. Kertész Ödön: A százhat esztendő Mikéfe első negyedszázada. Adalék a magyar zsidóság kultúrtörténetéhez. IMIT Évkönyv 1948. 273–293. A megfelelő részek 20 lap

39. Scheiberné Bernáth Livia: A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig. Budapest, 1981. a megfelelő részek, pl. 20–27., 59–61., 79–82. stb. kb. 15 lap

esetleg figyelembe veendő:

Sozan Michael: Zsidók egy dunántúli falu közösségében. Debrecen, 1984. (Folklór és etnográfia 14.) 4–19. némi kihagyással. Az eredeti füzet 350 példányban jelent meg, hozzáférhetetlen. 15 lap

IV. Klasszikus tanulmányok, tudománytörténet

41. Edvi Illés Pál: Némelly zsidók hitbeli előítéleteiről. Sas, 1833. 5 lap

42. Rummy Károly: Valami a zsidók ügyében. Nem igaz, hogy a zsidók húsvétjukkor megölt keresztények vérével vegyített kovásztalan kenyérrel élnek.

Hírnök 1840. 59. sz. 4 lap

43. Fabó Bertalan: A régi Pestről és zsidairól. Múlt és Jövő 1916. 8 lap

44. Pfeiffer Izsák: (a chászidizmus történetének vázlata) – Martin Buber: Száz chászid történet. Budapest (1942) 113–141. 25 lap

45. Kohlbach Bertalan: A zsidó néprajz. Kézirat a Népszerű zsidó könyvtár számára. (Scheiber I: 445.) 60 lap

46. Péter László: Löw Immánuel és Kálmány Lajos barátsága. – Löw-emlékkönyv 349–356. 8 lap

47. Heller Bernát: Goldziher Ignác és a néprajz. – Heller-emlékkönyv. 309–321. Részletek 20 lap

48. Scheiber Sándor: Purimi népszokások, népköltészet és népművészet. Purim I. 1946. 13–51. megfelelő részek 25 lap

49. Scheiber Sándor: A széder néprajzi vonatkozásai

Peszách I. 1946. 25–46. 25 lap

50. Dán Róbert: A magyarországi hebraica biblioráfiai.

Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961–1962. 365–370. 8 lap

Esetleg

Munkácsi Bernát

Róheim Géza ha műveik másutt nem jönnének. Visszaemlékezések, pl.

Links Arthur: Visszanézek... Ifjúkorom Magyarországon. New York, 1977. részletek, pl. 24–29., 34–35., 46–51., 53–54., 72–73., 77–80., 86–89.

Zsidó hitközségek monográfiái, egyesületek áttekintése.

(vagy erről csak bibliográfia)

Budapest, 1987.

SEAR-JÁSUB (שאר ישוב) JESÁJA FIA NEVÉNEK JELENTÉSE

Dr. Schweitzer József, az Országos Rabbiképző Intézet főigazgatója, ill. Jós-kám נ"י עמור"ש íme merítek most abból, amit az Örökkévaló adott nekem. Lásd benne jelét nagyrabecsülésemnek mindazért, amit egész szívvel, egész lelkemmel és minden valóddal teszel, hogy a szunnyadó parázs ki ne aludjék. Sőt, Te fellobbantod azt. Nem kevésbé érezd benne szeretetem kifejezését s hálámat önzetlen, határtalan jószágodért!

תזכר. להגדיל תורה ולהאדירה לארך ימים, א"ס

Seár-Jásub, Jesája fia (Jes. 7: 3,) nevének a jelentése vita tárgyát képezi mind a régi, mind az új magyarázók között. A középkoriak közül Rási és Ibn Ezra a **ישוב** szóban a megtérés kifejezését látják és a **שאר ישוב** névnek – Ibn Ezra fogalmazásában – ezt a jelentést tulajdonítják: „Izrael maradéka meg fog témi.” Rádák szerint **ישוב**: „visszatér” **שאר ישוב** értelme pedig: „Juda maradéka még visszatér a száműzetés után, nem így a tíz törzs.” Ábrábánel viszont a **ישוב** szónak mindkét jelentését elfogadja. Véleménye szerint ui. Jesájának magával kell vinnie **שאר ישוב** fiát mint jó jelt Ácháznak, nevével célozva arra, „hogy a törzsek száműzetése után egy maradék visszatér, letelepednek az országban, megtérnek és ragaszkodnak az Örökkévalóhoz, az Istenükhöz.”

Az új kommentárokból is a **ישוב** ezen két felfogása található: *Megtérni* Istenhez, vagy *visszatérni* a háborúhoz, vagy a száműzetésből. A név megértésére vonatkozó magyarázatok két főcsoportba oszthatók. 1.) A név vigaszt fejez ki: *legáltalabb* egy maradék tér meg vagy vissza: 2.) A név figyelmeztet vagy fenyeget: *csak* egy maradék tér vissza. Akik szerint **ישוב** megtérést jelent Jes. 10:21–22-re hivatkoznak, ahol **שאר ישוב** nem mint tulajdonnév, hanem mint főnév és ige előfordul és az ige ez a jelentése. Akik azt állítják, hogy **ישוב**, mint I. Kir. 22:28-ban az ige *visszatérést* jelent, a Jes. 10. említett verseit a név későbbi magyarázatának tartják. Azonban még ha Jes. 10. nem is későbbi, mint Jes. 7:1–17. az ottani elbeszélésben, a 3. versben említett **שאר ישוב** névben kifejezett jelentést nem lehet, tehát nem szabad megállapítani, egyedül és kizárólag az elbeszélés alapján, mint ahogy az elbeszélés megértéséhez szükséges a névben szándékozott jelentés ismerete. Ha tehát, tudni akarjuk, mit fejez ki Seár-Jásub, Jesája fiának neve a Jes. 7, 1–9-ben közölt elbeszélésben, meg kell értenünk az elbeszélést. Ahhoz pedig tekintettel kell lennünk nemcsak arra, ami elbeszélve van, hanem arra is, ami nincs elbeszélve. Annak a megértéséhez pedig, ami elbeszélve van, fi-

gyelemben kell vennünk nemcsak azt, *ami* elbeszélve van, hanem azt is, hogy *ami* elbeszélve van, *hogyan* van elbeszélve. – Nézzük tehát az elbeszélést.

(A fordítás általában az IMIT fordítása.)

(1) „Történt Ácháznak, Jótám, Uzziájú fia, fiának, Jehuda királyának napjaiban, felvonult Recin, Árák király és Pekách, Remáljájú fia, Izráel király, Jeruzsálem alá, harcra ellene, de nem bírta harcolni ellene.”

Arról az eseményről van szó tehát, amelyről II. Kir. 16–5 beszámol, Árák és Efráim seregeinek ostromáról Jeruzsálem ellen Áház idejében, nyilván azért, mert Juda nem csatlakozott az Ásur elleni szövetséghez.

(2a) „És jelentették Dávid házának mondván: Táboroz Árák Efráimmal együtt!”

A kifejezés „Dávid háza”, amikor Áházról van szó, feltűnő, különösen azért, mert egyrészt a 13. versben Jesája egyenesen így fordul Áházhoz: „Halljátok csak *Dávid háza*”, míg másrészt a 3. vers szerint azt mondja az Örökkévaló Jesájáhuhoz: „Menj ki *Áház* elejébe, A „Dávid háza” használatát különféle képpen magyarázzák a közép-kori zsidó kommentátorok óta. Tárgyalásunk folyamán kiderül, hogy ebben az elnevezésben az eseménynek és ennek a proféciaának a lényege jut kifejezésre.

Maga a hír, amely „Dávid házához” jutott, hogy Árák Efráimmal együtt táboroz, elegendő volt ahhoz, hogy félelmet keltsen.

(2b) „És megmozdult (Dávid háza) szíve és népének szíve, amint megmozdulnak az erdők fái a szélről.”

Vagyis, mint az erdőben, ha egy fa megmozdul a szélről, az megmozdítja a másikat és így tovább, tovább mozgásba lendül az erdő összes fája, úgy „Dávid háza”, vagyis Áház szíve rezzenésétől végül megrendült az egész nép szíve. Más szóval, a király reakciója a hírről pánikot okozott. Ez a légkör Jeruzsálemben, amikor az történik, amit a következő vers mond.

(3) „És szólt az Örökkévaló Jesájáhuhoz: Menj csak ki Áház elejébe, te és Seár-Jásub fiad, a felső tó vízvezetékének széléhez, a mosók mezejének útjára.”

Azon a helyen, ahol akkor a rettegő, reszkető király volt és ahová Isten küldte Jesájáhu, II. Kir. 18:12, Jes. 36:2 szerint állt Rábsáké, amikor Jeruzsálemet ostromolta. A tó Észak-Jeruzsálemben volt. Áház ottléte nyilván kapcsolatban volt az ostromra való előkészülettel, amely várható volt a hír után, hogy az áram sereg Izráelbe érkezett. Úgy látszik, műveletek történtek a vízellátás biztosítására, ahogy Chizkijáhurol is közölve van Szánchérib ostroma előtt (1. II. Krón. 32:2–3).

A versünk szerint, Jesájáhu parancsot kapott, hogy erre a találkozóra vigye magával fiát, Seár-Jásubot, nyilván azért, hogy jelenléte, szó nélkül pusztán a nevével kifejezzen egy közleményt. Valószínű, hogy az a néma profécia, melyet Jesájáhu fiának a neve kifejez, azonos a proféciaival, melyet Jesájáhuhoz kellett mondania Ácháznak vagy talán csak kiegészítette azt. (Lássuk tehát, hogy amikor Je-

sájáhu Seár Jásub kíséretével találkozok Ácházzal, mit kell mondania. A 4–6. versek egy *figyelmeztetést* tartalmaznak, 7. vers egy *ígéret*, 8–9. vers pedig az *ígéret megindokolása*.

(4) „és szólj hozzá: **השמוע** és légy nyugodt, ne félj és szíved el ne lágyuljon ama két füstölő üszökvégtől, Recin meg Áram és Remárjáhu fia fellobbant haragja miatt.”

A figyelmeztetés tehát, hogy Áház ne féljen, mert ha fél, „két füstölő üszökvégtől” fél, vagyis két üszöktől, mely már elégett és nem marad belőle csak füstölő vég, amely ugyan füstöl, ami zavar, amíg teljesen el nem ég, de már nem képes többé tüzet gyújtani. Nem kevés magyarázó úgy érti ezt a mondatot, hogy Jesája minden aktív ténykedéstől való tartózkodásra szólítja fel Áházat. Mások úgy vélik, hogy a próféta e szavait a „háborúra felkent pap” Deut. 20:3–4-ben hozott szavak alapján értendő: „Halljad Izráel ti ma készülődtek harcra ellenségeitek ellen, ne csüggedjen szívetek, ne féljete, ne ijedjete meg és ne rettegjete tőlük, mert az Örökkévaló, a ti Istenetek, az, aki veletek megy, hogy harcoljon érettetek ellenségeitekkel, hogy segítsen benneteket.” Akiknek az a véleményük, hogy így kell érteni Jesája felszólítását, úgy érvelnek, hogy feltűnő a hasonlat a próféta ezen szavai és a „háborúra felkent pap” szavai között, nem csupán az alkalomban, hanem a szavak struktúrájában is. Ott is van figyelmeztetés, ígéret, ígéret megokolása, vagyis azok a részek, amelyek Jesájának Áházhoz intézendő szavaiban vannak. Hasonló beszédek a háború előtt többször fordulnak elő Józsuá könyvében (8:1, 10:8, 25 stb.) Azonban a hasonlatosság ellenére nem lehet megállapítani, hogy a szavaknak, melyeket Jesájának mondania kell Áháznak a várható ostrom előtt, a célja azonos a Deuteronomium és Józsuá könyvében említett, háború előtt mondott szavak céljával. Mint ahogy Isten szavából: „Békesség és nyugalom által fogtok megsegíttetni, nyugalomban és bizalomban lesz az erőtok” (Jes. 30–15) – nem lehet következtetni, hogy versünkben az Istenben való bizalom gyakorlati jelentése: ne tegyél semmit, noha Jes. 30. idézett versében, mint a mi versünkben a **השקט** szó párhuzamos a **בטחה** szóval. A **השקט** jelentését a mi versünkben nem lehet tisztázni a Jes. 30-ban lévő párhuzam, hanem egyedül és kizárólag, annak alapján, ami a mondatban és a **השקט** kontextusában van kifejezve, tehát a **השמר** jelentése alapján, amellyel itt **השקט** párhuzamos.

A **השמר** ígét illetőleg véleménykülönbségek vannak a magyarázók között. Az újak közül néhányan úgy magyarázzák az ígét, mint Rási szerint Szádja gáon (a középkori zsidó magyarázók közül Ábrábánel is), vagyis: „őrizkedj háborút csinálni.” De ha a figyelmeztetésnek a szándéka volna ezt mondani, nem fejezné ezt ki világosan és nem csupán utalva rá a **השמר** „őrizkedj” igével? Ennek a kérdésnek helye van különösen akkor, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a **השמר** szó a versünkön kívül 16-szor fordul elő a Bibliában (többszámban: **השמר** ötször, nönemben: **השמר** egyszer) és minden egyes esetben világosan kitűnik, hogy mitől kell őrizkedni. Egyedül itt nincs. Ez azonban nem jelenti azt, hogy hiányzik. Egyszerűen felesleges volt kimondani, mert Jesája tudta, hogy Áház megérti, mitől kell őrizkednie, anélkül, hogy megmondaná. Ha arra gondolunk, ami II. Kir. 16:7–8-ban közölve van, vagyis arra, hogy Áház Tiglát-Pilészerhez fordult segítségért Áram és Efraím seregének Je-

ruzsálemhez való közeledése miatt, valószínű a feltevés, hogy Jesájának ez a találkozója Ácházzal azelőtt történt, hogy Ácház Tíglát-Pilészérhez fordult, és Jesáját azért küldte Isten Ácházhhoz, hogy ezt a tervét megakadályozza. Ha ez a feltevés helyes, mint ahogy az összefüggés igazolja – maga a **השמר** szó egyedül minden részletezés nélkül kifejezi Ácháznak a figyelmeztetést, hogy ne valósítsa meg ezt a politikai tervét, amely abban az időben minden bizonnyal napirenden volt és Jesájá is tudott róla. A figyelmeztetés nemcsak azt mondja Ácháznak, hogy őrizkedjék megvalósítani a tervét és legyen nyugodt és ne féljen, hanem azt is mondja, hogy mi az, amitől ő fél. Érthető, hogy ez valami, amit Ácház *nem* tud – hogy amitől fél, az nem több, mint „két füstölgő üszökvég” és, hogy ezért igazán nem kell rettegnie. Látszólag érthetetlen, miért kell Jesájának azt mondania, amit a következő versek közölnek.

(5–6) „Mivelhogy rosszat határozott ellened Árá, Efráim és Remáljáhu fia, mondván: menjünk fel Jehudába, tartsuk meg és foglaljuk el magunknak, és tegyük meg benne királlyá Tábéál fiát.”

Ez a konkretizálása az imént mondottaknak: „Recin meg Árá és Remáljáhu fia fellobbant haragja.” Vajon Ácház nem tudja, mi „Recin meg Árá és Remáljáhu fia fellobbant haragja?” Ez különös. Még különösebb, hogy Ácháznak az, amit tud, nemcsak általánosságban mondatik meg: „Mivelhogy rosszat határozott ellened Árá, Efráim és Remeljáhu fia”, hanem konkrétan is, hogy mi a rossz, amit határozott és hogy a terve: „Menjünk fel Jehudába” stb. Ezt a különös jelenséget megmagyarázza egy más egyedi körülmény. Az, hogy az Árá és Izráel királya közötti szövetségnek céljai egyenesen, közvetlenül lettek idézve. Az idézet megfogalmazásából kiderül, hogy a szövetségesek szerint Juda elfoglalásának az egyetlen célja: eltávolítani Dávid dinasztiaját és helyette királlyá tenni Tábéál fiát, nyilván azért, hogy Juda is tagja legyen az Ásszir elleni szövetségnek. Ugyanis a dávidi dinasztia jelenlegi képviselője, Ácház ellenzi ezt a szövetséget, míg Tábéál fia, úgy látszik, ismert mint Ásur-ellenes politikus. Koronázása tehát Juda csatlakozását jelenti az Ásur – elleni koalícióhoz. A Juda elleni paktum célját a szövetségesek szó szerinti idézetével közlik, amely szerint az egész terv nem az, ahogy Ácház gondolja és ahogy II. kir. 16–7-szerint ő Tíglát – Pilészérrel tudatja. A terv, így tudósít minket az elbeszélés Jes. 7-ben, nem Ácház személye ellen szól, hanem a dinasztiaát akarja felszámolni, melynek jelenleg ő a képviselője. Így érthető a jelenség, amely feltűnőnek látszik (és amely sokáig pontosan megfelelő magyarázat nélkül volt), hogy a második vers így szól: „és jelentették Dávid házának”, és nem: „Ácháznak”, és, hogy a tizenharmadik vers szerint Jesája így fordul Ácházhhoz: „Halljátok csak Dávid háza”, és nem: „Ácház”

Ácház felfogása Recin és Pekách tervéről és a szövetségeseknek idézett szavaiban kifejezett terv között a különbség nemcsak elméleti. A Próféta feladata ui. közölni Ácházzal nemcsak Istennek a hetedik versben hozott határozatát, hogy Árá és Efráim terve „nem áll meg és nem lesz”, hanem főleg az okát a figyelmeztetésnek, hogy Ácház őrizkedjék a terve megvalósításától, s semmiképpen se forduljon Tíglát – Pilészérhez segítségért. (Mi a figyelmeztetés megokolása? Isten deklarációjának, hogy Árá és Efráim terve „Nem áll meg és nem lesz”, az oka az, ami a nyolcadik és ki-

lencedik vers első mondatában fogalmazódik meg.) A nyolcadik vers második mondata megszakítja az összefüggést. Kérdés, hogy eredeti-e. Vagyis:

(8a) „Mert Áram feje Dámáskusz és Dámáskusz feje Recin”...

(9a) ”és Efraím feje Sámson és Sámson feje Remerjáhu fia.” Ennek a megokolásnak megértéséhez ki kell egészíteni azt egy mondatral, amely nincs kimondva, mert magától értetődő. Teljességében ez a megokolás: „Mert Áram feje Dámáskusz és Dámáskusz feje Recin, és Efraím feje Sámson és Sámson feje Remarjáhu, és Juda feje Jeruzsálem és *Jeruzsálem feje*...” Két befejezés lehetséges, mindkettőt javasolják a kommentároknak: (1) „Jeruzsálem feje Dávid háza”, és akkor a deklaráció értelme, hogy minden vezető a helyén marad és Áházát nem távolítják el a trónjától. (2) „Jeruzsálem feje az Örökkévaló”, és ő, az Örökkévaló állapítja meg, ki legyen Jeruzsálem feje, nem Recin és Remarjáhu fia. Mielőtt eldönthetjük, hogy a javasolt két befejezés közül melyik illeszkedik legjobban az összefüggésbe, meg kell állapítani, hogy függetlenül attól, melyik javaslat a kettő közül lesz elfogadva, mindenképpen elegendő volna, ha a megokolás így szólna: „mert Áram feje Recin és Sámson feje Remarjáhu fia”. A megokoláshoz egyáltalán nem tartozik, hogy Dámáskusz Áram „feje”, és nem pontos benne, hogy Recin „Dámáskusz feje”, mert ő Áram uralkodója, mint ahogy Remarjáhu fia nem „Sámson feje”, hanem Efraím uralkodója.

A megokolás ezen két kérdéses jelenségének megértéséhez, meg kell érteni a kilencedik vers végét: **אם לא תאמינו כי לא תאמנו**. Lehet, hogy ennek a mondatnak nyoma található Jehosáfát szavaiban (II. krón. 20–20): „Hallgassatok meg engem Juda és Jeruzsálem lakói **האמינו בה' אלהיכם ותאמנו**” mindenestre az eredeti szövegben ott, mint itt, az **אמן** gyökér két jelentésével az a szójáték van. A gyökér alapjelentése, mint a többi sémi nyelvekben: „erősnek, állandónak lenni”. Ebből az ige jelentése nifalban: „állandó, megalapozott, tartós, életképes volt”, hifilben pedig többek között: „hitt, bízott”. Jesájában tehát a mondat jelentése: „ha nem hisztek, nem bíztok, bizony nem fogtok megmaradni”. (Ezt az értelmet tulajdonítják a mondatnak a targum és a modern kommentárok.) Ez a gondolat Jehosáfát szavaihoz jól kapcsolódik. „Bízzatok az Örökkévalóban a ti Istenetekben, és megmaradtok.” De a mi versünkben, hogyan kapcsolódik ez a gondolat ahhoz, amely az előtte lévő mondatokban jut kifejezésre: „Mert Áram feje Dámáskusz és Dámáskusz feje Recin, és Efraím feje Sámron és Sámron feje Remarjáhu”, és a mondat, mellyel azokat ki kell egészíteni: „és Juda feje Jeruzsálem és Jeruzsálem feje Dávid háza (vagy: az Örökkévaló), ha nem bíztok, bizony nem fogtok megmaradni.” Itt a kapcsolat kétségtelenül nagyon laza. Ezért vannak magyarázók, akik szerint, ez a mondat nincs a helyén. De a kérdés, vajon a mondat Jesájában azt fejezi-e ki, amit Jehosáfát beszédében, vagyis azt a gondolatot, hogy a hit, a bizalom az Örökkévalóban a fennmaradás feltétele.

Hogy felelhessünk erre a kérdésre, felelnünk kell két kérdésre, amely közül az első már kérdeztük.

(1) Ha a 8a–9a vers szándéka azt mondani, hogy Recin feje Dámáskusznak, csak Dámáskusznak és Remarjáhu feje Somronnak és nem többnek, amiből azt a következtetést akarja, hogy levonják: és Jeruzsálem feje Dávid háza (vagy: az Örökkévaló) egyedül és kizárólag ő – miért áll benne: „mert Áram feje Dámáskusz... és Efraím fe-

és Tiglát-Pilészérhez fog fordulni, ezért mondja neki: „Ha *nem* bíztok” tehát nem ígér, hanem fenyeget. A néma prófécia a gyerek nevében, Seár-Jásub, ugyancsak nem ígér, hanem fenyegetés. *Csupán* egy maradék fog visszatérni a háborúból, ha nem őrizkedsz terved végrehajtásától, szövetséget kötsz Ássurral és segítségével háborúba indulsz Áram-Efráim ellen.

EGY ROSSZ ÁLOM VOLT?!*

*Míg együtt voltunk, együtt az egész család,
addig reménykedtünk,
bizakodtunk, hogy mindez ami velünk történik,
csak rossz álom és köddé válik egy perc alatt...*

Már az 1944. március 19-i megszállás előtt minden egészséges „katonaköteles” korú férfit munkaszolgálatra vittek. Családom: szüleink, nővérem és öcsém, valamint rokonaim anyagilag is békés, nyugodt körülmények között élt.

Társaságunkból mind több fiatalember hiányzott, és örömnépnek tartottuk, ha szabadságra hazajöttek. Ilyenkor legnagyobb forgalom a fürdőszobánkban volt. Sohan előbb hozzánk ugrottak be kis tisztálkodásra, úgy mentek a szülőkhöz.

Szólt a zongora, valaki mindig leült játszani rajta. Vidámnak, gondtalannak tűnt ilyenkor az életünk.

A megszállás döbbenetének első pár napján még lakásunkat se hagyhattuk el, Apánk parancsa alapján. Nehéz volt felfogni, hogy körülményeink egy volt-ból és egy van-ból, egy megváltoztathatatlan jelenből áll.

A „Zsidó Tanács”-ról egy behívó alapján értesültünk; a közösségre kirótt különböző fizikai munkákra kérték jelentkezésünket. Lefoglalta magának a Gestapo a zsidó Szeretetházat, több nagy lakással bíró családnak el kellett költöznie és átadni azt a megszállóknak. Takarítottunk, zöldséget, hagymát válogattunk, futárszolgálatot teljesítettünk.

Napról napra rosszabb hírek jöttek. Letartóztattak minden számottevő zsidó embert. Majd megjelent a sárga csillag kötelező viseléséről szóló rendelet. Megbélyegzettek lettünk, hogy messziről is látszódjon, ez egy más kaszt, vigyázat, hozzáérni is veszélyes. A következő rendelet a helyi elkülönítésre vonatkozott. Kijelölték a gettót. Az eddig helyileg ottlakókat nagyobb, komfortosabb lakásokba költöztették. A várostól kapott tervrajz alapján a Zsidó Tanács, dr. Greiner ügyvédet bízta meg a gettó-elhelyező iroda vezetésével. Itt dolgoztunk ezután nővéremmel, Edittel, innen emlékszem, hogy egy fő részére 3 m²-es helyet kellett biztosítani.

Május 8-án és 9-én megindult és befejeződött a gettóba költözés. Mindenki pontosan tudta, melyik lakásban, illetve melyik szobában kapott helyet. Mi két heverővel és három összecusukható ágygal, két szekrénnel érkeztünk.

A második héten munkacsoportokat szerveztek, amibe mi hárman testvérek is bevezetünk. A Szkókö oldalában egy nagy szőlőben kacsoztunk, kötöztünk, gazoltunk. Bérünk napi 10 fillér volt. (Ekkor egy zsemle 4 fillérbe került.)

Június 27-én újabb költözést kellett végrehajtanunk. Összepakoltuk az engedélye-

* Részletek a szerző pécsi deportálásának 40. évfordulójára írott visszaemlékezéseiből

zett két váltás fehérmeműt, egy-egy takarót, lepedőt, és megindult a nép a Lakits-laktanya felé. Sokan kísértek bennünket, csendőrök és karszalagos önkéntesek.

A Lakitsban lóistállókban helyeztek el. Világítás nem volt, így a késő esti sötétben elcsigázottan és reményvesztetten feküdtünk le, tudomásul véve az alig elviselhető bűzt. A következő napon ágakat kötöztünk össze, kispertük a lovak után ottmaradt szennyet.

Megalázó volt a közös latrina, a szálláshelyünk; ahol egy ló fért el korábban, ott most két-három család. Tisztálkodási lehetőségről, meleg ételről szó se volt. A csecsemős anyák nem tudtak szoptatni, a piciket áztatott kenyérrel próbálták táplálni. De még tovább lehetett az embertelenséget fokozni. Sületlen, rossz kenyeret, romlott, penészes hurkát adtak enni. Aki ez utóbbit fogyasztotta, diarét kapott, legyengült, orvosság nem volt.

Július 4-én, korán reggel a még engedélyezett kevés ruhaneműnkkel – külön a nőket és a férfiakat – teljes motozásnak vetették alá. Meztelenre kellett vetkőznünk, először a kis motyónkat nézték át. Akinek még volt gyűrűje, órája, azt elvették. Vizsgálóasztalon három-négy bába szinte szalagszerűen vizsgált, kicsi lánykáktól öregasszonyig mindenkit, brutális, lealázó módon. A döbbenettől, a szégyentől, a fájdalomtól reszkette távozotunk. Anyánk aggódó tekintetére csak lesütöttem a szemem. Senki nem szólt egy szót sem; csak nem sírva fakadni!

Megindult a menet a vagonokhoz, sokak utolsó útjára. Az öregeket támogatnunk kellett, már jártányi erejük sem volt. Tereltek bennünket, mint az állatokat – gyorsan, gyorsan, fel, fel – míg 75–80 embert egy-egy marhavagonba be nem tuszkoltak. Aztán feldobtak egy üres vedret és behúzták, ránk zárták a vasajtot.

Minden rémség ellenére – amiben eddig részünk volt – találgatni kezdtük, vajon hova visznek bennünket.

– Munkára talán?

– Bizonyára! Kevés a dolgozó, sok a katona, esetleg aratni visznek.

Próbáltunk valami rendet teremteni a vagonban. Körben, az oldaldeszka mellé és középre leraktuk kis csomagjainkat. Azután megegyeztünk, ki az, aki állandóan ülhet, és kik, akik csak felváltva ülnek, illetve állnak. Szüleinknek lett két állandó helyük, nekünk gyerekeknek egy. Így aztán a három napig, amíg utaztunk – éjjel és nappal – cseréltük egymás között az ülőhelyet. Mozgásról szó sem lehetett. Ha valakinek szükségére kellett menni, az ajtó elé igyekezett, az ott elhelyezett vederhez, mire felbomlott a rend. Kabátot fogtunk köréje, de kinek jutott eszébe felnézni?

Egy napig mentünk Kassáig, ahol a vedret végre üríteni lehetett, holott 80 embernek abban a rossz állapotban két veder is kevés lett volna. Kassán kaptunk először egy kanna vizet, amiből fél poháryi sem jutott egy főre.

Közben mind közelebb jutottunk Auschwitzhoz...

Ha rám került a sor és leülhettem, úgy rogytam le, mint akinek eltört mindene. Öt-tíz perc múlva már lelkiismeret-furdalásom támadt, és szóltam az ülésre soros testvéremnek.

– Én már igazán kipihentem magam, ülj le te.

– Még maradj egy kicsit – volt a válasz. Úgy sajnáltuk egymást, főleg éjjel! És

hogy kellett vigyázni, csak féléberen aludjunk, ami maximum fél óra lehetett. Tudtuk, a másik testvér aki áll, míg magunktól fel nem ébredünk, nem kelt fel.

Amikor a vagon sor a Kárpátokon haladt át, töprengésem eredményeképpen egy borzasztó gondolatra jutottam; megszűntem gyereknek lenni! Anyám, apám megszűntek szüleim lenni! Eddig olyan magától értetődően voltak támaszaim, védtek, óvtak, minden szükségemet megszerezték. Ezentúl soha többé nem tudnak megvédeni semmitől. Kiestem a család eddig meghitt biztonságából, sőt nekem kell ezentúl erősebbnek lennem, nekem kell talán még őket is segítenem. Vége életem eddig természetesnek talált kiegyensúlyozott, édes-boldog éveinek. Önkéntelenül könnyezni kezdtem. Apánk észrevette, és faggatni kezdett, mi a baj.

– Semmi, semmi, csak az jutott az eszembe, hogy hogyan jutunk ilyen messziről haza?

Elég ostoba választ adtam, apánk mindenttudóan bólogatott:

– Nincs semmi baj, Évikém, csak ti tartsatok össze!

Ő, aki santa volt és éreztem, tudtam, hogy saját magáról már régen lemondott, aki tudva-tudta, a napjai meg vannak számlálva, megsimogatott, nyugtatott. Mi minden volt ebben! Láttam, ő is átgondolta megváltozott helyzetünket, szégyellte tehetetlenségét.

*Hajnalba a barakkok esőt könnyeztek,
szaguk rotható penésze beborította ruhánkat,
beitta magát testünkbe...*

Egy napon kihirdették az appelnál, hogy ezentúl csak nappali műszak lesz, éjjel csupán azok a gépek dolgoznak, amiből kevés van, illetve nélkülözhetetlen az előkészítésben. Kiválasztották a legerősebb 15–20 lányt állandó éjszakásnak. Közöttük voltunk mi ketten, Évával. Az éjszakai munka általában nyomasztó volt, este hat órakor kezdtünk és reggel hatkor fejeztük be, amihez hozzájött a napi kétszeri appel-állás ideje.

Nappali fényt csak ebédvételezésnél láttunk. Éjjel nem kaptunk ételmezt, tehát az esti kenyérből kellett magunkkal vinni valamennyit, hogy éjfélkor elessünk pár falatot. Így elosztva még kevesebbnek tűnt a kevés. Délután 5 órakor füttyszóra az udvaron sorba kellett állnunk a hidegben. Az éhségtől, a hirtelen ébredéstől, a kialvatlanságtól, az állandó, nem szűnő fáradtságtól forgott körülöttem a világ, imbolygott a gyár, a kerítés. Toporogva, nyújtózkodva próbáltunk felmelegedni, magunkhoz térni.

A gyárban, a szellőzetlen nagy teremben csak a gépünk felett égett a villany, a távolabbi részeket súlyos sötétség takarta. A nagy csend az elhagyatottság érzését még fokozta bennünk. A felügyelő SS nő a hűlő radiátornak dőlt, ültében el-elbóbiskolt. Nehezen múltak az órák. Hat hétig tartott ez az állandó éjelesség, amikor csak egymás mellett elhaladva tudtuk köszönteni egymást anyámmal, Edittel és a többiekkel. Ha közölni akartunk valamit, levelet írtunk eldugva azt a szalmazsák alá.

Vasárnap találkoztunk, és vasárnap éjjel nem kellett dolgozni mennünk. E hetekben az eső – néha napokon át – kíméletlenül zuhogott. Az appel után teljesen átázva mentünk be a gyárba, vagy reggel a hideg barakkba. Aztán ennek is vége lett. A gyárba

sok töröten, szakadtan visszaérkezett Trommelt, illetve kábelt találtunk. Közeledett a front, időnként ágyúzást hallottunk, bombázták a vasutat.

Egy napon appel után block-zárlatot hirdettek. A helyiséget, ahol aludtunk, nem szabadott elhagyni. Első meglepetésül nem kaptuk meg a reggeli meleg kávé, másodikkal az ebédet, a vacsora is elmaradt. Vízünk volt, no meg aki addig szépen beosztotta a kenyerét, tehát nap mint nap valamivel kevesebbet fogyasztott az adagjánál, annak volt tartaléka. A második étel nélküli nap már nyugtalanabban telt el. Kialudtuk összegyűlt fáradtságunkat és az elkövetkezendő lehetőségeket taglaltuk.

Arra gondoltunk, hogy talán hagynak éhen halni bennünket, ami rémes lett volna, de a németek számára nagyon egyszerű feladat. Szóba került a körülbelül egy hónappal előbb, egy vasárnap lejátszódott légitámadás. Megszóltak a szirénák – véletlenül mindannyian „otthon” voltunk –, amikor jöttek a repülő. Tőlünk 6–8 kilométerre légvonalban, egy nagyobb völgyben amire ráláttunk, állt egy gyár. Ezt bombázták le a repülő olyan sikeresen, hogy az szinte felemelkedett a levegőbe. Először porfelhőbe burkolózott, majd óriási tűzszlopot láttunk. Körülbelül ekkor ért el hozzánk a dörrenés. A detonáció majdnem fellökött bennünket az ablaknál állva. Abban a gyárban nyilván lőszert készítettek, az robbant. Vajon tudják-e az angolok – mi minden támadó gépet nekik tulajdonítottunk –, hogy itt ennyi Häftling van? Biztosan. Hiszen körülöttünk alig áll már város és gyár, a „mienket” pedig kihagyták! Talán ki tudjuk várni, míg ideér a front, hiszen vízünk van.

Kétérdés és remény között múlt el a nap. Nyugtalan éjszaka után a harmadik nap éhségére ébredtünk. Még a tél elején egy vasárnap, a gyár melletti sínparra érkezett két vagon krumpli. Nekünk kellett zsákolni, behordani és elvermelni a láger mögött előkészített árkokba. Az SS-ek akkor azt mondták, hogy az a mienk lesz, a mi élünk. E nap délelőttjén lovaskocsik hajtottak át a lágeron, hátra a vermekhez. Mint a feliasztott méhkas, észtsvesztve rohantunk ki. Feledtük a szoba elhagyásának tilalmát, a lelövés lehetőségét. Már jöttek is vissza a kocsik, megrakodva a mi krumplinkkal.

Próbáltuk megállítani a lovakat, felugorva a szekerekre kezünkkel hánytuk le a krumplit. Üvöltésünk megriasztotta az állatokat, a kocsis meg ostorával verte a lányokat. Az SS-ek is odafutottak, ütöttek mindenkit, ahol érték. Rákiáltottak a kocsisra, hogy indítsa el a lovakat. Elgázolva, letiporva az otlévoket, a kocsisor kirobogott a lágerből. Lábak és karok törtek, megkínzott, vérben úszó nőket hagytak maguk után. Felvittük a sebesülteket az orvosi barakkba.

Bezárták a kapukat. Az egyik SS főnök, csendre intve a népet előadta, hogy a faluba sok menekült család érkezett, akiknek nincs enivalója. Visszakiáltottuk, hogy mi is éhezünk, már harmadik napja nem adnak enni! Újabb csendet kért, majd azt mondta, hogy minden elvonuló kocsi után beenged 20–25 nőt és ami még a széthányt vermekben maradt, vagy amit elpotyogtat a szekér, az a mienk. Elszabadult a pokol. Neki a nagy vaskapunak, hiszen már három kocsi elment, most mi jövünk a krumpliszedés-sel! Az SS-ek még harmincan sem voltak, mi négyszázan. Mi éhesek voltunk, sőt iganunk volt. A kaput közös erővel kinyomtuk, és vagy ötvenen rohantunk a vermekhez.

Rossz volt a szemem, vagy az izgalomtól lehetett? Egyetlen darabot sem találtam. Elöttem is, mögöttem is szedték a krumplit. A nyitott verem végén egy hirtelen mozdulattal átugrottam egy még bontatlan krumplisdomb mögé. Lehasaltam. Lyukat fúr-
tam a kezemmel, és egyenként húzigtáltam ki a szemeket, amit aztán a nadrágszáram-
ba tömtem. Mikor már olyan kövér lettem, mint egy basa, kezdtem a többieknek kido-
bálni a krumplit. Mikor elfáradtam, átadtam a helyem egy másik lánynak. A bokám-
nál még egyszer megerősítettem a nadrágom, hogy az szoros és tartós legyen. Igye-
keztem kifelé. Alig tudtam lépni, kétfelé állt a lábam, a szerzemény is sok kilót nyo-
mott. A németek kezdtek megenni ténykedésünket, párszor a levegőbe lőttek. Akkor
már legalább százan tartózkodtak a vermeknél, illetve a kapunál. A befelé tüle-
kedők között valahogy kitolakodtam. A hírt, hogy hogyan lehet sok krumplit szerezni,
még a kapuban elmondtam a többieknek. Aztán rohantam – ahogy tudtam – a szo-
bánkba.

Óriási lett az öröm, amikor kinyitottam alul a két nadrágszárat. A szobában lakók
mindegyike – persze aki igényelte – kapott két-két darabot. A többi – jelentettem be –
a családomé. Ezután maradt a gond, hogyan főzzük meg, amit szereztünk. Tüzelőkere-
sésre indultunk. Eszembe jutott a németek nyúltenyésztete, ahonnan egyszer-egyszer
kiloptam az állatok elől a sárgarépát. Az SS-ek a nyulakat már megették, minek hát a
ketrec? Tíz perccel később halomban állt a tüzelő. A krumplit időközben anyámék
megmosták. A régi „nyári ruhám” ujját bekötöttem, nyakánál összevarrtam, beleöntöt-
tük a főznievalót. A „zsák” alsó részét hosszú spárgával összekötve, vállra véve igye-
keztem a mosodába, ahova a tüzelőt összehordtuk. A víz a nagy katlanban már mele-
gedett. Előadtam, hogyan képzelem el a főzést:

– Legalulra kerül az én zsákom laposan, utána ki mennyit és mekkora krumplit
tesz a vízbe, azt szénnel a falra írom.

Valakit elszalasztottam a konyhásokhoz egy szűrőkanálért. Minden rendben ment.
Amikor a legfelsőbb krumplik elfogadható puhára főttek, megkezdődött a halászás.
Aki megkapta részét, a falon törölve lett követelése. Végül kiemeltem a zsákomat,
amiből kielégítettem pár darabbal azokat, akiknek összetört, vagy nem jutott megfele-
lő nagyságú krumpli.

A szobában nagy évészet kezdődött! Éppen erev Peszah volt. (A kovásztalan ke-
nyér ünnepének kezdete, az egyiptomi kiszabadulás emlékére.) Este, krumpliszeletek-
ből szédertálat készítettünk. Judit hangosan imádkozott, elmondta a „má nistánó”-t,
és válaszolt is rá.

Körülálltuk az asztalt, láttuk egymást, pedig nem voltunk ott...

*A fenyőerdő komor-feketén terpeszkedett
a felhők alatt. Letört ágai szerte hevertek
a vízmosta, mély talajon...*

Magamban visszaidéztem a reggelt, az én dekadens hozzáállásomat, a megsemmi-
sülés kívánását, a család együvé tartozásának, segítségének feladását. A mélyponton
voltam, és pár óra múlva mintha apánk intene nekem, éppen ekkor! Mi ez? Ki tudja

megmagyarázni? Van ilyen véletlen? Közben nagyon szégyelltem magam. Borzasztóan. Valami egészen természetes módon átszállt rám a családfői felelősség Auschwitzba érkezésünktől. Hát most restellhettem magam.

Még évekig ezután kísértett ez a távol-találkozás apánkkal. Ezután kezdtem gondolkodni felőle, emlékezni, mennyi okos dologra tanított. Mekkora felelősség volt rajta, hány embert kellett eltartania. Megélt 46 évet és vajon milyen volt ez az élet? Mert a halálát – úgy gondoltam – ismerem. Nem „pocsékolnak” rá golyót a németek, méltatlanul megfullasztották gázban.

Szerencsétlen apánk! Még halála után is segített rajtunk. Soha többet nem szabad elhagynom magam, inkább meghalni. Megmosolyogtam a gondolatot, hiszen nem volt, nem lehetett választásom! Egyelőre élni kell és élni segíteni.

Másnap, egy újabb hétfőn, tovább gyalogoltunk, míg mögöttünk egyre kísérték a front hangjai. Már nem emlékszem a napok történéseinek egymásutánjára. Lehet, hogy az elmondottak pár nappal később estek meg, vagy előbb, de a részünkre figyelemreméltó eseményeket nem feledtem el. Kora délután érkeztünk meg egy faluba. Akkor még velünk voltak a „konyhas lányok”. Az egyik gazdag parasztháznál a németek krumplit vételeztek részünkre. A nagy udvarban, kondérokban főzték nyílt láng felett.

Judit – aki több ízben hangot is adott ennek – szégyellte, hogy egyformán táplálkozik velünk, de az ennivaló megszerzéséhez jóformán semmivel nem járul hozzá, bement az udvarra, ahol a főzés folyt. Természetesen ez a hely részünkre tilos volt, őt mégis megtűrték; fát hordott a kondérok alá. Judit nemcsak nagyon sovány, törekeny termetű volt, de mintha magasságban is összement volna. Szomorú barna szeme, ötcentis fekete haja, telt ajka, ovális, kedves arca meghatotta a körülötte levőket. E napokban töltötte be 14. évét. Mikor látta, hogy a krumpli megfőtt, kilopott a kondérból pár darabot, és a következménnyel nem gondolva, felülről a ruhájába rejtette. Összegömbült a fájdalomtól. A mellét a köldökéig végigégette a forró krumpli.

A parasztgazda felesége kint állt a hosszú tornácon, figyelte a történeteket, majd kiáltott Juditnak, jöjjön oda. Egy darab zsírpapírba disznózsírt tett, meg egy nagy karéj kenyeret is adott. Ez utóbbit evésre, szintén fájdalomcsillapításra.

Képzeltető Judit boldogsága? Először hallani sem akart arról, hogy az értékes zsírral őt kenegessük, de anyánk erélyesen rászólt és már vetkőzött is.

– Csak keveset, csak vékonyan – nyögte, miközben a kínlódástól gyöngyözött a homloka. Rémesen nézett ki, vérvörös, hólyagos lett a teste. Aztán nekiültünk, mind az ötünknek jutott egy vékony szelet zsíros kenyér, még hagymát is tettünk rá. Ennél finomabbat már régen ettünk!

Hogy örült Judit! Ez a lakoma az ő szerzeménye, ő is hozzájárult élelmezésünkhöz és milyen fájdalmak árán! Íme, ő is tett értünk valamit és csak mosolygott csillogó szemmel.

*Talán a friss levegő, a patakok hideg
vize, a messzire nyúló látóhatár adta
az erőnket...*

Mentünk tovább, amerre hajtottak. Este egy női lágerhoz értünk. A kerítés mellett haladt az út.

Borzasztó látvány, Auschwitzra emlékeztető, ahogy letargikus állapotban százak ülték a földön, egymásra támaszkodva, szótlanul. Odakiáltottunk nekik.

– Beszéltek magyarul? – Pár lány felállt, közeledett.

– Igen. Ti honnan valók vagytok? – Jöttek mellettünk a kerítés másik oldalán. Aztán füttyszó hallatszott, összeterelték őket és bezárták a barakkokba.

A rémes az volt, hogy ennyi nő közül csak egy pár akadt, akit még érdekelt a világ. A még rémesebb az lett volna, ha minket is idehajtanak, és megint bezárnak. De nem így történt. A falu végén állt egy öreg harangtorony, két emeletén pihenőerkéllyel. SS-kísérőink tanácskozni kezdtek, hogy ennyien elférünk-e itt. Aki csak hallotta, közbeszólt.

– Igen. Igen, ez elég, bőven elég nekünk. – Csak ne a lágerban helyezzenek el bennünket!

Láttuk a németeken, hogy őket is nyomasztja az utolsó két nap látványa. Már ők is az otthonukra, a háború végére vártak. Ha velünk maradnak, nyilván megvédjük őket a közeledő „ellenség”-től.

Már egy hete nem esett az eső, szép napsütötte napok után egy magányosan álló, lakatlan tanyán aludtunk. Felmentünk a ház padlására, ahol vetnivaló búzát találtunk. Engedélyt kértünk tűzrakásra. Egy félórát adtak. Sietve főztük a nálunk levő nyers krumplit és a búzát. Aztán füttyszó, a tüzeket el kellett oltani, sötétedni kezdett. Ekkor engedték meg először és utoljára a tűzgyújtást. Sajnos, a búza kemény maradt, de azért rágogattuk és nyeltük. Másnap este egy falu közelében tanyáztunk újra, nagy, üres fészkerben. Korán délután volt, még nem fáradtunk el túlságosan, így mindjárt elindultunk felfedezni a környéket és ennivalót szerezni. Schultzovával mentünk kettesben. Az országút két oldalán magas nyárfák között elértük az első házat.

Idős néni nyitott ajtót. Mi kezdtük a szokott mondókánkat, németül. Hátraszólt a néni valakinek – szlovákul! Éva, mint a bolond, hozzáugrott és jobbról-balról összecsókolta. Majd nagy gyorsasággal – most már szlovákul – elmondta, kik vagyunk. Már ültünk az öregekkel az asztalnál. Éva szólt, hogy amikor ő mondja „ánó”, én ismétljem. Így igeneztünk együtt.

Visszafelé Schultz Éva elmesélte; megbeszélték, hogy minket, meg még pár lányt megszőktetnek az éjjel. A történetektől felajzva tértünk vissza a családhoz. Lefeküdtünk, de elaludni nem szabadott. Este 10 óra körül egyenként kimentünk a latrinára, onnan átfutottunk a megjelölt nagyobbacska ólba. Megdöbbenésünkre, már voltak lakói. 5–6 kecske. Mekegve vettek tudomásul, mi meg hangtalanul... az ő szagukat.

Lassan összegyűlt a társaság, körülbelül tízen feküdtünk a bűzben, a sötétben. Vár-

tuk, hogy értünk jönnek. Még világítottak a csillagok, amikor elindultunk egy férfival. Nagyon kilépett, alig tudtuk követni. Pihenés nélkül mentünk vagy négy órát, mire a szemerkélő esőben egy malomhoz értünk. Nagy fazék forró krumplilevessel vártak bennünket. Rövid pihenő után, hosszú völgyön mentünk át, egyenként lépkedve az ingoványos talajon. Ekkor egy 13 éves gyerek nyomába igyekeztünk.

Dél felé járt az idő, amikor országutakat kereszteztünk, ahol ismét egy férfi várt. Figyelmeztetett, hogy szó nélkül, a legnagyobb csendben kell megmászunk az út túlsó oldalán magasodó helyet, ott a határ. Kérdést nem engedélyezett, így hát követtük. Több mint egy órát mentünk felfelé, a szívünk majd' kiugrott a helyéből. Megrángattuk a karját, a szívünkre tettük a kezünket és rálihegtünk, mutatva, hogy nincs már erőnk. Ő mutatta az öt ujját, még ennyi perc, és lemutatott a törött ágakra, ne lépünk rájuk. Végre felértünk.

– Íme, Kánaán, az ígéret földje. – Az egyik lány szólalt meg. A férfi letelepedett, mi meg csak álltunk és bámultunk lefelé. Messzire nyúló síkságot láttunk. A csíkokba vetett növények sokszínű zöldje, sárgája, amit ragyogóvá tett a korábbi eső, de amire most a nap sütött, csillogott a fényben, a látvány lenyűgözött bennünket. Millió kis tükörszem villant ránk a vízcseppekből. Szabadnak és boldognak éreztük magunkat.

Kísérőnk, tarisznyájából kerek kenyeret vett elő, és igazságosan elosztotta. Ő maga sem evett nagyobbat, mint mi. Aztán elmagyarázta, hogy ez már Csehszlovákia, de vigyázzunk, ne menjünk Domázlicébe – német neve Tarr –, mert ott minden foglyot a németek kíméletlenül lelőnek. Megköszöntük a segítséget, és indultunk.

*Nem éltünk, csak tengődtünk. Az arcok
behorpadtak, sötét karikák közül néztek
ki szomorú semeink...*

Az első községben megkerestük a polgármestert, és két szlovákul beszélő lányt beküldtünk hozzá, kérjenek részünkre menedéket. Nem vállalta.

Szudéta-vidéken jártunk, megszállás alatt álló területen. A következő faluban hasonlóan jártunk el, szintén hiába.

Mentünk tovább. Mintha a földből bújtak volna elő, két német katona állta el utunkat. Gyors megbeszélés magyarul, majd aki legjobban beszélte a német nyelvet, elmondta, hogy eltűnt a csoportunk (nem mi), azt keressük, mert csak erre mehetek.

– Ja – válaszolták –, erre az úton tovább, Tarrban majd eligazítást kaptok.

Megköszöntük, és látótávolságig Tarr felé mentünk. Aztán egy kukoricásba, négy-kézláb haladtunk a sárga szárazak között vagy egy fél órát, de már egyáltalán nem Tarr felé.

Amikor a katonák és közöttünk megfelelőnek tartottuk a távolságot, a legközelebbi falu felé igyekeztünk. Esteledett. Mi öten, a család az első házba betértünk. A többiek tovább mentek, szétszóródtak különböző házaknál.

Ahová mi bementünk, csak egy napot kértünk, hogy engedjenek ott aludni. Hátra-

küldtek egy szalmás fészkerbe, ahol lefeküdtünk. Újra beborult, hideg szél fúj, havas eső esett. Kinyitottunk egy bála szalmát és magunkra terítettük. Jó órát pihentünk, amikor megjelent egy asszony, fazék krumplilevest hozva. A leves meleg volt, mi éhesek, de azért megkérdeztük egymástól, vajon mi történt a természettel, hát nincs semmilyen más növény, csak krumpli? Ha ismertük volna a következő tíz nap változatos menüjét, korán szoltunk.

Aludni tértünk, de fáztunk. Szétszedtünk még egy bála szalmát, de hiába. Az oldalfalak nélküli pajtának tetejét téglaoszlopok tartották, a szél kíméletlenül átfújta rajta. Átfázva ébredtünk. A nap kisütött, nekünk pedig eszünk ágában sem volt továbbmenni.

Levetettük a munkaruhát, felhúztuk a szakadt nyárit. Az udvaron találtunk egy nagyobb sajtárfélét, és anyánk nekiállt mosni. A tanya, ahol megtelepedtünk, nagy négyszegletes udvar köré épült. Elöl, az országútnál állt a lakóház, amit széles kapu vágott ketté, a jobb oldali kétszer akkora volt, mint a bal. Az udvar oldalain tehén- és lóistállók, takarmánytárolók álltak.

A jobb oldali ház hosszában téglatornác húzódott, itt laktak a „gazdagék”, a tulajdonosok. Az asszonyt először jó negyvenesnek néztük, de aztán megláttuk a két gyekeket, a kislány talán tíz-, a fiú hétéves lehetett.

Az udvaron találtunk két vesszőseprűt, elkezdtünk rendet tenni. Az istállótrágyát összehordtuk, a tüzelőnek való fát csomóba állítottuk. A téglá, kő és egyéb hulladékok eltettük az útból. Aztán jókedvünkben mintát söpörtünk az udvar porába.

A házban még ekkor sem láttunk mozgást. A ruháink már száradni látszottak a kifeszített kötélén. Mégis – mint kiderült – leshettek bennünket az ajtó mögül, mert ahogy készen lettünk a takarítással, kijöttek a tornácra a háziak. A férjúr, méltóságteljesen magához intett minket. Indultunk – közben már egyet is értettünk egymással, miszerint az asszonyé volt a vagyon, a papa pedig megjátssza magát – leszólt szlovákul, kérdezve, kik vagyunk. Megmondtuk. Dicsért.

– Látom, dolgos nők maguk, meg tiszták, hiszen már hajnalban mostak. Az udvaron meg még soha nem volt ilyen rend. – Ezt mind tudtuk.

– Ha akarnak – folytatta –, maradhatnak, de dolgozniuk kell persze. Alhatnak a lóistállóban, ott melegebb van. – Ez utóbbit visszautasítottuk.

– Már láttuk és hallottuk is őket, az istállóban férfiak lagnak, tudjuk, hogy oroszok és ők is foglyok voltak. Mi szívesebben maradtunk a szalmában. – Éva beszélt és fordított közben. Beleegyezett, majd visszavonult a konyhájukba. Akarattal használtam a szót, hogy „vonult”, mert ezt az embert dolgozni sose láttuk, ez csak reprezentált. Ha szólt valakihez, leereszkedett hozzá, és a férfi 30 évesnek, ha látszott.

A kisebbik, bal oldalon álló házban laktak a „szegényké” egy konyha-szobában, a szolga-házaspár, 8 éves fiukkal és a nagypapával. A bejárati folyosóról még egy szoba nyílt, ahol egy egyedülálló férfi lakott, a gazdagék mindenese. Miután megengedték, hogy maradjunk, kaptunk egy korsó tejet, mellé pár szem főtt krumplit. Meg kell hagyni, a burgonyájuk jó ízű volt, de mi harapni, rágni szerettünk volna valamit.

Majd belebújtunk a tiszta munkaruhába, és már a fehéreneműnk meg a nyári ruhánk

lógott a kötélén. Közben tetőtől talpig végigmosakodtunk és csodálatosan éreztük magunkat a friss ruhában. Ebédidőben szólítottak bennünket, kész a leves, vihetjük. A másolata volt az estinek, de éhes ember ne panaszkodjon. Délután rövid pihenés és mosogatás után körülnéztünk, mit lehetne még hasznosat csinálni. Tüzelőt készítettünk a bejárati ajtó mellé, előzőleg ott is szépen elsepregettünk. A gazdagéknál a tornácra újságpapírt fektettünk, arra raktuk a tűzifát meg a gyújtóst. Elég sok hasábfá állt az udvaron, bakot és fűrészst kerestünk és találtunk. Megpróbáltunk fűrészelni, de nem ment. Vitakoztunk, hogy talán másképpen kell tartani a fűrész, hiszen már láttunk ilyet csinálni, annak a fában úgy kell járnia, mintha vaj lenne az.

Valahonnan előkerült a szolgalegény – nyilván kint dolgozott a földeken –, és bemutatta a fa vágásának tudományát. Persze ezután sem ment úgy, mint neki, sem a kezünkben, sem a karunkban nem volt elég erő.

Ezzel telt a délután. Majd újabb intés gazdagéktól; költözzenek be szegényék lakásába, ott ellakhatnak, van elég hely ott.

DR. SCHWEITZER JÓZSEF IRODALMI MUNKÁSSÁGA

1. Könyvek (betűrendben)

Évkönyv 1985–1991. (Szerk.: Schweitzer József) Bp., 1991. Országos Rabbiképző Intézet. 402. p.

A Pécsi Izraelita Hitközség története Bp., 1966.

A Tolna megyei zsidók története 1867-ig Bp., 1982. (Társszerző: Szilágyi Mihály).

2. Tanulmányok, cikkek, ismertetések (betűrendben)

Dr. Alexander Kohut. In: Széfer zikkaron... Kolozsvár, 1970. Ed.: Carmilly–Weinberger, New York, 89–94. p.

Ballast uit het verleden blokkeert ontmoeting. In: Bedreiging of verrijking? Kampen, 1992. Uitgeversmaatschappij J. H. KOK. 119–126. p.

Briefe zu der Bibliographie von Ignaz Goldziher. In: Occident and Orient. Ed.: R. Dán. Bp.–Leiden, 1988. 353–359. p.

Das Budapester Rabbinerseminar. Der Platz des Rabbinerseminars in der jüdischen Wissenschaft. In: Wissenschaft des Judentums. Anfänge der Judaistik in Europa. Ed.: Julius Carlebach. Darmstadt, 1992. p. 74–86.

Der erste hebraische Druck zu Pécs und sein Autor. In: Gutenberg Jahrbuch 1966. 259–261. p.

Egy szekszárdi kereskedőcsalád története. In: új Élet 1979. aug. 15.

Az első pécsi héber nyomtatvány. In: Magyar Könyvszemle 1965. 2. sz. 150–151. p.

Emancipációtól – emancipációig. A hazai zsidóság történetéből. In: Confessio 1986. 3. sz. 28–38. p.

Emlékezés dr. Kálmán Ödön kőbányai rabbi, az Országos Rabbiképző volt tanára felett. In: Új Élet 1986. dec. 15. 4. p.

Emlékezés dr. Scheiber Sándor halálának első évfordulója alkalmából. In: Új Élet 1986. márc. 15. 1. p.

Emlékezés Perls Árminra, születése 100. évfordulója alkalmából. In: Új Élet 1953. 9. sz.

Evangéliumi antijudaizmus, talmudi antikrisztianizmus. In: Theológiai Szemle 1987. 3. sz. 154–158. p.

Egy tanulmányról. (Domán István: A magyarországi jesivák növendékeinek szerepe a magyar nyelv és kultúra megőrzésében idegenben. Megjelent: Vallásosság és népi kultúra határainkon túl című kötetben.) In: Új Élet 1990. dec. 1. 5. p.

- Felszólalás a MIOK 1962. július 3-i teljes ülésén. In: Új Élet 1962. jún. 15. 4. p.
- Goldziher Ignác naplója. In: Új Élet 1978. márc. 1.
- Gyászbeszéd Salgó László koporsója felett. In: Új Élet 1985. márc. 15. 3. p.
- Halljad Izrael. A posztbiblikus zsidó istenfogalom néhány jellegzetessége. In: Teológia 1987. 2. sz.
- Három válasz. In: Világ 1989. 20. sz. 47. p. és 22. sz. 47. p.
- A hazai református-zsidó dialógus előfutárai. In: Confessio 1983. 1. sz. 101–103. p.
- Hochberger László főrabbi 70 éves. In: Új Élet 1984. szept. 15.
- Hungarian Jews in the period between Nazi Occupation and the beginning of Deportation 1944. 19th March–1944. 15th May. In: Remembering for the Future. New York, 1989, Pergamon Press. 407–436. p. (Társszerző: Landeszman György)
- Istenhit Auschwitz után. In: Teológia 1974. 4. sz. 207–211. p.
- Istentiszteletünk néhány kérdése egy évszázad történeti perspektívájában. (Előadás az Országos Rabbikar ülésén, 1986 febr. 17.) In: Új Élet 1986. márc. 1.
- Kohn Sámuel és a magyar történetírás két évszázada. In: Kohn Sámuel: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Bp., 1990, Akad. K. 1–11. p.
- Köszöntjük Weisz Méir professzort. In: Új Élet 1990. 11. sz. 6. p.
- Köszöntőbeszéd dr. Scheiber Sándorhoz, születésének 70. évfordulója alkalmából. In: Új Élet 1983. júl. 15. 3. p.
- Magyar írók magyar rabbikról. I–III. In: MIOK Évkönyv 1970. 242–249. p., MIOK Évkönyv 1973–74. 196–208. p., MIOK Évkönyv 1975–76. 306–317. p.
- Magyar zsidók a kezdeti időktől 1867-ig. In: A zsidók Fejér megyében 1688–1867. A Fejér megyei Levéltár Közleményei 1989. 4. sz. 3–17. p.
- A magyar zsidóság a német megszállás és a deportáció kezdete közötti időszakban. Magyarországi hitközségek 1944 áprilisában. In: MIOK Évkönyv 1985–1991. 85–150. p. (Társszerző: Landeszman György)
- A magyarországi héber könyvkultúra a XVII. század közepétől a XIX. század közepéig. (Előadás a Magyar Tudományos Akadémia Scheiber Sándor emlékülésén.) In: Új Élet 1986. márc. 1.
- Egy magyarországi katolikus–zsidó párbeszéd remélhető tematikája elé. In: Teológia 1992. 2. szám p. 96–99.
- Maimuni: Az emberi élet meghosszabbítható. In: Új Élet 1979. aug. 15.
- Maimuni halálának 775. évfordulójára. In: Új Élet 1980. ápr. 1.
- Az Országos Rabbiképző Intézet helye a magyar felsőoktatásban. (Előadás a Nemzetközi Egyetemtörténeti Bizottság 1991. febr. 23-i konferenciáján.) In: Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken. Bp., 1991. ELTE 95–105. p.
- Öt éve... Emlékezés Scheiber Sándorra. In: Új Élet 1990. márc. 1. 3. p.
- A Pécsi Hitközség a deportáció és a felszabadulás korában. In: Új Élet Naptára 1960–61. 71.
- A pesti Rabbiképző megalakulása a responzum-irodalomban. In: MIOK Évkönyv 1977–78. 329–342. p.

A protestáns magyar Bibliafordítás és a zsidó magyar Bibliafordítás néhány helyéhez. Kitekintés a Targum és a Septuaginta fordítási gyakorlatához. In: Biblia és Egyház. Bp., 1990. Ráday Kollégium. 69–72. p.

Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet c. művének ismertetése. In: Judaica Bohemiae 13, 2. sz. 121. p.

Scheiber Sándor: Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban c. művének ismertetése. In: Antik Tanulmányok 1971. 2. sz.

Dr. Schwartz Mór főrabbi 1896–1981. In: Új Élet 1984. nov. 15.

The Seminary in the Responsa Literature. In: The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. Ed.: M. Carmilly–Weinberger. New York, 1986. 95–105. p.

110 éves az Országos Rabbiképző Intézet In: Új Élet 1988. jan. 15. 1–2. p.

Székfoglaló. (Elhangzott a pécsi zsinagógában 1948. máj. 23-án.) In: az ORE Értesítője 1948. december 37–42. p.

„Szolgák lettünk ma...” (Az 1947. jún. 9-én megtartott rabbiavatáson az avatottak nevében mondott beszéd.) In: Az Országos Rabbiképző Intézet Hallgatóinak Ünnepi Kiadványa. II. Avatás ünnepe Bp., 1947. 8. p.

Tettek és nevek. In: Népszabadság 1991. dec. 11. 12. p.

A XVII–XIX. századi Magyarország zsidó irodalmi, történelmi vonatkozása a responzum irodalomban. (Előadás a Modern Filológiai Társaság Keleti Nyelvek Szakosztályának ülésén.) In: Új Élet 1984. máj. 1. 5. p.

Új héber nyelvkönyv az NDK-ban. In: Új Élet 1971. jan. 1. 5. p.

Weiss Artúr emlékezete. In: Új Élet 1984. ápr. 1. 3. p.

Winkler Mihály, bonyhádi hebraista plébános a XVII. században. In: MIOK Évkönyv 1979–80. 331–339. p.

3. Exegetikai és szertartási cikkek (időrendben)

Elmétkedés a heti szakasról. In: Új Élet 1949. máj. 22. 14. p.

Rádióbeszéd. In: Új Élet 1950. júl. 27. 6. p.

Szimchasz Tauró. In: Új Élet 1951. okt. 18. 2. p.

A szeretet önmaga fölé emeli az embert. In: Új Élet 1951. dec. 13. 4. p.

Elmétkedés Sábbász Zóchaur haftorájához. (Engedelmesség és figyelem; Sám. 16, 2–34) In: Új Élet 1952. márc. 6. 2. p.

Mázkír. In: Új Élet 1952. ápr. 16. 2. p.

Az írás szava. (Izsák feláldozása Vájéró hetiszakaszához.) In: Új Élet 1952. okt. 6. 2. p.

Jechezkiél. In: Új Élet 1954. jún. 3. 2. p.

Szukkausz–Szimchasz Tauró. In: Új Élet 1954. okt. 1. 1. p.

Gyász és vigasztalás. In: Új Élet 1955. júl. 1. 1. p.

Jaum Kippur. In: Új Élet 1958. szept. 15. 1. p.

Fák Újéve. In: Új Élet 1959. jan. 15. 3. p.

A tizenötödik évfordulóra. In: Új Élet 1959. júl. 1. 1. p.

Mózes És Eszter. In: Új Élet 1960. márc. 1. 1. p.

Engesztelőnap virágprédikációk. In: Új Élet 1960. okt. 1. 1. p.

Reménységgel. In: Új Élet 1961. szept. 1. 3. p.

A legendák világából. In: Új Élet 1962. jan. 1. 1. p.

Történelmi végrendelet. In: Új Élet 1962. aug. 15. 1. p.

Ósi példák. In: Új Élet 1962. dec. 1. 1. p.

Ünnep előtt. In: Új Élet 1963. márc. 15. 1. p.

Jaum Kippur. In: Új Élet 1963. szept. 15. 1. p.

Korunk. In: Új Élet 1964. jan. 1. 1. p.

Levél egy tépelődő hittestvérhez. In: Új Élet 1964. szept. 1. 3. p.

Örök útmutatók. In: Új Élet 1964. dec. 15. 1. p.

Hámán vádja. In: Új Élet 1965. márc. 15. 1. p.

Eluli gondolatok. In: Új Élet 1965. szept. 1. 1. p.

Felekezeti történetírásunk. In: Új Élet 1967. jan. 15. 3. p.

A vigasztalás hét szombatja. In: Új Élet 1967. aug. 15. 1. p.

A nagy nevelő. In: Új Élet 1968. márc. 1. 1. p.

Ábrahám. In: Új Élet 1968. nov. 1. 1. p.

Peszach és Sövuasz között. In: Új Élet 1969. ápr. 15. 1. p.

Őskorok tanítása Nauach hetiszakasában. In: Új Élet 1969. okt. 15. 1. p.

Asszonyaink helytállása. In: Új Élet 1970. márc. 15. 15. p.

Avigdor Hameiri. In: Új Élet 1970. júl. 15. 5. p.

Bűn és megtérés. In: Új Élet 1970. jún. 15. 1. p.

Valamit az imádságról. In: Új Élet 1970. dec. 1. 1. p.

Örök törvény Sövuaszra. In: Új Élet 1971. máj. 15. 1. p.

Börésisz. In: Új Élet 1971. okt. 15. 1. p.

Szívet kíván az Isten. In: Új Élet 1972. máj. 1. 1. p.

Elul hónapjában. In: Új Élet 1972. aug. 15. 1. p.

Gondolatok a Mispótim hetiszakaszhoz. In: Új Élet 1973. febr. 1. 1. p.

Sövuasz. In: Új Élet 1973. jún. 1. 1. p.

És megszentelt bennünket parancsaival. In: Új Élet 1974. febr. 15. 1. p.

Egy törvény és egy megítélés legyen számotokra. In: Új Élet 1974. jún. 15. 1. p.

Szukkauz. In: Új Élet 1974. okt. 1. 1. p.

Sövuasz. In: Új Élet 1975. máj. 15. 1. p.

Emlékezzetek meg az ő szövetségéről. In: Új Élet 1975. okt. 15. 1. p.

Gondolatok a Bibliáról. In: Új Élet 1976. márc. 1. 1. p.

Leo Baeck, nemzedékek tanítója és védelmezője. In: Új Élet 1973. aug. 15.

Támmuz. In: Új Élet 1976. júl. 1. 5. p.

Sátrak ünnepe. In: Új Élet okt. 1. 1. p.

Öregek tisztelete. In: Új Élet 1977. máj. 1. 1. p.

A világot is az ember szívébe adta. In: 1977. okt. 1. 1. p.

Hetiszakasunk egy nehéz helyezethez. In: Új Élet 1978. febr. 1. 1. p.

Isten előtt nincs idegen. In: Új Élet 1978. júl. 1. 1. p.

Sátoros ünnepek. In: Új Élet 1978. okt. 15. 1. p.

Zsidó családi kör. In: Új Élet 1979. febr. 1. 1. p.

Sövuasz. In: Új Élet 1979. júl. 1. 1. p.

- Elul. In: Új Élet 1979. szept. 1. 1. p.
 Hitünk gyökerei. In: Új Élet 1980. jan. 1. 1. p.
 A kinyilatkoztatás ünnepére. In: Új Élet 1980. máj. 15. 1. p.
 Channukka. In: Új Élet 1980. dec. 1. 1. p.
 Íme van mellettem hely... In: Új Élet 1981. febr. 15. 1. p.
 A vándorút vezére. In: Új Élet 1981. aug. 1. 1. p.
 Szimchász Tauró. In: Új Élet 1981. okt. 15. 1. p.
 Mispótim. In: Új Élet febr. 15. 1. p.
 Sír Hásfrim. In: Új Élet 1983. ápr. 1. 1. p.
 Dövérim. In: Új Élet 1983. jún. 15. 1. p.
 „Készítsetek nekem szentélyt, hogy közöttük lakozzam.” In: Új Élet 1984. febr. 1. p.
 1. p.
 Erkölcsi tanításainkról. In: Új Élet 1984. jún. 15. 1. p.
 Készülünk Elul hónapjára. In: Új Élet In: Új Élet 1984. aug. 15. 1. p.
 Vendéglátás – vendégszeretet. In: Új Élet 1985. jún. 1. 1. p.
 Istentiszteletünkről. In: Új Élet 1985. jún. 1. 1. p.
 Szentek legyetek. In: Új Élet 1986. máj. 1. 1. p.
 A szombat délutáni zsoltárokról. In: Új Élet 1986. nov. 1. 1. p.
 Szukko, a könnyű parancs. In: Új Élet 1987. okt. 1. 1. p.
 Szentírásunkról. In: Új Élet 1988. márc. 15. 1. p.
 A vigasztalás két szombatja. In: Új Élet 1989. aug. 15. 1. p.
 Chánuká. In: Cion 1991. 1. sz. 8. p.

4. *Meg nem jelent előadások (időrendben)*

A rabbi feladata a megváltozott világban és a magyar zsidóság mai helyzetében. Előadás a Magyar Rabbikar Országos konferenciáján, 1982. jan.

A zsidó vallási élet és gondolkodás a fasizmus alatt és után. (Előadás Scheiber Sándor díszdoktorrá avatása alkalmából a Debreceni Református Theológiai Akadémián, 1983. márc. 15.)

Társadalmi felelősség a Biblia utáni irodalomban. Előadás a Debreceni Vallástudományi Szimpóziumon, 1984. aug. 21.

A Szentírás történeti könyvei és a Biblia országaiban folyó régészeti kutatások. Előadás a Fővárosi Pedagógiai Intézetben, 1984. dec.

A vészkorszak a rabbini irodalomban. Sport és testnevelés a hagyományos zsidó irodalomban. Előadás a Magyar Rabbikar Országos Kongresszusán, 1984. dec.

A zsidó pedagógia egyes kérdéseiről Kelet-Európában. Előadás az Európai Héber Tanárok Konferenciáján, Jeruzsálem, 1984.

A magyarországi zsidó tudományos és közművelődési tevékenység, Rabbinical Assambly, Washington, 1986.

Szociális és politikai kérdések a magyar rabbik prédikációiban 1840–44 között. Előadás a Zsidó Tudományok X. Világkongresszusán, Jeruzsálem, 1989. aug.

A pesti Rabbiképző oktatási, nevelési és tudományos tevékenysége a magyar tuda-

mányosságban és az egyetemes tudományban. Előadás a Heidelbergi Egyetem Zsidó Tudományok Főiskoláján, 1989. dec.

Bacher Vilmos jelentősége a zsidó tudományban. Előadás az MTA Judisztikai Kutatócsoportja Bacher Vilmos emlékestjén, 1989. december 12-én.

A zsidó vallásgyakorlás eszközei és jelképei. Előadás a Szakrális művészeti szabadegyetemen, 1991. nov. 28-án.

Ha-Cófe: A modern magyarországi zsidó tudomány folyóirata. Előadás a Zsidó szellemi élet Magyarországon a két világháború között című tudományos konferencián 1992. április 6-án.

Zoltai György:	Kivonat	3
Székely Árpád:	Prof. Dr. Bacher Vilmos emlékeztető, 1989. december 12-én	4
Berger László:	Előadás	18
Berger László:	Előadás	20
Berger László:	Előadás	22
Berger László:	Előadás	24
Berger László:	Előadás	26
Berger László:	Előadás	28
Berger László:	Előadás	30
Berger László:	Előadás	32
Berger László:	Előadás	34
Berger László:	Előadás	36
Berger László:	Előadás	38
Berger László:	Előadás	40
Berger László:	Előadás	42
Berger László:	Előadás	44
Berger László:	Előadás	46
Berger László:	Előadás	48
Berger László:	Előadás	50
Berger László:	Előadás	52
Berger László:	Előadás	54
Berger László:	Előadás	56
Berger László:	Előadás	58
Berger László:	Előadás	60
Berger László:	Előadás	62
Berger László:	Előadás	64
Berger László:	Előadás	66
Berger László:	Előadás	68
Berger László:	Előadás	70
Berger László:	Előadás	72
Berger László:	Előadás	74
Berger László:	Előadás	76
Berger László:	Előadás	78
Berger László:	Előadás	80
Berger László:	Előadás	82
Berger László:	Előadás	84
Berger László:	Előadás	86
Berger László:	Előadás	88
Berger László:	Előadás	90
Berger László:	Előadás	92
Berger László:	Előadás	94
Berger László:	Előadás	96
Berger László:	Előadás	98
Berger László:	Előadás	100
Berger László:	Előadás	102
Berger László:	Előadás	104
Berger László:	Előadás	106
Berger László:	Előadás	108
Berger László:	Előadás	110
Berger László:	Előadás	112
Berger László:	Előadás	114
Berger László:	Előadás	116
Berger László:	Előadás	118
Berger László:	Előadás	120
Berger László:	Előadás	122
Berger László:	Előadás	124
Berger László:	Előadás	126
Berger László:	Előadás	128
Berger László:	Előadás	130
Berger László:	Előadás	132
Berger László:	Előadás	134
Berger László:	Előadás	136
Berger László:	Előadás	138
Berger László:	Előadás	140
Berger László:	Előadás	142
Berger László:	Előadás	144
Berger László:	Előadás	146
Berger László:	Előadás	148
Berger László:	Előadás	150
Berger László:	Előadás	152
Berger László:	Előadás	154
Berger László:	Előadás	156
Berger László:	Előadás	158
Berger László:	Előadás	160
Berger László:	Előadás	162
Berger László:	Előadás	164
Berger László:	Előadás	166
Berger László:	Előadás	168
Berger László:	Előadás	170
Berger László:	Előadás	172
Berger László:	Előadás	174
Berger László:	Előadás	176
Berger László:	Előadás	178
Berger László:	Előadás	180
Berger László:	Előadás	182
Berger László:	Előadás	184
Berger László:	Előadás	186
Berger László:	Előadás	188
Berger László:	Előadás	190
Berger László:	Előadás	192
Berger László:	Előadás	194
Berger László:	Előadás	196
Berger László:	Előadás	198
Berger László:	Előadás	200

TARTALOMJEGYZÉK

Zoltai Gusztáv:	Köszöntő	5
Stark András:	Szabálytalanul személyes emlékek, álmok, képek a rabbiról, a városról	7
Berger István:	Zsoltárolvasó	14
Beer Iván:	Vázsonyi Vilmos – Az igazi demokrata	19
Bertényi Iván:	Szepesi Jakab országbíró Nagy Lajos király zsidóinak a bírása	33
Carmilly,		
Weinberger Moshe:	Szólásszabadság és cenzúra a zsidó nép körében	39
Deutsch Róbert– Landeszman György:	Két beszéd	51
Domán István:	Irány az élethez	65
Felkai László:	A magyarországi zsidó iskolázás főbb vonásai világivá alakulásáig	75
Haraszti György:	Szefárd zsidók Magyarországon a kezdetektől a török uralom megszűntéig	80
Kállay István:	Az áruhitel kezdetei Magyarországon a 18. század elejétől	94
Komoróczy Géza:	A héber és az arámi nyelv Dániel könyvében: héber nyelvi reneszánsz a makkabeusok korában?	101
Moskovits Zwi:	Embertársaival szemben való magatartásunk ősi forrásaink alapján	109
Scheiber Sándor:	Iktató beszéd	117
Schmelzer Menachem:	Lőw Henrik Jakab egy magyar <i>máskil</i> Lord Byron <i>Káin</i> -jának héber fordítója	121
Schmelzer Herman Imre:	Goldziher Ignác beadványa az Országos Rabbiképző Intézet tantervének ügyében	127

<i>Schmideg József:</i>	„Lelkipásztori” tevékenység nemzsidó környezetben	137
<i>Spitzer Slomo:</i>	Adalékok a magyarországi szefárd zsidók történetéhez a kiűzetés korában	140
<i>Szécsi József:</i>	A magyarországi katolikus hittankönyvek képe a zsidóságról az elmúlt 20 évben	146
<i>Szilágyi Mihály:</i>	Mozaikok a tolnai zsidó egyesületek életéből	154
<i>Turán Tamás:</i>	Újabb kódextörödékek magyarországi kötetestáblákban	161
<i>Voigt Vilmos:</i>	Monumenta traditionum judaica avagy magyarországi zsidó folklór	164
<i>Weis Meir:</i>	Sear – Jasub Jesaja fia nevének jelentése	175
<i>Wichterné Stellner Éva:</i>	Egy rossz álom volt?!	182
<i>Volenszky Paula és Schmelowsky Wolf Ágostoni</i>	dr. Schweitzer József irodalmi munkássága	191

ISBN 963 00 1615 X

Felelős kiadó: A szerkesztő.
Megjelent 12,5 A/5 ív terjedelemben, 2000 példányban.
Műszaki szerkesztő: Kende Frigyes
Szedte Omigraf Kft.

Nyomás és kötés a Franklin Nyomda munkája (92/0726)
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

